مسلمانان شبه قاره تاریخ

تورخون فالیاس

تهیه شده در مؤسسه نشریاتی

تۇرغۇن ئالماس

مۇنلانما قىسقىچە تارىخ

مەسئۇل مۇھەررىرى:
قىلامجان شەرىپ

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇنده‌رىجه

بىرىنچى قسىم قۇدره‌تلىك هون ته‌ڭرىقۇتلۇقى

I باب هونلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى 1

سۆز بېشى

1 . هونلار ۋه يىڭ سۇلالىسى..... 6

2 . هونلار ۋه جۇ سۇلالىسى 9

3 . هونلار ۋه جاۋ به‌گلىكى..... 13

4 . هونلار ۋه چىڭ سۇلالىسى..... 16

5 . سه‌ددىچىن سېپىلىنىڭ ياسىلىشى 17

II باب باتۇر ته‌ڭرىقۇت 19

1 . باتۇرنىڭ ته‌ڭرىقۇت بولۇشى 19

2 . هونلارنىڭ قوشۇنلىرى..... 26

3 . باتۇر ته‌ڭرىقۇتنىڭ هه‌ربىي يۈرۈشلىرى..... 29

4 . به‌يدىڭ مۇھاسىرىسى 33

5 . هون ته‌ڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە..... 36

6 . باتۇر ته‌ڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھلىرى غا يازغان مەكتۇپلىرى 38

باتۇر ته‌ڭرىقۇتنىڭ لۇيخۇغا يازغان مەكتۇپى..... 38

باتۇر ته‌ڭرىقۇتنىڭ خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپى... 42

III باب كىيوك ته‌ڭرىقۇت‌ۋه كونىچىن ته‌ڭرىقۇت... 48

1 . كىيوك ته‌ڭرىقۇت 48

2 . كونچىن تەكرىقۇت 50
IV باب هون تەكرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار 52
1 . هونلارغا قارشى ئۇرۇش ئىستراتىگىيىسىنىڭ تۈزۈلۈشى ... 52
2 . مايى ئەتراپىغا قويۇلغان توزاق 57
3 . ئوردۇس ئۇرۇشى 59
4 . كەڭسۈنىڭ هونلار قولىدىن كېتىشى 61
V باب خەن سۇلالىسى ۋە غەربىي يۇرت 67
1 . غەربىي يۇرت 67
2 . شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولى 70
3 . جاڭ چەنىنىڭ غەربىي يۇرتقا تۇنجى قېتىم كېلىشى 72
4 . جاڭ چەنىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم كېلىشى 76
VI باب پەرغانىگە يۈرۈش 79
1 . يۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى 79
2 . پەرغانىگە بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈش 81
3 . ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك 83
4 . پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈش 87
VII باب هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى 90
1 . لى لىڭنىڭ هونلارغا ئەسىرگە چۈشۈشى 90
2 . مەغلۇبىيەتلىك ئۇرۇش 92
3 . لى گۇاڭلىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى 93

4 . غولىقۇ تەكرىقۇتىنىڭ خەن ۋۇدىغا يارغان مەكتۇپى 95
VIII باب ئۇيسۇنلار 97
1 . خەن مەلىكىلىرى ئۇيسۇندا 97
2 . هونلارغا قارشى ئۇرۇش 101
3 . مەلىكە جەيۇنىڭ ئۇيسۇندا ئېلىپ بارغان پائالىيىتى ... 105
IX باب هون تەكرىقۇتلۇقىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى 110
1 . سىياسىي ئۆزگىرىش 110
2 . ئىچكى ئۇرۇش 112
3 . قوغۇشار تەكرىقۇت 115
4 . قوتىئوش تەكرىقۇت 117
5 . تالاس ئۇرۇشى 121
X باب دوستلۇق ۋە دۇشمەنلىك مۇناسىۋىتى ... 126
1 . ئەڭ ئاخىرقى قۇدىلىشىش 126
2 . نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتى 128
3 . هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلىشىشى 131

ئىككىنچى قىسىم غەربىي هونلار ۋە شەرقىي هونلار
I باب غەربىي هونلار 134
1 . هونلارنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى 134
2 . پانۇ تەكرىقۇت 137
3 . سىيانپىلار ۋە غەربىي هونلار 139
4 . هونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 143

5 . سىياسىپىلارنىڭ كۆچمىشى 144
6 . بەن چاۋ بىلەن بەن يۈن تارىمدا 146
7 . زامبىندىر خانلىقى 152
II باب شەرقىي ھونلار 154
1 . شەرقىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسى ئۇچۇن كۆرسەتكەن خىزمىتى 154
2 . شەرقىي ھونلاردا داۋالىغۇش 157
3 . شەرقىي ھونلارنىڭ يوقىلىشى 160

ئۈچىنچى قىسىم ھونلار جۇڭگودا
I باب ھونلارنىڭ جۇڭگوغا كۆچۈپ كىرىشى ... 163
1 . غەربىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش 163
2 . شەرقىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش 164
II باب ھونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان دۆلەتلىرى 165
1 . ھون ـ توغا دۆلىتى 166
2 . ھون دۆلىتى 168
3 . توبا ـ ھون دۆلىتى 169
4 . ھون ـ قۇتقۇ دۆلىتى 172

تۆتىنچى قىسىم ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمى
I باب ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى 181
1 . تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى 181

2 . ئەمەلدارلىق تۈزۈمى 183
3 . ھونلارنىڭ قانۇن ـ تۈزۈمى 187
4 . ھونلارنىڭ دۆلەت كېڭىشى 190
II باب ھونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى 193
1 . ھون قوشۇنلىرىنىڭ خىلىلىرى 193
2 . ھون قوشۇنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى 195

بەشىنچى قىسىم ھونلارنىڭ ئىقتىسادى ۋەمەدەنىيىتى
I باب ھونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ... 197
1 . چارۋىچىلىق 197
2 . دېھقانچىلىق 202
3 . ئوۋچىلىق 208
4 . قول ھۈنەرۋەنچىلىك 209
5 . سودا 220
II باب ھونلارنىڭ مەدەنىيىتى 224
1 . تىل 224
2 . يېزىق 230
3 . ئەدەبىيات 236
4 . مۇزىكا 238
5 . سەنئەت 239
6 . بىناكارلىق 240
7 . تىبابەتچىلىك 243
8 . دىن 246
9 . ئۆرپ ـ ئادەت 248

ئالتىنچى قىسىم تۈركىي خەلقلەرنىڭ ياۋروپا دا قۇرغان دۆلەتلىرى

I باب ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى..... 253

1 . غەربىي ھونلارنىڭ ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى 253

2 . بالامىردىن ئاتتىلاغىچە 257

1) يولدۇز 258

2) قارا تون 259

3 . ئاتتىلا 260

1) ئاتتىلانىڭ ئىمپېراتور بولۇشى 260

2) كاتالىيون ئۇرۇشى 262

3) غەربىي رومانىڭ قارام ھالغا چۈشۈرۈلۈشى..... 264

4) ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى 265

4 . ھونلارنىڭ ياۋروپادا ئويىنغان رولى..... 266

5 . ھونلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى 269

II باب ياۋروپا ئاۋارخاقانلىقى 272

1 . ئاۋارلارنىڭ ياۋروپاغا كېلىشى..... 272

2 . بايانخان 277

3 . بايانخاننىڭ ۋارىسلىرى 280

III باب ھازار خاقانلىقى..... 283

1 . ھازار خاقانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى 283

2 . ھازارلار ۋە شەرقىي روما..... 284

3 . ھازارلار ۋە ئەرەبلەر..... 286

4 . ھازار تارىخىدىن قىسقىچە خۇلاسە..... 290

IV باب بۇلغارلار..... 292

1 . دوناي بۇلغار دۆلتى 292

2 . ئىدىل بۇلغار خانلىقى 298

1) ئىدىل بۇلغارلىرى..... 298

2) ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ دۇنيا سودىسىدا تۇتقان ئورنى 302

3) ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ يوقىلىشى..... 304

V باب ۋېنگرىيە دۆلتى..... 308

1 . ۋېنگرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى 308

2 . ۋېنگر دۆلتىنىڭ تەشكىل تېپىشى..... 309

3 . ۋېنگرىيە دۆلتىنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى.... 312

قوشۇمچە: ئۇلۇغ ياۋچىلار..... 320

كىرىش 320

1 . ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 321

2 . توخارىستان 323

3 . كوشان ئىمپېرىيىسى..... 324

4 . ئاق ھون ئىمپېرىيىسى 331

بىرىنچى قىسىم

قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى

I باب ھونلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى

سۆز بېشى

ھونلار مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 5 - ئەسىرلىرىگىچە (ئىككى مىڭ يىل) بولغان ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي مەزگىلدە ئاسىيا ۋە ياۋروپا تارىخىنىڭ سەھنىسىدە ئىنسانىيەت ئەۋلادىنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقمايدىغان چوڭقۇر تەسىرلىك مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتكەن. مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر كۈچ سۈپىتىدە دۇنيا تارىخىنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە چىققان. شۇنىدىن باشلاپ، تارىختا 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 207 - يىلدىن مىلادىنىڭ 216 - يىلغىچە)، 170 يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن 46 — 216 يىللار)، 95 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (375 — 469) قاتارلىق ئۇلۇغ ئۇچ ئىمپېرىيىنى قۇ-

ۇپ، ئاسىيا ۋە ياۋروپا خەلقلىرى تارىخىدا ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىن ئاجايىپ خاتىرىلەر قالدۇرغان.

ھونلار جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى دۆلەتلەردىن يىن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1600 — 1200 - يىللار)، جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1200 — 300- يىللار)، چىن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 246 — 207 - يىللار)، خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 207 - يىلدىن مىلادىنىڭ 220 - يىلغىچە) قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەن. بۇ جەريانىدا، ھونلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە نىسبەتەن خېلى زور بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشقانچىلىق. ھونلار ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى جۇڭگو تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ھونلار جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرى ۋە تارىخىي يىلنامىلىرىدا ھەر خىل ناملار بىلەن تىلغا ئېلىنغان. دۇنيادىكى ھونشۇناسلىقنا ئاساس سالغۇچى، ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەن (مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) ئۆزىنىڭ ئۆلمەس شانلىق ئەسىرى «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «بەش پادىشاھنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن بابىدا خۇاڭدىنىڭ ھونلارنى شىمالغا قوغلىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.① خۇاڭدى بولسا جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە ئۆتكەن ئەپسانىۋى خان بولۇپ، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 5000 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىكى ھەققىدە رىۋايەت قىلىنىدۇ. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ جۇڭگوغا خەۋپ سېلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

تۈركىي خەلقلەر ئەجدادلىرىنىڭ بىرى بولغان ھونلار ئەڭ قەدىمكى چاغدىن باشلاپ ئۇرخۇن دەرياسى بويلىرىدا (تاشقى موڭغۇلىيەدە)، چۇغاي تاغلىرى (ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى يېڭىشەن تاغلىرى) نىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا، ئالتاي، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ۋە جەنۇبىدا ياشىغان.

ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «ھون» سۆزى «كۈن» سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم.

قەدىمكى چاغلاردا ھونلارمۇ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا قامان (شامان) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، قامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، قامان دىنى بويىچە «كۈن تەڭرى» گە ئېتىقاد قىلىش مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شۇڭا قەدىمكى چاغلاردا ھونلار ئۆزلىرىنى «كۈن لەر» دەپ ئاتاشقانىكەن. «كۈن» سۆزى كېيىنكى كۈن لەرگە كېلىپ «ھون» سۆزىگە ئايلىنىپ كەتكەنىكەن.

پروفېسسور ئا. زەكى ۋەلىدى توغانمۇ «ھون» ئاتالغۇسىنى «كۈن» دەپ يازىدۇ.① يەنە باشقا تارىخىي

① سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر، بەش پادىشاھنىڭ تەرجىمھالى»، 1-توم 5 - بەتكە قارالسۇن.

① ئا. زەكى ۋەلىدى توغان (تۈركىيە تارىخچىسى) «ئۇنۇمىي تۈرك تارىخى مەنبەلىرى»، تۈركچە 45 - بەتكە قارالسۇن.

مەنبەلەردىمۇ «ھون» سۆزىنىڭ ئۇرخۇن دەريياسىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئېيتىلىدۇ.

قەدىمكى چاغدا ئۇرخۇن دەريياسىنىڭ بويىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنى شۇ دەريانىڭ نامى بىلەن «خۇن» دەپ ئاتاشقانىكەن. مانا شۇ «خۇن» سۆزى «ھون» سۆزىگە ئۆزگىرىپ كەتكەنىكەن. ھازىرغىچە يۇقىرىدىكى بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسىنىڭ توغرىلىقى ھەققىدە مۇقىم بىر خۇلاسە چىقىرىلمىدى.

قەدىمكى چاغلاردا ھونلارنىڭ ئالتاي تاغلىرى ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ۋە جەنۇبىدا ياشىغانلىقى ھەققىدە يۇقىرىدا ئېيتىلدى. ئارخېئولوگىك قېزىشلار نەتىجىسىدە ئالتاي تاغلىرىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلارغا دائىر نۇرغۇن ھون قەبرىلىرى تېپىلدى. بۇ قەبرىلەردىن چىققان ھونلارنىڭ جەسەتلىرى (قەبرىلەر سوغۇق قارچۇققىلىرىدا بولغانلىقى ئۈچۈن جەسەتلەر بۈزۈلمىغان) دىن قارىغاندا، ئۇلار ناھايىتى ئېگىز بويلۇق، قاۋۇل، ئۇستىخانلىق، قاۋشالىق، يۈزلىرى ئاق سۈزۈك بولۇپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قىياپەتلىرى بىلەن ئىرقىي جەھەتتىن ئوخشاش. ھونلارنىڭ ئېگىز بوي، قاۋۇللۇقى، چىراي قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى قەدىمكى جۇڭگو تارىخىدىكى مەلۇماتلارمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«خەن يىلنامىسى. جىڭمىدى ھەققىدە قىسسە» بايان، ھون شاھزادىسى جىڭمىدىنىڭ بويى سەككىز چى ئىككى سۇڭ، چىرايى سۈرلۈك دېيىلگەن. بۇنى ھازىرقى ئۆزۈنلۇق ئۆلچىمىدىكى مېتىرغا سۈندۈرغاندا (خەن زامانىسىدىكى

بىر چى ھازىرقى 27 سانتىمېتر 65 مىللىمېتىرغا توغرا كېلىدۇ)، ھون شاھزادىسىنىڭ بويى تەخمىنەن ئىككى مېتر 30 سانتىمېتر كېلىدۇ. بۇ پاكت ئالتاي تاغلىرىدىكى ھون قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ھون جەسەتلىرىنىڭ ناھايىتى ئېگىز بوي، قاۋۇل ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

شاھزادە جىڭمىدى، مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن ھازىرقى گەنسۇدا خەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، ھون خانى قونشارخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇ ھون خانى شىئوت سوگاخانىنىڭ ئوغلى ئىدى. جىڭمىدى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھىسى خەنۇۋۇدى ھوزۇرىغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئاتلىرىنى ئۆستۈرۈپ كۆپەيتىش ئىشلىرى بويىچە مەنسەپدار بولغان. جىڭمىدى ئۇنىڭ ھونچە ئىسمى ئەمەس. «جىڭمىدى» دېگەن ئىسمىنى ئۇنىڭغا خەنۇۋۇدى قويغانىدى.

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى ئىنستىتوتى تەرىپىدىن 1955 - ۋە 1957 - يىللىرى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھازىرقى شىئەن شەھىرى ئەتراپىدىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت «شاۋلىنگفەن» دېگەن جايدىن ئالاھىدە بىر قەبرە تېپىلغان. بۇ قەبرىگە دەپنە قىلىنغان جەسەت بىللە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك نەرسىلەر ئىچىدىن ئىككى پارچە تۆت چاسا مىس تاختاي چىققان. مىس تاختايغا ئىككى نەپەر ئادەم، ئىككى ئاتنىڭ سۈرەتلىرى نەقىش قىلىپ چۇشۇرۈلگەن. ئىككى ئادەم بىر - بىرىنىڭ بېلىنى ھەم پاقالچىقىدىن تۆتۈشۈپ، چىلىشۋاتقان قىياپەتتە تۇرۇشقان. ئۇلار قاۋ

شالىق، ياپماچاچ بولۇپ، پاقالچاقلىرى ئورالغان ئىشتان كىيىشكەن. ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى بۇ قەبرىدىن چىققان جەسەتلەرنى ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى ياكى ئەلچىلەرنىڭ ھەمرالىرى دەپ، ھۆكۈم قىلىشقان. بۇ قەبرىدىن تېپىلغان نەرسىلەردىن ھونلارنىڭ چاچ قويۇش شەكلى، كىيىنىشلىرى، چىرايى، چېلىشىش ئادەتلىرى بەلەن قىياپەتلىرىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

قەدىمكى چاغدىكى ھونلار بەلەن ئۇيغۇرلار، تۈركلەرنىڭ تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، چىراي - شەكلى دېگۈدەك ئوخشاش ئىدى. جۈملىدىن «ۋېي يىلنامىسى»، «جۇ يىلنامىسى»، «سۇي يىلنامىسى» قاتارلىق قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا چاغدىكى تارىخىي ماتېرىياللىرىدا، ئۇيغۇرلار، تۈركلەر ھونلارنىڭ ئەۋلادى دېيىلگەن. دېمەك، ئۇيغۇر تارىخىنى بىلىشتە، ھونلار تارىخىنى بىلىش ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھونلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەجدادى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى چاغدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ ئاساسلىق رول ئوينىغان.

1. ھونلار ۋە يىمەك سۇلالىسى

تارىخىي ماتېرىياللار قانۇنىيەتنى بويىچە قارىغاندا، يېزىلىق ئىنسانىيەت پەيدا بولۇپ ھايات كەچۈرۈشكە باشلىغاندىن تارتىپ، ھازىرغىچە ئۆز بېشىدىن بىر نەچچە ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئۆتكۈزدى. ئىنسانلار باشتا

باشلانغۇچ جامائەت تۈزۈمىدە ياشىغان چاغلىرىدا چوڭ ھايۋانلارنى ئوۋلاش، ئورماندىكى دەرەخلەرنى كېسىپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى ئېچىشتا ئايرىم ھالدا ئەمەس، ئۆملىشىپ ئىشلەشكە توغرا كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى چاغلاردا قان - قېرىنداشلار تارقىلىپ كەتمەستىن، ھەممىسى بىر ئۇرۇغ بولۇپ ياشايتتى. بۇنداق ئۇرۇقلار بىرنەچچە يۈز كىشىگە يېتەتتى. بۇ ئۇرۇقلار ئەمگەكنى (ئوۋ ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش، بوز يەرلەرنى ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىش) بىرلىشىپ قىلاتتى. ئەمگەك مېۋىلىرىدىن تەڭ پايدىلىناتتى. قورال - ئەسۋابلاردىن تەڭ پايدىلىناتتى. بىر - بىرىنى ئېزىدىغان، خۇسۇسىي مۈلۈككە ئىگە بولىدىغان ئەھۋاللار يوق ئىدى. بىرنەچچە قوشنا ئۇرۇقلاردىن قەبىلە تۈزۈلەتتى. بۇنداق قەبىلىدىكى كىشىلەر بىر تىلدا سۆزلىشەتتى. ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ ئوخشاش ئىدى. قەبىلە كېڭەشلىرىدە سايلانغان يولباشچىلار قەبىلىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى.

ئىنسانلار كۆپ ئەسىرلەر ئۇرۇق - ئۇرۇق ۋە قەبىلە - قەبىلە بولۇپ ياشىدى. ھونلارمۇ خۇددى باشقا جايلاردا ياشىغان ئادەملەرگە ئوخشاش ئۇرۇقدىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشۇپ، باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىنىڭ مەلۇم باسقۇچىغا كەلگەندە دۆلەتنى شەكىللەندۈردى. قەدىمكى چاغلاردا ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق قىلىشقا بولىدىغان يەرلەرنى تالىشىپ قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. بىرەر قەبىلە ئۆزىگە قوشنا بولغان كۈچلۈك

رەك قەبىلىلەرنى يېگىش ئۈچۈن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرۇشقا مۇھتاج بولۇشقان. شۇڭا قان - قېرىنداشلىقى، تىل ۋە باشقا جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدىغان قەبىلىلەر بىرلىشىپ، تىل ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۆزلىرىگە يات كېلىدىغان قەبىلىلەرگە قارشى تۇرغان. مانا شۇنداق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىق كۈچلىرى بولغان، هازىرقى زامان تىلى بىلەن ئېيتقاندا، قوراللىق قوشۇن دۆلەتنىڭ ئەڭ ئاساسىي، ئەڭ مۇهىم ئامىللىرىنىڭ بىرى بولغىنىدەك، ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىمۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىق قوشۇنلىرى ئەڭ دەسلەپكى دۆلەتنىڭ ئاساسىي، مۇهىم ئامىلى ئىدى.

مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇن دۆلتى بولغان هونلار يەڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئەپەدىي دۇشمىنى ئىدى. يەڭ سۇلالىسىنىڭ خانى ئۇدۇڭ هۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1324 — 1266 - يىللار) هونلار بىلەن يەڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش ئۇچ يىلغا سوزۇلغان. شۇ ئۇرۇشتا هونلار مەغلۇپ بولغان.①

مانا شۇ پاكىتقا قارىغاندا، مىلادىدىن 15 ئەسىر بۇرۇن هونلارنىڭ دۆلتى بارلىقىدا گۈمان بولمىسا كېرەك. لېكىن هونلار مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، ئۇنىڭ تارىختا سىياسىي سەهنىگە چىقىپ هەرىكىتى قىلىشى دۇنياغا مەلۇم بولۇشقا باشلىغان.

هونلار دۆلتىنىڭ پايتەختى تۇمەن بالىق (تۇمەن شەهىرى) بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى هازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى ئويەن ناهىيىسىنىڭ ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

① «قەدىمكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» كىتابىنىڭ 3 - بەتكە قارالسۇن.

2. هونلار ۋە جۇ سۇلالىسى

جۇڭگودا مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇن يەڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1100 — 300 - يىللار) قۇرۇلغان. دەل مانا شۇ چاغدا هونلارمۇ كۈچەيىشكە باشلاپ، جۇ سۇلالىسىغا هەر دائىم هۇجۇم قىلىپ، خەلقىنى ناهايىتى ئېغىر بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن.

هونلار مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر بۇرۇن جۇ سۇلالىسىغا هۇجۇم قىلىپ، جۇ خەلقىنى ئۆز يۇرتىدىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. كېيىن جۇ خەلقى چىشەن تېغى (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى چىشەن ناهىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) نىڭ ئېتىكىدىكى كەڭ، تۈز، ئۇنۇملۇك بولغان جۇيۈەن دېگەن جايغا كۆچكەن. خەنزۇ خەلقى مانا شۇ ۋەقەگە بېغىشلاپ مۇنداق بىر قوشاقنى توقۇغان:

ئۆي ماكانىدىن، ئائىلىدىن قالدۇق ئايرىلىپ،
دەهشەت سېلىپ كەلگەن ۋەهشى هونلار دەستىدىن.
يۇرتدۇق كۆچۈپ تىنماي دائىم تېنەپ، تەمتىرەپ،
دەهشەت سېلىپ كەلگەن ۋەهشى هونلار ۋەهىمدىن.

بۇ قوشاقنى مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر بۇرۇن ياشىغان بىر شائىر توقۇغان.①

① «قەدىمكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» كىتابىنىڭ 3 - بەتكە قارالسۇن.

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى جۇمۇڭاڭ (مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن) ھونلار بىلەن ئۇرۇشقاندا تۆت ئاق بۆرە، تۆت ئاق بۇغا ئەنئەنىسىنى ئالغانلىكەن.

مىلادىدىن 883 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن جۇ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولغان. بۇ ئۇرۇش سىبىرىق دەريانىڭ شىمالىدا بولۇپ، جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، كېيىنكى چاغلاردا بولغان ئۇرۇشلاردا ھونلار غالىپ كېلىپ، ئاخىرى غەربىي جۇ سۇلالىسىنى يوقاتقان.

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى شۈەن ۋاڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 877—782 - يىللاردا) خان بولغان ۋاقتىدا، ھونلار جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋچىڭ (ھازىرقى شىئەن شەھرىنىڭ غەربىدە) گە خەۋپ سېلىشقا باشلىغان. شۈەن ۋاڭ مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇن ھونلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەت يۈرگۈزگەن. شەنشى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا چىن جۇڭ ئاتلىق سانغۇن باشچىلىقىدىكى جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ھونلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندا، ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان چىن جۇڭ ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغان.①

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى يۇڭاڭ ھۆكۈمران بولغان مەزگىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 781 — 771 - يىللار) دە جۇ سۇلالىسى ناھايىتى ئېغىر تەبىئىي ئاپەتكە يولۇققان. مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇن قۇرغاقچىلىق ئاپىتى

① ۋاڭ يۈشىن: «غەربىي جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسقىچە»، خەنزۇچە 172-بەتكە قارالسۇن.

يۈز بېرىپ، ئەلدىكى ھەممە دەريالار، بۇلاقلار قۇرۇپ، تەگلىرى كۆرۈنۈپ قالغان. دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپ لەر، زىرائەتلەرنىڭ ھەممىسى سولىشىپ، قۇرۇپ نابۇت بولغان. تېرىلغۇ ئېتىزلىرى يالىڭاچ ئاختامغا ئايلىنىپ كەتكەن. خەلق ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ جان بېقىش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە قاراپ قاچقان. بۇنداق قورقۇنچلۇق ئاپەتنىڭ ئۈستىگە مىلادىدىن 779 يىل بۇرۇن پايتەخت خاۋچىڭدا، سىبىرىق دەريانىڭ جەن، ۋېي، لۇ قاتارلىق غوللىرى (شەنشىدە) ئېقىپ ئۆتىدىغان ۋادىلاردا قاتتىق يەر تەۋرىگەن. تەبىئىي ئاپەتلەر كەينى - كەينىدىن يۈز بەرگەن چاغدا يۇڭاڭنىڭ ۋەزىرى بەيياۋپۇ مۇنداق دېگەن: «بۇ دۆلەتنىڭ مۇنقەرز بولىدىغانلىقىغا بىشارەت. دەريالار قۇرۇپ كېتىپ، تاغلار ئۆرۈلۈپ كەتسە كېرەك. تەكرى بىزنى تاشلىۋېتىدىغان ئوخشايدۇ. ھېنىڭچە، جۇ سۇلالىسى ئون نەچچە يىلغا بارمايلا ھالاك بولىدۇ.»

خۇددى بەيياۋپۇ ئېيتقاندەك شۇ يىلى ئۈچ دەريا (جەن، ۋېي، لۇ دەريالىرى) نىڭ سۇلىرى قۇرۇپ كېتىپ، جۇ خەلقىنىڭ بۆشۈكى بولغان جۇيۈەندىكى جىشەن تېغىدىن دەھشەتلىك گۈلدۇرلىگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپ، تاغ ئۆرۈلۈپ كەتكەن....①

... كەينى - كەينىدىن يۈز بەرگەن قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ۋە قاتتىق يەر تەۋرەشلەر ئىشلەپچىقىرىشنى ئېغىر

① ۋاڭ يۈشىن: «غەربىي جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسقىچە»، خەنزۇچە 182-، 183 - بەتلەرگە قارالسۇن.

هالدا ۋەيران قىلغان. جەمئىيەت قالايمىقانچىلىق ۋە دا-
ۋالغۇش ئىچىدە قالغان. ئەس - ھوشىنى يوقاتقان جۇ-
يۇۋاڭ ئۇنداق ئىشلار بىلەن قىلچە كارى بولمايۋ، كې-
چە - كۈندۈز ھاراق - شاراب ئىچىپ، ئەيشى - ئىشـ
رەت كەيپى - ساپادا ئۆتۈۋەرگەن.

جۇ يۇۋاڭ خان بولۇپ ئۈچ يىلدىن كېيىن، بوتسى ئاتلىق چىرايلىق بىر قىزغا كۆيۈپ قالغانىكەن. مەلىكە بوتسى خاندىن بەيپۇ ئاتلىق ئوغۇل تۇغقاندىن كېيىن، يۇۋاڭ قەدىناس مەلىكىسى شىن خۇنىڭ خانىشلىقىنى، خانزادە يىجۇنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشنى بـ
كار قىلغان. ئۇلارنىڭ ئورنىغا بوتسىنى خانىش، بەيپۇنى خانلىق تەختىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلىگەن.

يۇۋاڭنىڭ قىلمىشلىرىدىن غەزەپلەنگەن خانىش شىن-
خۇنىڭ ئاتىسى ھونلارغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى جۇ
سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتكەن. جۇ سۇلالىسىنىڭ
ئاھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالغان ھونـ
لار پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، مىلادىدىن 771 يىل
بۇرۇن جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋچىڭغا بېسىپ كىر-
گەن. ھونلار يۇۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ، مەلىكە بوتسىنى ئەـ
سىر ئېلىپ كەتكەن. مانا شۇ ئۇرۇشتا خاۋچىڭ شەھىرى
خاراب‌زارلىققا ئايلانغان. ھونلار شەنشى ئەتراپىنى بېسـ
ۋالغان. شۇنىڭ بىلەن 260 يىل ھۆكۈم سۈرگەن جۇ
سۇلالىسى مۇنقەرز بولغان. جۇ سۇلالىسى خانـ
زادىلىرىدىن خىگۇاڭ لوياڭنى پايتەخت قـ
لىپ، تاريختا شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئاتالغان سۇ-
لالىغا ئاساس سالغان.

مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ھونلار ھازىرقى خېـ
بېي، شەنشىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ،
لوياڭغا خەۋپ سېلىشقا باشلىغان. ھەتتا ھونلار ئىككى
قېتىم لوياڭغا بېسىپ كىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ
خانى شىئاڭ ۋاڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 781—719-يىللاردا
خان بولغان) نى قوغلاپ چىقىرىپ، شەرقىي
جۇ سۇلالىسىنى يوقۇتۇشتەك تاسلا قالغان.①

3. ھونلار ۋە جاۋ بەگلىكى

شەرقىي جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا
قارايدىغان بەگلىكلەر كۆچمىشكە باشلاپ، جۇ سۇلالىسى
خانلىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان، بەلگىلەنگەن ئولپان (سېـ
لىق) نى ئۆز ۋاقتىدا تۆلىمەيدىغان بولغان. بۇنداق ئەھـ
ۋال يۈز بەرگەندىن كېيىن، جۇ سۇلالىسى مالىيە جەھەتتە
ناھايىتى ئامراق بىر ھالغا چۈشۈپ قالغان. شەرقىي جۇ
سۇلالىسىنىڭ خانلىرى بولسا، ئىسمى بار، جىسمى يوق
ھۆكۈمدارغا ئايلىنىپ، دۆلەتنى تىزگىنلەشكە ئامالسىز قال
غان. شۇندىن باشلاپ جۇ سۇلالىسىغا قارايدىغان بەگلىكلەر
ئارىسىدا، بەزىلىرى بىر - بىرىنى يوتۇپ كۆچمەيدىغان،
بەزىلىرى ئاجىزلاپ كېتىدىغان، بەزىلىرى يوقىلىپ كېتـ
ىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغـ
دىكى تارىخچىلىرى مانا شۇ دەۋرنى «يىلنامە دەۋر» (مـ

① رىنچۇ، ۋاڭتۇڭلىك: «جۇڭگونىڭ مىللىي تارىخى»، خەنزۇچە 20 -
بەتكە قارالسۇن.

لادىدىن بۇرۇنقى 770 — 476 - يىللار) دەپ ئاتاشقان.

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە جۇڭگونىڭ ئەسلى تېررىتورىيىسىدە يەتتە بەگلىك پەيدا بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا تىنماي ئۇرۇشۇپ تۇرغان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى مانا شۇ يەتتە بەگلىك ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرنى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» (مىلادىدىن بۇرۇنقى 475 — 221 - يىللار) دەپ ئاتاشقان.

شۇ دەۋردىكى يەتتە بەگلىكتىن چى (سەندۇڭدا)، يەن (خېبېيدا)، جاۋ (سەنشىدە)، چىن (سەنشىدە) قاتارلىق تۆت بەگلىك سېرىق دەريا ۋادىسىدا بولۇپ، ئۇلار ھونلارغا قوشنا ئىدى. خەن، چۇ، ۋېي دىن ئىبارەت ئۇچ بەگلىك بولسا، ئاساسەن چاڭجياڭ ۋادىسىدا بولۇپ، ھونلار بىلەن بىۋاستە چېگرىداش ئەمەس ئىدى. سېرىق دەريا ۋادىسىدىكى يەن، جاۋ، چىن بەگلىكلىرى ھونلارغا قوشنا بولغانلىقتىن، پات - پات ھۇجۇمغا ئۇچراپ تۇراتتى.

ھونلار «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دە ئۆزلىرىگە ناھايىتى پايدىلىق بولغان (بەگلىكلەرنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشلىرى) شارائىتتا ناھايىتى جىددىيلىك بىلەن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ، ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كۈچەيتكەن. ئاندىن ھون ئاتلىقلىرىنى ئوردوس يايلىقى، چۇغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە توپلاپ، شۇ يەرمەن ئەتراپتىكى قوشنىلارغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىغان.

مانا شۇنداق خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە،

يەن، جاۋ، چىن قاتارلىق ئۇچ بەگلىك ھونلار ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېپىل سېلىشقان. شۇنداق بولسىمۇ ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش قىيىن بولغان.

بولۇپمۇ مىلادىدىن 310 يىل بۇرۇن ھونلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى يەن بەگلىكى (خېبېيدە) نىڭ شىمالىي رايونلىرىغا قىستاپ كىرىپ، ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ھەيۋەسىنى كۆرسەتكەن بولسا، دەل شۇ چاغدا ھون ئاتلىقلىرى سېرىق دەريادىن كېچىپ ئۆتۈپ، ئوردوس يايلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى «دەريا جەنۇبىدىكى يەر» (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى ئىكىجاۋ ئايمىقى) نى بېسىۋېلىپ، چىن، جاۋ، يەن قاتارلىق ئۇچ بەگلىكنىڭ چېگرا رايونلىرىغا بېسىپ كىرىپ، ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا كۆپ ئۇچراپ ناھايىتى ئېغىر خەۋپىتە قالغان جاۋ بەگلىكى ئۆزىنىڭ شىمالىي رايونىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلىشقا ئامال تاپالمىغان. جاۋ بەگلىكى مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن پادىشاھ شاۋچىڭ ئاتلىقلار سانغۇنى لى مۇنىڭ باشچىلىقىدا، ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇرغان. ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا لى مۇ يۈزمىڭ كىشىلىك ھون قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغان. شۇ چاغدىكى ھون تەكرىقۇتى (بۇ تەكرىقۇتنىڭ ئىسمى نامەلۇم) ئالدىراش ھالدا چېكىنگەن.①

① سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر، لىۋ ھەققىدىقىسە» بابىغا قارالسۇن.

4 . هونلار ۋە چىك سۇلالىسى

مىلادىدىن 228 يىل بۇرۇن چىك بەگلىكىنىڭ خانى يىڭجىن (چىك سىخۇاڭ) جۇڭگو تېررىتورىيىسىدىكى بەگلىكلەرگە ھۇجۇم باشلاپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە كىرىشكەن. شۇ چاغدا يەن بەگلىكىنىڭ خانزادىسى دەن چىڭ بەگلىكىدە جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، يەن بەگلىكىگە قېچىپ كەلگەن يەن ئوجى ئاتلىق ئەمەلدارنى تۈمەن تەكرىقۇتىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ، ھونلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ چىڭ سىخۇاڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 259 — 209 - يىللار) غا تاقابىل تۇرۇشنى پىلانلىغان. لېكىن چىڭ بەگلىكىنىڭ تېز سۈرئەتتە قىلغان ھۇجۇمى نەتىجىسىدە بۇ پىلان ئەمەلگە ئاشمىغان.

چىڭ سىخۇاڭ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن چى، يەن، جاۋ، خەن، ۋېي، چۇ قاتارلىق ئالتە بەگلىكنى يوق قىلىپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەن.

چىڭ سىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن مىنتىئان ئاتلىق سانئۇننىڭ باشچىلىقىدا 300 مىڭ كىشىلىك چىڭ قوشۇنلىرىنى ھونلارغا قارشى ماگدۇزغان. بۇ چاغدا ھون تەكرىقۇتى تۇمەنخان ئوت - چۆپلىرى، سۇيى مول بولغان ئوردوس پايلىقىدا بىخارامان ياشاۋاتقانىدى. مىنتىئان باشچىلىقىدىكى چىڭ قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ ناھايىتى مەشھۇر يايلاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوردوس يايلاقلىرىغا بېسىپ كىرىپ، تۇمەن تەكرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون

قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشقان. ئۇرۇشتا تەييارلىقسىز تۇرغان تۇمەن تەكرىقۇت مەغلۇپ بولۇپ، سان - سانساقسىز چارۋا - مالىلارنى ھەيدەپ، چېدىرلارنى ئۇلاغ - ئۇلىمەككە ئارتىپ، ھون ئاھالىلىرىنى تۇمەنلىگەن ھارۋىلارغا ئولتۇرغۇزۇپ، ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا ئوردوس يايلاقىدىن شىمالغا قاراپ چېكىنگەن. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھونلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوردوس يايلاقىنى ئالغان چىڭ سىخۇاڭ شۇ جايغا ئادەم كۆچۈرۈپ 44 ناھىيە تەسىس قىلىپ، سېزىق دەرىيا بويلىرىنى مۇداپىئە لىنىيىسى قىلىپ بېكىتكەن. شۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ يېڭىدىن قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 — 207 - يىللار) نىڭ پايتەختى چاڭئەنگە سالىندىغان خەۋپى تۇغدۇرغان.

5 . سەددىچىن سېپىلىنىڭ ياسىلىشى

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، يەن، جاۋ، چىڭ قاتارلىق ئۇچ بەگلىك ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېپىل سېلىشقان. مانا بۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

چىڭ سىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن ھونلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئوردوس يايلاقىنى ئېلىپ، ئۇ يەرگە ئادەم كۆچۈرۈپ ناھىيە تەسىس قىلىپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى يەن، جاۋ،

چمك به‌گلىكلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېلىنغان سېپىلىنىڭ بىر - بىرىگە چېتىپ، ئۇنى غەربكە قاراپ سوزۇشتا بەل باغلىدى. ئۇ بۇ نىيەتنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىدىن 214 يىل بۇرۇن مىنتىئانگە يارلىق چۈشۈرۈپ، بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىشنى ئۇنىڭغا يۈكلىدى. ئۇ، يارلىقنا بىنائەن، دۆلەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن سېپىل سوقۇش ھاشاسىغا كەلگەن بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىنى ئىشلىتىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەن، جاۋ، چىڭ چەگلىكلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېلىنغان ئۇزۇن سېپىللارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ، ئۇنى شەرقتە شەنخەيگۇەن دىن تارتىپ، غەربتە لىئتاۋ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ مىنشەن ناھىيىسى) غىچە يەتكۈزدى. مانا بۇ مەشھۇر سەددىچىن سېپىلىدۇر.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 مىڭ كىلومېتر بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن سەككىز مېتر، تۇغرىسى يەتتە مېتر كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى چاغدىكى ناھايىتى ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئەڭگەكچان، چىدامىلىق خەلقنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ جەۋرى - جاپالىق ئەمگەكلىرى، ئاققۇزغان قانلىرى، تەرلىرى بەدىلىگە قۇرۇلغان بولۇپ، جۇڭيۈەن (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) دىكى خەلقنىڭ ئامانلىقى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى قوغداپ، ھونلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى مۇداپىئە كۈرۈشتە مۇھىم رولىنى ئويناغان ھەمدە مىلادىنىڭ 3 - ئەسىرىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 17 - ئەسىرىگىچە بولغان 14 ئەسىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزۇن بىر تارىخىي مەزگىل

ھە سىيانچىلار، ئاۋارلار، تۈركلەر، قىتانلار، موڭغۇللار، تاتارلار، ئويراتلاردىن مۇداپىئە كۈرۈشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم رولىنى ئويناغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەن سۇلالىسى، شىمالىي چى سۇلالىسى، شىمالىي جۇ سۇلالىسى، سۇي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى، مىڭ سۇلالىسى قاتارلىق سۇلالىلار دەۋرلىرىدە سەددىچىن سېپىلى كۆپ قېتىم ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھ قىلىنىپ ياسىلىپ تۇرغان. يەنچ ئېيتقاندا، سەددىچىن سېپىلى دۇنيا تارىخىدىكى ئۇلۇغ، كاتتا قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ھەنزۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ يۈكسەك ئەقىل پاراسىتى ۋە چەكسىز ئىجادىي كۈچىنى مۇكەممەل گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

II باب باتۇر تەڭرىقۇت

1. باتۇرنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشى

ھونلار مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر بۇرۇن مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا كۈچەيدى. شۇ چاغدا ھونلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى (ئىمپېرىيىسى) نى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا لىنا دەرياسى، بايكۆل (بايقال كۆلى)، يەنسەي دەرياسىنىڭ ئوتتا

«باتۇر تەڭرىقۇت» (ئوغۇزخان)

تۇرا ئۇقمىلىرىغچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىگىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستان (سىندۇ) نىڭ شىمالىغچە؛ غەربتە كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغچە سوزۇلغان.

مانا شۇ قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ھونلار تارىخىدا ئۆتكەن ھەربىي ئىستراتېگىيە تاكتىكا سەنئىتى جەھەتتە ئۆز زامانىسىدا تەڭدىشى يوق، سىياسىي دىپلوماتىيىدە ئاجايىپ تۇيغۇن، دۆلەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە مىسلىسىز تالانت ئېگىسى، جەڭگىۋارلىقتا كارامەتچى قەھرىمان، ئىززەت ـ ھۆرمەتتە ئۆزىنى تەڭرىنىڭ مەغرۇر ئوغلى دەپ ئاتىغان باتۇر تەڭرىقۇت ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن.

باتۇر تەڭرىقۇت تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ باشتا تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ۋارىسى قىلىپ بەلگىلەنگەن. كېيىن تۇمەن تەڭرىقۇت ئۆز قارايىدىن يېنىۋېلىپ، كىچىك ئالچىسى (كىچىك بىكەسى) دىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ئۆزىنىڭ تەختىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ، باتۇرنى ۋارىسلىقتىن قالدۇرغان.

قەدىمكى چاغلاردىكى دىپلوماتىيە قائىدىسىگە بىنائەن، شۇككى دۆلەت ئارىسىدا تۇزۇلگەن ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە ئوغۇللىرىدىن بىرىنى ئەۋەتىدىغان ئادەت بار ئىدى. تۇمەن تەڭرىقۇت ئۆز نىسبىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، تەخمىنەن مىلادىدىن 216 يىللار بۇرۇن باتۇرنى ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىغا گۆرەگە ئەۋەتىدۇ. بۇ ئىشقا باتۇر قاتتىق نارازى بولىدۇ.

ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ يېقىنقى چاغقىچە بولغان نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلار بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، گۈرەگە ئەۋەتىلگەن خانزادىلەر ھايات پاجىئەلىك تەقدىرگە ئۇچرايتتى. تولا چاغلاردا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىلار بۇزۇلاتتى. شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە گۈرەگە ئەۋەتىلگەن خانزادىلەر ئۆلتۈرۈلەتتى. باتۇر مۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋالنىڭ تۇغۇلۇش ئىھتىمالى بارلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ھونلار بىلەن ئۇيغۇر ياۋچىلار مۇناسىۋىتىدىكى ئەھۋالنىڭ يۈزلىنىشىنى تىڭ - تىكلاپ، ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلۇپ ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يامانلىشىپ، ئۇرۇش بولىدىغان پەيتىنى بايقاپ، شۇنداق ۋەزىيەت تۇغۇلغان ھامان ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىدىن قېچىپ كەتمەكچە تەييارلىنىپ تۇرغان.

ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەننىڭ مەلۇمات بېرىشچە، خۇددى باتۇر مۆلچەرلىگەندەك ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىلەر بۇزۇلىدۇ. تۆمەن تەكرىقوت ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرىدۇ. باتۇر ھون قوشۇنلىرى بىلەن كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ خانى مىنىدىغان تۇلپار ئاتنى مىنىپ، ياۋچىلاردىن قاچىدۇ. ئۇلۇغ ياۋچىلار يۈز بەرگەن ۋەقەنى ۋاقتىدا سېزىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلىغان بولسىمۇ، باتۇرنى قوغلاپ يەتمەك بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇنىڭ قارىسىمۇ كۆرەلمەيدۇ.

باتۇر ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ پايتەختى ساندىبىل (ھا-

زىرقى گەنىسۇدىكى جاڭىيى ئەترابىدا) دەن قېچىپ، بو-
ران چىققاندا دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك قوزغىلىپ
تۇرىدىغان خەتەرلىك تەڭرى قۇملۇقىدىن (ھازىرقى
نىڭشيا)، سۇسىز چۆل - باياۋاندىن، چېتى ئۇ پۇقتا تۇ-
نۇشۇپ تۇرىدىغان ياپ يېشىل ئوت - چۆپلۈك يا-
لاقلاردىن ئۆتۈپ، ھونلار پايتەختى تۇمەن بالىقا (ھا-
زىرقى كۆكخوت شەھرى ئەترابىدا) قايتىپ كېلىدۇ. ئۇغ-
لىنىڭ ئاجايىپ ھوشيار، قەيسەرلىكىنى كۆرگەن تۇمەن
تەڭرىقۇت باتۇرغا قايىل بولىدۇ. ئۇنى ھون ئاتلىق قو-
شۇنلىرىنى تەشكىللەپ، مەشق قىلدۇرۇپ جەڭگە تەييار-
لاشقا قويمىدۇ. بۇنداق ياخشى ئىمكانىيەتكە ئىگە بولغان
باتۇر دەرھال ئاۋازلىق ئوقيا كەشپ قىلىدۇ. ئۇ ئۆزى
مەشق قىلدۇرۇپ ئۇرۇش قائىدىلىرىنى ئۆگىتىۋاتقان
ھون ئاتلىق جەڭچىلىرىگە مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر مەن
مۇشۇ ئاۋازلىق ئوقيامنى نىمىگە قارىتىپ ئاتسام، سىلەر-
مۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن، شۇ نەرسىنى نىشانلاپ ئوق
ياغدۇرۇڭلار، بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغانلار بولسا-
ڭلار، ھەممىڭلارنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن».

بىر كۈنى باتۇر ئاۋازلىق ئوقياسىنى ئۆزى مىنىدە-
غان تۇلپار ئاتقا قارىتىپ ئاتىدۇ. ئۇنىڭ جەڭچىلىرى با-
تۇرنىڭ ياخشى كۆرىدىغان تۇلپار ئىكەنلىكىنى بې
تىشقا كۆزى قىيمايدۇ. باتۇر قىلچە رەھىم قىلماستىن
بۇيرۇقنى ئورۇنلىمىغان جەڭچىلىرىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ.
ئۇ يەنە يۇقىرىدىكى بۇيرۇقنى تەكرارلاپ، بۇنىدىن كې-
ىىن خىلاپلىق قىلغانلارنىڭ تەقدىرى ئۆلۈم بىلەن

ئايالىشىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئاتلىق جەڭچىلىرىدىن ۋەدە
ئالىدۇ.

ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا باتۇر ئۆزى ياخشى كۆرى-
دىغان گۈزەل ئالچىسى (بەگەسى) نى نىشانلاپ، ئاۋازلىق
ئوقياسىنى ئاتىدۇ. بۇ قېتىممۇ ئۇنىڭ جەڭچىلىرى بەرگەن
ۋەدىسىنى ئورۇنلاشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. ئۇلار كاللىسى-
دىن ئايرىلىدۇ. ئىككى قېتىملىق پاجىئەدىن ساۋاق ئال-
غان باشقا جەڭچىلەر باتۇرنىڭ قەتئىيۈ ۋە غەزەپ بىلەن
قىلغان ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دې-
گىنى بويىچە ھەربىرەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشۈپ، قە-
سەمياد قىلىشىدۇ.

تۇمەن تەڭرىقۇت كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھون خانلى-
رىنى ۋە كىچىك ئالچىسى (بەگەسى) ئوغۇللىرىنى ئېلىپ
ئوۋغا چىقىدۇ. باتۇر مۇشۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئا-
تىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى، ئۆگەي ئانىسى، ئۆگەي ئۇكا-
لىرىنى، ئۆزى ياماق كۆرىدىغان ھون خانلىرىنى قويماي
ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. بۇ قېتىم باتۇرنىڭ ئاۋازلىق ئوق
ياسى نېمىنى نىشانلاپ ئېتىلغان بولسا، ئۇنىڭغا سادىق
بولغان بىر توپ ھون ئاتلىق جەڭچىلىرى ئوقيالىرىنى شۇ-
نىڭغا قارىتىپ ئاتىدۇ. باتۇر مەقسەتكە يېتىدۇ. ئېھتىمال
باتۇرغا قارشى بولغانلار بىلەن باتۇر تەرەپدارلىرى ئا-
رىسىدا ئاھايىتى قاتتىق قانلىق ئۇرۇشلار بولغان بولۇشى
مۇمكىن. باتۇر مانا شۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق ھون تەڭ-
رىقۇتى بولىدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 210 يىل بۇرۇن
يۈز بەرگەن.

يۇقىرىدا باتۇرنىڭ ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىقىش ئۇ-
چۇن ناھايىتى ئەپچىل ئۇسۇل قوللانغانلىقى، ئىنتايىن
رەھىمسىزلىكى (ئۆز ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈ-
رۈشتىمۇ يانمىغانلىقى) بايان قىلىنغان بولسىمۇ، ئەڭ مۇ-
ھىمى ئۇنىڭ ناھايىتى ھوشيار، ئەقىللىقلىقى (ياۋچىلار-
دىن قېچىش پەيتىنى پايلاپ تۇرغانلىقى، ئاۋازلىق ئوق
يانى ئىجاد قىلغانلىقى، ھاكىمىيەتنى ئېلىشتا قوللانغان
ئۇسۇلى) ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

2. ھونلارنىڭ قوشنىلىرى

مىلادىدىن ئىلگىرى بۇرۇن (مىلادىدىن 209 يىل
بۇرۇن) «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇز خان نامى بە-
لەن ئاتالغان باتۇر ھونلارغا تەڭرىقۇت بولغان چاغدا،
قەدىمكى ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ ئىتنىك مەنبەسى خېلىلا
مۇرەككەپ ئىدى.

جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۇچ ئۆلكە (خېبېي جياڭ، لياۋنىڭ، جىلىن) ئىگىلىگەن تېررىتورىيىدە قەدىمكى چاغدا توڭگوسلار (مانجۇ ۋە موڭغۇللارنىڭ ئەجدادلىرى) خانلىقى بار ئىدى. بۇلار ھونلارنىڭ شەرقىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قوشنىلار ئىدى. ھازىرقى بايكۆل (بايقال) نىڭ ئەتراپىدا، سىبىنقا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خانلىقى بار ئىدى. ئۇلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا تۆمۈر قورالىلىرىنى ئىشلىتىشكە باش-
لاپ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ،

ئولتۇراقلاشقان ھايات كەچۈرەتتى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىدا مانا شۇ شەرقىي ئۇيغۇرلار «دىڭلىڭ» («تۈرا-
لار») دەپ يېزىلغان.

بايكۆلنىڭ غەربىدە (يەنىسەي دەريالىنىڭ يۇقىرىكى ئېقىمىدا) قىرغىز خانلىقى بار ئىدى. سىما چىيەن بىلەن
بەلگۈ (مىلادى 32 — 92 - يىللار) قەدىمكى چاغدىكى
قىرغىزلار ھەققىدە بىر قەدەر تەپسىلىرەك مەلۇمات بە-
رىگەن بولسىمۇ، قىرغىز خانلىقى ھەر ھالدا خېلى كۈچ-
لۈك ئىدى.

ھونلارنىڭ شىمالىدا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەر-
قىي ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قىرغىز خانلىقىدىن باشقا يە-
نە «چىپار ئاتلار» دەپ ئاتىلىدىغان خەلق ياشايتتى.
ئۇلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە ئولتۇراق-
لاشقان بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. «چىپار
ئاتلار» يەكنە يوپۇرماقلىق ئورمانلار قاپلىغان تاغلار-
نىڭ ئىچىدە ئات ئۈيىرلىرىنى باقاتتى. ئۇلار ئاسرايدىغان
ئاتلارنىڭ رەڭگى كۆپىنچە سۇس نەشرەڭ بولۇپ، يا-
لىسى قارا ئىدى. «چىپار ئاتلار» دېگەن نامنىمۇ ئۇلار
ئاسرايدىغان ئاتلارنىڭ رەڭگىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا
كېرەك.①

ھونلارنىڭ غەربىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قوشنىسى ئۇ-
لۇغ ياۋچىلار ئىدى.

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ جۇڭ-

① «موڭغۇل تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار»، 1-
توپ 21 - بەتكە قارالسۇن.

گۇنىڭ قەدىمكى تارىخىي خاتىرلىرىدە ئوردۇسنىڭ غەربىدىكى يايلاقلاردا ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىشكە باشلىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئاساسەن ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا («چىلەنشەن»، «يەنجىڭشەن ـ ئالچى تېغى» ئېتەكلىرىدە ياشىغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ شەرقىدىكى ئىرسىن ۋادىسىدا (ھازىرقى نىڭشيانىڭ غەربىي شىمالىدا) ئۇيغۇرلار ياشىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىبىل بولۇپ، ئاھالىسى بىر مىليون ئۆپچۆرىسىدە ئىدى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربىي جەنۇبىدا (ھازىرقى كۆكنۇر، تىبەت ئەتراپىدا) چاغلار (تىبەت خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى) ياشايتتى.

مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن جاڭ چەنىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان تېررىتورىيىسى دۆڭخۇاڭ بىلەن تىلەۋ تېغى (چىلەنشەن تېغى) ئارىسىدىكى جاي ئىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلارمۇ قەدىمكى چاغلاردا شۇ ئەتراپتا ياشىغانىدى. مانا شۇ جايلاردا ئەينى ۋاقىتتا ئۆز ئالدىغا دۆلىتى بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن ياۋچىلارنىڭ ئارىلاش ياشىشى ناتايىن. «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، مانا شۇ تېررىتورىيىنى ئۇيغۇرلار بۇرۇن ئىگىلەپ تۇرغان بولسا، ئۇلۇغ ياۋچىلار كېيىن ئىگىلەپ ئالغان بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىدىن 180 يىللار بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇرلار ئەسلى ياشاپ تۇرغان جايلىرىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا

بېرىپ ماكانلاشقان. ئۇيغۇرلارنى گەنسۇدىن قوغلىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇلارنىڭ جايلىرىنى ئىگىلىۋالغان.

بۇندىن تاشقىرى، ھازىرقى چۆچەك، زايسان ئەتراپلىرىدا ئوغۇزلار، تەڭرى تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئالتاينىڭ جەنۇبىدا تۈركلەر، جىمسار ئەتراپىدا ئارقا قوش بەگلىكى ياشايتتى.

تارىم ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قۇرغان ئالدى قوش بەگلىكى (تۇرپان)، لولان خانلىقى (لوپنۇردا)، قارا شەھەر خانلىقى، كۇچار خانلىقى، ئاقسۇ خانلىقى، قەشقەر خانلىقى، ياركەنت خانلىقى، خوتەن خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە بىر قانچە ئونلىغان بەگلىكلەر ياشايتتى. ئۇلارنىڭ غەربىدە بولسا پەرغانە، قاڭلى، ئالان قاتارلىق دۆلەتلەر بار ئىدى.

3 . باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 210 ـ يىلى ھونلار تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ بىر يىل بولدى. شۇ يىلى ھونلارنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان ئۇلۇغ ئىمپېراتور باتۇر تەڭرىقۇت 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى (ئىمپېرىيىسىنى) قۇردى. ھونلارنىڭ جەنۇبتىكى كۈچلۈك قوشنىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھسى چىڭ سىخۇاڭ ئۆلدى. ئارقىدىنلا مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇن چىڭ سۇلالىسى دەھشەتلىك تۆس ئالا

ھان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ شەرەپلىك ئەنئەنىسى ئاستىدا ئاغدۇرۇلدى.

دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلبىسىدىن پايدىلانغان لىيۇباڭ جۇڭگو تارىخىدا بەش ئەسىر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلدىن مىلادى 220 - يىلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن خەن سۇلالىسىنى قۇردى.

چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىنىڭ تېخى مۇستەھكەملىنىپ كېتىشكە ئۇلگۈرەلمىگەنلىكى يېڭى قۇرۇلغان ھون تەڭرىقۇت لۇقى ئۇچۇنمۇ خېلى ئوڭۇشلۇق شارائىت يارىتىپ قانىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت ئىچكى جەھەتتىكى (ھون دۆلىتىنىڭ تەشكىلىنى مۇستەھكەملەپ تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ ئالغانلىقى، جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى يۇقىرى بولغان 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلاپ ئالغانلىقى) ۋە تاشقى جەھەتتىكى (جەنۇبتىكى قوشنىسى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلىقى) ئوڭۇشلۇق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ئەتراپتىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم باشلاپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇشقا كىرىشتى.

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ھونلار بىلەن توقۇسلار ئارىسىدا رەسمىي چېگرا بەلگىلەنگەنىدى. بۇ چېگرىنىڭ تۇغرىسى 1000 يولدىن ئۇزۇنراق ئىدى. مانا شۇ جايدا ھەر ئىككى تەرەپ چارۋا مالىلىرىنمۇ باقمايتتى. ھونلار بىلەن توقۇسلار ئارىسىدىكى «ئوتتۇرا»

«را» دەپ ئاتالغان چېگرا ئۇزۇنلۇقى (شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان) بىر نەچچە مىڭ يول بولغاندىن تاشقىرى، غەربتىن شەرققە قاراپ سوزۇلغان تۇغرىسىنىڭ 1000 يولدىن ئۇزۇن بولۇشى ئۇلارنىڭ ئېرقىي جەھەتتىن (قان سىستېمىسى، تىل، ئۆرپ-ئادەتلىرى) باشقا - باشقا خەلقلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ھونلار تۈرك ئېرقىغا، توقۇسلار مانجۇ، موڭغۇل ئېرقىغا مەنسۇپ ئىدى. ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆزى دائىم ياشايدىغان جايدىن تاشقىرى ئۇۋ قىلىش ۋە بېلىق تۇتۇش مۇچۇن بەلگىلەنگەن چوڭ جايغىمۇ ئىگە ئىدى. بۇنداق جاينىڭ چېگرىسى تامام بولماندىن كېيىن، كەڭ بىتەرەپ ئارىلىق باشلىنىپ ئۇنىڭ يېقىن قوشنا بولغان قەبىلىلەرنىڭ مۇلۇكلىرىگىچە سوزۇلۇپ باراتتى. تىللىرى بىر - بىرىگە يېقىن بولغان قەبىلىلەردە بۇ بىتەرەپ ئارىلىق تار بولاتتى. تىل جەھەتتىن بىر - بىرىگە يات بولغان قەبىلىلەردە بولسا كەڭرەك بولاتتى.»①

ھونلار بىلەن توقۇسلارنىڭ قان - قېرىنداشلىق جەھەتتە ھېچقانداق يېقىنچىلىقى بولمىغانلىقى ئۇچۇن ئۇلارنىڭ تىللىرىمۇ ئايرىم - ئايرىم بولغان. ئۇلار ئارىسىدىكى «ئوتتۇرا» دەپ ئاتالغان چېگرىنىڭ تۇغرىسى 1000 يولدىن ئارتۇق بولۇپ، بىتەرەپ رايونىنىڭ تار بولماي، ناھايىتى كەڭ بولۇشى خۇددى ئېنگېلسنىڭ

① ق. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». تۇنغۇرچە نەشرى 151 - بەتكە قارالسۇن.

يۇقىرىقى ھۆكۈمگە ماس كېلىدۇ. ئېنگېلس يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«ئەنە شۇنداق ئانچە مۇھىم بولمىغان چېگرىلار بىلەن ئاجرىتىپ قويۇلغان تېررىتورىيە قەبىلىنىڭ ئومۇمىي ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر ھېسابلىناتتى. شۇ قەبىلىگە قوشنا بولغان باشقا قەبىلىلەرمۇ شۇنداق دەپ ئېتىراپ قىلاتتى. قەبىلىنىڭ ئۆزى بۇ يەرنى قوغداپ، باشقىلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلايتتى.» ①

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەقىقەتەن قىسقا بىرمەزگىل مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، توگۇزلار ھونلار بىلەن ئۆزى ئارىسىدىكى بىتەرەپ جاينى بېسىۋېلىشنى نىيەت قىلغان. توگۇزلار خانى باتۇر تەكرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، شۇ جاينى بېرىشنى تەلەپ قىلغان. بۇنداق يولسىزلىقتىن ناھايىتى قاتتىق غەزەپلەنگەن باتۇر تەكرىقۇت مىلادىدىن 205 يىل بۇرۇن توگۇزلار ئۈستىگە تۇيۇقسىز باستۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنى ئاسانلا تارمار قىلغان. ھونلار توگۇز خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، تۆپتۆز قىلىۋەتكەن. شۇندىن باشلاپ توگۇز خانلىقى ھون تەكرىقۇتلۇقىغا قوشۇۋېلىنغان.

باتۇر تەكرىقۇت مىلادىدىن 205 يىل بۇرۇن باشلىغان غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشىدىن كېيىن، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۈستىگە ماڭدى. جەڭگىۋار ئۇلۇغ ياۋچىلار ناھايىتى

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە نەشرى 151 - بەتكە قارالسۇن.

ئىچى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكىن باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى. باتۇر تەكرىقۇت ياۋچىلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۇيسۇنلارنى ئۆز يۇرتىغا (خەنشى كاربىدورىغا) كۆچۈرۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. شۇ ۋەقەدىن خېلى بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار شەرقىي قاراپ كۆچۈپ، باتۇر تەكرىقۇتنىن پانا تىلىگەنىدى.

باتۇر تەكرىقۇت ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئۇيسۇنلارنى ھون تەكرىقۇتلۇقى تەركىبىگە كىرگۈزۈپ ئالغاندىن كېيىن، جەنۇبتىكى قوشنىسى خەن سۇلالىسىغا تىكىلىشكە باشلىدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن چىڭ سىخۇاڭ ئوردوس يايلىقىنى ئالغان. باتۇر تەكرىقۇت مىلادىدىن 202 يىل بۇرۇن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، خەن سۇلالىسىدىن ئوردوس يايلىقىنى تارتىۋالدى.

4. بەيدىك مۇھاسىرىسى

ھون تەكرىقۇتلۇقىنىڭ كۈچىيىشى بېيجىڭدىن قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىغا ناھايىتى ئېغىر خەۋپ بولۇپ قالدى. باتۇر تەكرىقۇت مىلادىدىن 201 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى شاۋسەن ناھىيىسىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. شۇ جاينى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ھەربىي ۋالى

خەن ۋاڭ شىك ھونلارغا تەسلىم بولدى. ھونلار يەنە ئىلگىرىلەپ سەنشىدىكى تەيىۋەن، جىك ياڭ قاتارلىق شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. مانا شۇنداق ئۇھۇاڭ يۇز بەرگەندە، خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى لىۋباڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 205—195-يىللار) ھونلارغا قارشى يۇرۇش قىلماقچى بولدى. ئۇنىڭ ۋەزىرى لۇجىڭ ھونلارغا قارشى يۇرۇش قىلىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، لىۋباڭنى ئاگاھلاندۇردى. شۇمەزگىلدە يېڭى قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادى ھاراب، بۇلۇنمە كۈچلەر مەۋجۇت بولۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت تېخى مۇستەھكەملىنىپ كەتمىگەنىدى. لېكىن لىۋباڭ لۇجىڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئېتىبارغا ئالماي، ئۇنى يەزەربەنت قىلدى. ئۇزى 325 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش بولۇپ ھونلارغا قارشى ماڭدى.

بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان باتۇر تەڭرىقۇت خەلقىنى 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ھون قوشۇنلىرىنى فىنچىك (ھازىرقى داتۇڭ) شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەيدىڭ تېغىنىڭ ئىدىرلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، خەن سۇلالىسى پادىشاھى لىۋباڭنىڭ كېلىشىنى پايلاپ بۆكتۈرمىدە تۇردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي تاكتىكا جەھەتتە قويغان يوشۇرۇن توزىقىدىن قىلچە خەۋىرى بولمىغان لىۋباڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، بەيدىڭ تېغىدا پۈتۈنلەي مۇھاسىرىگە ئېلىندى. سىماچىيەنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى قارا ئاتلىق، شەرقىي تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، جەنۇبىي تەرىپىنى قىزىل توروق ئاتلىق، غەربىي

بىي تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق ھونلار قورشاپ ئالغانىكەن. تاشقى دۇنيادىن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن خەن قوشۇنلىرى يەتتە كېچە-كۈندۈز قورشاۋدا قېلىپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ تۈگەشكە تاس-تاماس قالغان.

لۇجىڭنىڭ گېپىگە كىرمەيى ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغان لىۋباڭ نەمە قىلىشنى بىلمەي، بېشى قېتىپ تۇرغانىدا، ئۇنىڭ چىكىپ ئاتلىق ۋەزىرى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتىشنىڭ ئامالىنى تاپقان. چىكىپ باتۇر تەكرىقۇتنىڭ ئالچىسى (چوڭ بىكەسى) ئالدىغا ئوغرىلىقچە بېرىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئالتۇن بەرگەن، ئاندىن ئالچىدىن مۇھاسىرىنىڭ مەلۇم جايىدىن ئازراق يوچۇق ئېچىپ قويۇش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپ يالۋۇرغان. ئالچى باتۇر تەكرىقۇتقا دەرھال قايتىپ كېتىشنى، ئۇنداق بولمىغاندا كۆك تەكرىنىڭ غەزىپىگە يولۇقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، شامان تەكرىسى نامى بىلەن ئۇنى قورقۇتقان. باتۇر تەكرىقۇت ئالچىنىڭ سۆزىدىن تەسىرلىنىپ، مۇھاسىرىنىڭ مەلۇم جايىنى بوشاتقان، لىۋباڭ شۇ جايدىن چىقىپ قېچىپ كەتكەن.

مەشھۇر بەيدىڭ مۇھاسىرىسى ئاخىرى ئەنە شۇنداق نەتىجە بىلەن تاماملانغان. بۇنداق مۇھاسىرە قەدىمكى چاغدىكى شەرق تارىخىدا بولۇپ باققان ئەمەس. بەيدىڭ مۇھاسىرىسى ھەقىقىدە مۇنداق بىر قوشاق توقۇلغان:

فمنچىكدا يۇز بەرگەن ئاچايىپ ۋەقە،
كەلتۈردى دەھشەتلىك جاپا ـ مۇشەققەت.
يەتتە كۈن ئاچ قېلىپ كەتتۇق مادارىدىن،
ئوقيانى ئېتىشقا يەتمىدى قۇۋۋىتىم.①

بەيدىك مۇھاسىرىسى مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن بولغان.

5. ھون تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە

لىيۇباڭ بەيدىك مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ چاكىنە نگە كەلگەندىن كېيىن، لۇجىڭنى نەزەربەنتتىن بوشاتقان. ئۇنىڭ ھونلارغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇش ھەققىدە بەرگەن تەكلىپلىرىگە كۆنگەن. لىيۇباڭ مىلادىدىن 198 يىل بۇرۇن لۇجىڭ باشچىلىقىدىكى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى ھون تەڭرىقۇتى ياتۇرنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى ھون تەڭرىقۇتى باتۇر تەرىپىدىن قويۇلغان ئېغىر شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ، تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەھدىنامىگە قول قويغان.

تۈزۈلگەن ئەھدىنامە بويىچە، خەن سۇلالىسى ھونلارغا ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا كىمخاپ، تاۋار ـ دۇردۇن، شاراب، ئاشلىق، يېمەك ـ ئىچمەكلەر ئەۋەتىپ

① بەڭگۇ: خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە، 11 ـ كىتاب خەنزۇچە 3755 ـ بەتكە قارالسۇن.

تۇرۇش، خەن پادىشاھلىرىنىڭ مەلىكە قىزلىرىنى ھون تەڭرىقۇتلىرىغا ياتلىق قىلىپ قۇدىلىشىش، قۇۋۋەق سودىلىرىنى (سەددىچىن قۇۋۋەقلىرى ئالدىدا) يولغا قويۇش بەلگىلەنگەن.

خەن سۇلالىسى ئەھدىنامىگە بىنائەن مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 210 ـ 174 ـ يىللاردا تەڭرىقۇت بولغان)، مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇن كىيوك تەڭرىقۇتقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 ـ 161 ـ يىللاردا تەڭرىقۇت بولغان)، مىلادىدىن 156 يىل بۇرۇن كونچىن تەڭرىقۇتقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 161 ـ 126 ـ يىللاردا تەڭرىقۇت بولغان) خەن مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلغان.

باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) قا لىيۇباڭ ئۆز قىزىنى ياتلىق قىلغاندا، ھونلارغا ئەۋەتكەن سوۋغا ـ سالام لار قاتارىدا مىڭ سەر ئالتۇننىمۇ قوشۇپ ئەۋەتكەن.

بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىش قەدىمكى چاغدىكى دىپلوماتىيە قائىدىسىگە كۆرە بىر تۈرلۈك ئۇسۇل ئىدى. ئۆزئارا دۇشمەنلىشىپ قالغان ئىككى تەرەپ ۋاقىتلىق بولسىمۇ تىنچ ئۆتۈش ئۈچۈن بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئۆز قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشاتتى. شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدىلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى ئىلاجسىزلىقتىن بولۇپ، ۋاقىتلىق بولسىمۇ، ئۆز دۆلىتىنىڭ ھونلار تاجاۋۇزىغا ئۇچرىماسلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلارغا ھەر

يەلى يەلگىلەنگەن مىقداردا ئەۋەتىپ تۇرىدىغان كىمخاپ، تاۋار - خۇردۇن، شاراب، ئاشلىق، يېمەكلىكلەر سۇۋغا- سالام بولماستىن، ئەمەلىيەتتە شەكلى ئۆزگەرگەن ئولپان (سېلىق) تۆلەشنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇنداق ئەھۋال 70 يىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 — 130-يىللار) غىچە داۋام قىلغان.

ئەھدىنامىگە خەن سۇلالىسى تەرەپ ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئەمەل قىلغان بولسىمۇ، ھونلارنىڭ تەكرىتۇتلىرى ئۆزلىرىنىڭ «قېيىن ئاتا» ۋە «قېيىن ئاتىسى» غا يۇز خاتىرە قىلىشماي (ئوغۇزخان قېيىن ئاتىسى لۇيخۇغا يازغان مەكتۇپىدا ئۇنى ھاقارەتلىگەن) بەزىدە ئەھدىنامىنى بۇزۇپ، خەن سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، يولسىزلىق قىلىپ تۇرغان.

6. باتۇر تەكرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھىغا يازغان مەكتۇپلىرى

باتۇر تەكرىقۇتنىڭ لۇيخۇغا يازغان مەكتۇپى

باتۇر تەكرىقۇت مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنى بەيدىگىدە مەغلۇپ قىلىپ، مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن تۈزۈلگەن ئەھدىنامە ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنى ئولپان تۆلەشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، ناھايىتى مەغرۇرلىنىپ كەتتى.

خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى لىيۇباڭ مىلادىدىن 194 يىل بۇرۇن ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەمدىلا يەتتە ياشقا كىرگەن ئوغلى خۇيدى پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پادىشاھ ئۇنىڭ ئانىسى لۇيخۇ ئىدى. گۆدەك پادىشاھ خۇيدى مىلادىدىن 188 يىل بۇرۇن 13 يېشىدا ئۆلدى.

پادىشاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان باشقا بىر شاھزادە لۇيخۇغا (لىيۇباڭنىڭ ئايالى) ئۆگەي بولغاچقا، ئۇ مىلادىدىن 187 يىل بۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ لۇيخۇ خەن سۇلالىسىغا پادىشاھ بولۇپ مىلادىدىن بۇرۇنقى 187- يىلدىن 180- يىلغىچە تەختتە ئولتۇردى. ئەمەلىيەتتە بولسا لۇيخۇ مىلادىدىن 194 يىل بۇرۇن لىيۇباڭ ئۆلگەندىن باشلاپلا خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇپ قالغانىدى.

باتۇر تەكرىقۇت مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن ئۆۋەندىكىدەك مەكتۇپنى يازغان:

«مەن يالغۇز قالدىم. مەن دەريالار ۋەكۆل-
لەر (سازلىقلار) ئارىسىدا تۇغۇلدۇم. كالىلار ۋە
ئاتلار ئارىسىدا، كەڭ دالىلاردا چوڭ بولدۇم. بىر
نەچچە قېتىم جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغا كەلدىم.
ھازىر جۇڭگوغا كېلىپ سەيلە قىلىشنى خالايمەن. ئالىيلىرى يالغۇز قېلىپ، تۆل ئولتۇرىدىكەنلا، مەنمۇ يەككە - يېگانە قالدىم. بىز ئىككى پادىشاھ ئوچۇن بەختىمۇ قالمىدى. ئىككىمىز ئوچۇن تەسەللى بولغۇدەك، بىزگە زوق بېرىدىغان نەرسىمۇ يوق. بار - يوقىمىزنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشنى خا-

لايمەن.»①

باتۇر تەڭرىقۇت بۇ مەكتۇپىدا لۇيخۇنى كەمستىپ ئۇنى: «ماڭا ياتلىق بول» دەپ ھاقارەتلىگەن. ھون ئەلچىسى ئارقىلىق مەكتۇپنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، مەزمۇنىدىن خەۋەر تاپقان لۇيخۇ قاتتىق خاپا بولۇپ، ۋەزىرلىرىنى، مەشھۇر سانغۇنلىرىنى يىغىپ قانداق قىلىش ھەققىدە ئۇلاردىن مەسلىھەت سورىغان. پەن خۇي ئاتلىق سانغۇن 100 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. جېيۇ ئاتلىق سانغۇن پەن خۇينىڭ سۆزىگە قارشى چىقىپ: «پەن خۇي-نىڭ ئەل - يۇرتنى غالغۇيتىپ، ھونلار دۆلىتىگە بېسىپ كىرىمەن دېگىنى خام خىيال، قۇرۇق پودىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھونلار گويا يىرتقۇچ ھايۋانغا ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتقان ياخشى سۆزىدىن ياخشىلىق كەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ يامان سۆزىدىن خاپا بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق»② دېگەن.

لۇيخۇ جېيۇنىڭ مەسلىھەتىنى ماقۇل كۆرۈپ، باتۇر تەڭرىقۇتقا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يازغان:

«... ھون تەڭرىقۇتى دۆلىتىمنى يادىلىرىدىن
چىقارماي، ئىلتىماسات قىلىپ

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 11 - كىتاب، خەنزۇچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

② بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 11 - كىتاب، خەنزۇچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

مەكتۇپ يوللاپلا. ھازىر دۆلىتىم ۋەھىمە ۋە دەھشەت ئىچىدە قالدى. كېيىنكى كۈنلەردە ماغدۇرلانماقچى بولدۇم. ھازىر ياشىنىپ مادارىمدىن كەتتىم. چاچلىرىم چۈشۈپ، چىشلىرىم لەكشىپ تۆكۈلۈپ كەتتى. راۋۇرۇس ماڭالمايدىغان بولۇپ قالدىم. سىلە ھون تەڭرىقۇتى ئالىيلىرى مېنىڭ ھەققىمدە باشقىچە بىر چۈشەنچىدە بولۇپ قالمىغايلا. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەندىن رەنجىپ قالمىغايلا. بۇ خۇسۇسىدا مېنىڭ دۆلىتىمدە ھېچقانداق گۇناھ يوق. سىلىگە ئۆزىرخاھلىق ئېيتىشنى لايىق كۆرمەن. ئالىيلىرىنىڭ لايىقىدا بولمىسامۇ، ئىككى جۈپتىن ئات، قوشۇلغان بىر شاھانە ھارۋا ئەۋەتتىم. لازىم قىلىشلىرىنى ئۆتۈنۈمەن.»①

باتۇر تەڭرىقۇت لۇيخۇنىڭ جاۋاب مەكتۇپىغا مۇنداق مەزمۇندا رلىق بىلدۈرۈپ يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«جۇڭگونىڭ شۇ قەدەر ئەدەب - قائىدىلىك، دىيانەتلىك دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئاڭلىماپتىكەنمەن. ئالىيلىرىنىڭ رەھىمدىل ئىكەنلىكىگە ئاپىرىن ئوقۇيمەن.»②

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 11 - كىتاب، خەنزۇچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

② بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 11 - كىتاب، خەنزۇچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇبى

لۇيخۇ مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن تۇغۇلدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا خەن ۋېندى پادىشاھ بولدى. ئۇ پادىشاھ بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 179 — 157-يىللار) باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 176-يىل بۇرۇن ئۇ-نىڭغا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يازغان:

«كۆك تەڭرى» تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ خون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ. بۇرۇن پادىشاھ ئالىيلىرى قۇدىلىشىش مەققىدە سۆز ئېچىپ يازغان مەكتۇپلىرىدا ئىزھار قىلغان ئىكەنلا، ئەگەر شۇنداق بولغان بولسا، مەن خۇشال بولغان بولاتتىم.

ئەمما، خەن پادىشاھىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرىدىغان ئەمەلدارى بەگلىرىمىدىن بىرى بولغان ئوك قول بىلگە خانغا ھۇجۇم قىپتۇ. ئوك قول بىلگە خانمۇ ئەھۋالنى ماڭا مەلۇم قىلىپ ئىجازىتىمىنى ئالمايلا، غۇيزۇ ئانجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ گېپىگە كىرىپ، خەن پادىشاھىنىڭ ئەمەلدارى بىلەن ئۇچەكىشىپتۇ. ئاقىۋىتىتە ئىككى دۆلەت ھۆكۈمدارلىرى ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە بۇزۇلۇپ، قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىمىزگە ئازارلىق چۈشكەن. شۇ ۋەجىدىن ئاغرىنىپ يازغان مەكتۇپلىرىڭىزنى ماڭا ئىككى قېتىم يوللاندى. مەنمۇ ئەلچى ئارقىلىق جاۋاب مەكتۇپى يوللىدىم. لېكىن مەن ئەۋەتكەن ئەلچى قايتىپ كەلمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەن پادىشاھىنىڭ ئەلچىسىمۇ كەلمىدى. خەن پادىشاھى بىزگە دوستانە مۇناسىۋىتىتە بولۇپ، قوشنىدارچىلىقنى بىجا كەلتۈرمىدى. ئەمدى مەن كىچىك بەگلەرنىڭ ئېھتىنامىنى بۇزغانلىقى ئۈچۈن ئوك قول بىلگە خاننى جازالىدىم. ئوك قول بىلگە خانغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا غەرب تەرەپتىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرىدىم. تەڭرىنىڭ ماڭا بەخت - سائادەت ئاتا قىلىشى بىلەن قوماندان، جەڭچىلىرىمنىڭ غەيرەت - شىجائىتى، ئاتلىرىمنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن ئۇلۇغ ياۋچىلارنى يەڭدىم. يەزىلەرنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، يەزىلەرنى تېز پۇكتۇردۇم.

لولان (پىچان خانلىقى — ئا)، ئۇيسۇن خانلىقى، ئوغۇزلار (بۇلار شۇ چاغدا چۆچەك ۋە زايسان ئەتراپلىرىدا ياشايتتى — ئا) نى، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. شۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلىتى تەركىبىگە كىرىدى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۆلكىلەر ھۆكۈمرانلىقىمغا ئۆتتى.

مەن شۇنى ئارزۇ قىلىمەنكى، قوشۇنلارنى ئۇرۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، ئۇرۇش ئاتلىرىنى يايلاقلاققا قويۇپ بېرىپ، كونا ئاداۋەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى

ئەھدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، ئۇ چاغدا چېگرا ئەتراپىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئامان خۇدا كۈن كۆرسە، گۆدەكلەر بىخارامان ئويناپ - كۈلۈپ چوك بولسا، ياشانغانلار غەم - ئەندىشىسىز ياشىسا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىنچ پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى.

... نەۋكەرنىم ئارقىلىق مەكتۇپ يوللىدىم. ئۆزلىرىگە ئاتاپ بىر تۆگە، تۆتتىن ئات قوشۇلغان شاھانە ھارۋىدىن بىر جۈپ ئەۋەتتىم. ئەگەر خەن پادىشاھسى مۇندىن كېيىن ھونلارنىڭ چېگرىغا يولىماسلىقنى ئارزۇ قىلىدىغان بولسا، بەگلىرىمگە، پۇقرالىرىمغا چېگرىدىن يىراق تۇرۇشلىرى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەيمەن.» ①

باتۇر تەكرىقوت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربىگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىدە كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە بېرىپ، ② يەتتە سۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرغان. مانا شۇ چاغدا ئۇلۇغ ھون تەكرىقوتلۇقى ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر باسقۇچقا يېتىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، غەربى كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە بارغان.

① يەنگۈ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 11 - كىتاب، 3756 - 3757-بەتلەرگە قارالسۇن.

② ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «ئۇمۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۇركچە 40 - بەتكە قارالسۇن.

باتۇر تەكرىقوت غەربكە قىلغان غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كېلىپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىدىن 173 يىل بۇرۇن) خەن ۋەندىغا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەكتۇپنى يازغان.

باتۇر تەكرىقوتنىڭ خەن ۋەندىغا يازغان مەكتۇپىدىن نېمىلەرنى چۈشىنىش مۇمكىن؟

مەزكۇر مەكتۇپتىن ئاجايىپ تارىخىي ۋەقەلەرنى چۈشىنىپ ئېلىش ئانچە قىيىن ئەمەس. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا:

(1) مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن باتۇر تەكرىقوت غەربكە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، سەپەرگە كەتكەندە ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. ھونلارنىڭ ئوك بىلگە خانى شەنشى ئۆلكىسىدىكى يۇلۇق ئەتراپلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئەھدىنامىغا ۋاپاسىزلىق قىلغان.

(2) مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن كەكسۇدا (ھازىرقى گەنسۇدا) ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھونلار جازا يۈرۈشى قىلغان. چۈنكى ياۋچىلار ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. جاكچەنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇ قېتىم ھونلار تەرىپىدىن ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن كەكسۇدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

(3) باتۇر تەكرىقوتنىڭ يازغان مەكتۇپىدا «لولان، ئۇيسۇن، ئوغۇزلارنى، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى

26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم» دېيىلگەن.
مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىيە
177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە
يەتتە سۇدىكى (ھازىرقى قازىقىستان) ئۇيۇسۇنلارنى،
قاڭلىلارنى (بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆللىرى
ئەتراپلىرىدا — ئا)، ئالانلارنى (كاسپى بويلىرىدا)،
ئوتتۇرا ئاسىيانى (تارىم ۋادىسىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)
تولۇق بويسۇندۇرغان.

(4) باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋىندىغا يازغان
مەكتۇپىدا: «ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى
بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى» دەپ خەن سۇلالىسىغا
تەھدىت سالغان.

(5) باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋىندىغا يازغان مەكتۇپىدا
تولىمۇ مەغرۇر قىياپەتتە تۇرۇپ، خەن سۇلالىسىغا
تەھدىت سالغان بولسىمۇ، يەنە بىرتەرەپتىن
«ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىنچ پاراۋان ئۆتسەك ياخشى
بولاتتى» دېگەن ئىتابنى قىلىپ، ئۇزۇنئاڭ تىنچلىقنى
سۆيىدىغان ئالىيجاناب خىسلىتىنى نامايەن قىلغان.
خەن ۋىندى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مەكتۇپىدىن ۋاز
كېچىپ بولغاندىن كېيىن، ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ مەسلىھەت
بېرىشىنى سورىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردەك
ھونلار بىلەن دۇشمەنلىشىشتىن پايدا چىقمايدىغانلىقىنى،
قۇدىلىشىشتىن ياخشىراق تەدبىر يوقلۇقىنى ئېيتقان.
بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرگەن خەن ۋىندى باتۇر
تەڭرىقۇتقا تۆۋەندىكى جاۋاب مەكتۇپىنى يوللىغان:

«خەن پادىشاھىسى ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتىنىڭ
نسلايەتلىنكىنى ئېھتىرام بىلەن سورايدۇ. ئالىيلىرى
ئەنچې شىجۇجان (ھون ئەلچىسىنىڭ نامى — ئا)
ئارقىلىق پېقىرگە ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدا: قوشۇنلارنى
ئۇرۇش قىلمىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا
چىقىرىپ، ئۇرۇش ئاتلىرىنى يايلاۋغا قويۇپ بېرىپ،
كونا ئادەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى
ئەھدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، ئۇ چاغدا چېگرا
ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم،
ئامان ھۇدا كۈن كۆرىسە، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە
تىنچ، پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى» دېگەن
ئىكەنلا. مەن بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم.
بۇنداق قىلىش قەدىمكى چاغلاردا ئۆتكەن دانىشمەن
پادىشاھلارنىڭمۇ ئومىدى ئىدى. خەن پادىشاھلىقى
بىلەن ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئارىسىدا بۇرۇن تۈزۈلگەن
قېرىنداشلىق ئەھدىنامىسى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن
مەن تەڭرىقۇت ئالىيلىرىنى ئىززەت - ھۆرمەت
قىلىپ كەلدىم. ئەھدىنامىدىن بۇز ئۆرۈپ، قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى بۇزغانلار دائىم ھونلار
تەرەپتىن چىقتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ قول بىلەك
خانىنىڭ ئەھدىنامىنى بۇزغانلىقىدىكى ئەقە بۇرۇن
كەچۈرۈم قىلىنغان. ئۇنى قايتىدىن سۆزلىشە قىلمىغايلا. تەڭرىقۇت ئالىيلىرىغا مەكتۇپىمدا ئىزھار
قىلىنغان ئارزۇيۇم ماقۇل كۆرۈلسە، بارلىق ھون
بەگلىرىگە بۇندىن كېيىن ئەھدىنامىگە ۋاپاسىزلىق

قىلماسلىق توغرىسىدا ئېنىق قىلىپ پەرمان چۈ-
شۈرگەيلا. خۇددى ئۆزلىرىنىڭ مەكتۇپىدا ئېيتىلغان-
دەك، پەرمانلىرىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئىناۋەت ساق-
لانسا ئىكەن. ئەلچىلىرى ئارقىلىق ماڭا مەلۇم بولۇ-
شىچە، ئالىيلىرى ھونلار دۆلىتىنى قۇدرەتلىك،
بىرلەشكەن ھالدا كەلتۈرۈشتە تۆھپە يارىتىپ، ئۇ-
رۇشنىڭ جاپا - مۇشەققىتىنى ناھايىتى كۆپ
تارتىپلا...»①

خەن ئىندىسى مۇشۇ مەكتۇپى بىلەن بىللە باتۇر
تەڭرىقۇتقا ئېسىل تون - چاپانلار، ئالتۇن توقا (كەمەر-
لىك توقىسى — ئا)، كىمخاب، تۇرلۇك زەڭدىكى
شايى- ئەتلەسلەردىن بولۇپ ناھايىتى نۇرغۇن سوۋغائەۋەتكەن.

خەن ئىندىسىنىڭ يازغان مەكتۇپىغا قارىغاندا:
مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن سۇلا-
لىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈزتۇتقان.

III باب كىيوك تەڭرىقۇت ۋە كونچېن تەڭرىقۇت

1 . كىيوك تەڭرىقۇت

مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت
(ئوغۇزخان) ئالەمدىن ئۆتتى. ھونلار باتۇر تەڭرىقۇ-

① بەلگە: «خەن يىلناممىسى، ھونلار مەقىدە قىسمى»، خەتنۇسچە 11 -
كىتاب 3758 -بەتكە قارالسۇن.

نى ئۆز ئادەتلىرى بويىچە ناھايىتى دەبدەبىلىك
ھالدا دەپنە قىلغان. ھونلار باتۇرنىڭ ئوغلى كىيوك-
نى تەڭرىقۇت قىلىپ تەختتە ئولتۇرغۇزدى. خەن سۇ-
لالىسىنىڭ پادىشاھىسى خەن ۋېندى كىيوك تەڭرىقۇتقا
ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى تەبرىكلىدى. ئارقىدىنلا (مىلا-
دىدىن 174 يىل بۇرۇن) خەن سۇلالىسىنىڭ خان جە-
ھەتتىدىن بولغان بىر مەلىكە قىزىنى كىيوك تەڭرىقۇتقا
ياتلىق قىلدى.

خەن ۋېندى مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن ئەلچى
ئارقىلىق كىيوك تەڭرىقۇتقا تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەك-
تۇپ يازدى:

«خەن پادىشاھىسى ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتىنىڭ
سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ.»①

كىيوت تەڭرىقۇت خەن ۋېندىغا يازغان جاۋاب
مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرى تەرىپىدىن
ھايات بەرگىلىگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى
تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرى-
قۇتى خەن پادىشاھىسىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام
ئىلە سورايدۇ.»②

كىيوت تەڭرىقۇتنىڭ بۇ مەكتۇپىدىن، ئۇنىڭ خەن

① ② بەلگە: «خەن يىلناممىسى، ھونلار مەقىدە قىسمى»، خەتنۇسچە 11 -
كىتاب 3760 -بەتكە قارالسۇن.

سۇلالىسىغا ئۆز ئاتىسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوخشاشلا ناھايىتى مەغرۇر بىر ھىيا پەتتە تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئەمەلىيەتتىمۇ كىيوك تەڭرىقۇتلۇق قىلىغان مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 — 161 - يىللار) خەن سۇلالىسى بۇرۇنقىدەكلا ھونلارغا ئولپان تۆلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ھەتتا مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن كىيوك تەڭرىقۇت خەن ۋەندىغا تەھدىت سېلىپ، تۇنى ھەر يىلى ھونلارغا ئەۋەتمىدىغان بەلگىلىك مىقداردىكى ئەرسىلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە، ئۇنداق ئەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە كىمخاب، تەتىلا، يىپەك شايى ئەۋەتىشكە مەجبۇر قىلغان.

كىيوك تەڭرىقۇت بۇ نىيەتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن بۇرۇن، يەنى مىلادىدىن 166 يىل بۇرۇن 140 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، خەن سۇلالىسىغا ھۇجۇم باشلىغان. ھونلار غەربتە گەنسۇنىڭ بەزى جايلىرىدىن تارتىپ، شەرقتە شەنشىنىڭ بەزى جايلىرىغىچە بولغان رايونلارغا بېسىپ كىرىپ، خۇي جۇڭ ئوردىسىغا ئوت قويۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە يېقىنلاپ كەلگەن.

2. كونچىن تەڭرىقۇت

مىلادىدىن 161 يىل بۇرۇن كىيوك تەڭرىقۇت ئا-

لەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى كونچىن تەڭرىقۇت بولدى.

كونچىن تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (161 — 126) ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بەزىدە يامانلىشىپ، بەزىدە ياخشىلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرىدا ئاردا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى.

كونچىن تەڭرىقۇت مىلادىدىن 158 يىل بۇرۇن ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى لەيياۋەن ناھىيىسىنىڭ ئەتراپلىرىغا، ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى توقتۇ ناھىيىسىنىڭ ئەتراپلىرىغا 60 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ (ھەر قايسىغا 30 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن ئەۋەتىلگەن)، شۇ جايلارغا ھۇجۇم قىلغان. خەن ۋەندى ئۇچ سانغۇن باشچىلىقىدا نۇرغۇن قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، ھونلار نىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشكە ئەۋەتكەن. مىلادىدىن 156 يىل بۇرۇن ئۆلگەن خەن ۋەندىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بولغان خەن جىڭدى (156 — 141) تاۋچىڭ ئاتلىق ئەمەلدارى ھونلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا كىرىشكەن. خەن ئەلچىسى تاۋچىڭ دەپ ۋىلايەت مەركىزى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى يۈشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا — ئا) يېتىپ كېلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردىن كېيىن قۇدىلىشىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. مىلادىدىن 152 يىل بۇرۇن خەن

سۇلالىسى مەلىكلىرىدىن بىرى كونچىن تەخرىقۇتقا ياتلىق قىلىنغان.

IV باب هون تەخرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار

1. هونلارغا قارشى ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنىڭ تۈزۈلۈشى

خەن جىڭدى پادىشاھلىق قىلغان مەزگىلىدە (156—141) خەن سۇلالىسىنىڭ ئېقتىسادى ئىنتايىن گۈللەنگەن باسقۇچقا قەدەم قويىدى. 17 ياشلىق خەن ۋۇدى پادىشاھ بولغان چاغنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا پايتەخت ۋە چېگرا ئەتراپلىرىغا يېقىن بولغان شەھەرلەردىكى ئاشلىق ئامبارلىرى ئاشلىققا تولۇپ تاشتى، خەزىنىگە توپلانغان بايلىق پېتىپ ئاشاتتى. دۆلەت ئۆستۈرۈپ كۆپەيتكەن ئۇرۇش ئاتلىرىدىن باشقا، يۇقىرالارمۇ ئات بېقىپ ئۆستۈرگەنىدى. ئەينى شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ هاكىمىيىتىمۇ مۇستەھكەملەنگەنىدى. هەربىي جەھەتتىن ئالغاندا هونلارغا تاقابىل تۇرۇشقا يارايدىغان قوشۇنلار تەشكىللىنىپ، ياخشى تەلىم ئالغانىدى.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق خانلار ئىچىدە، ئۆزىنىڭ يۇكسەك تالانتى، قەھرىمانلىقى

خەن ۋۇدى

ئىرادىسىنىڭ ناھايىتى چىڭلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان خەن ۋۇدى يۈقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ياخشى ئىمكانىيەتلەرنى نەزەردە تۇتۇپ، ھونلارغا بولغان قارشىلىقتىن قۇتۇلۇشقا بەل باغلىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 138 يىل بۇرۇن (شۇ چاغدا ئۇ 20 ياشتا ئىدى) پايتەختتىكى ئوردىدا خەن سۇلالىسىنىڭ تەجرىبىلىك سىياسىئونلىرى، دىپلوماتلىرى، ھەربىي ئىستراتېگلىرى بىلەن كېڭىشىپ، ھونلارغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيىسىنى تۆۋەندىكىچە تۈزۈپ چىقتى:

غەرب تەرىپىدە بولسا ھونلار بىلەن كۆكنۇر (ھازىرقى چىڭخەي) دېگى تىبەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ھونلارنى غەرب تەرەپتىن يارىدەم ئالالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈش، يەنە بىر تەرەپتىن غەربتىكى قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغان دۆلەتلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، شۇنداق دۆلەتلەر بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ (مەسىلەن، جاڭ چەن غەرب ئەللىرىگە شۇ مەقسەت بىلەن ئەۋەتىلگەن)، ھونلارغا ئىككى تەرەپتىن (شەرق ۋە غەرب) ھۇجۇم قىلىپ زەربە بېرىش.

شەرق تەرەپتە بولسا، ھونلار بىلەن توڭگۇسلارنىڭ (قەدىمكى چاغدا ئۇلار ھازىرقى شەرقىي شىمالدىكى ئۇچ ئۆلكىدە ياشايتتى) ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش. ھۇنلەر تاشقىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى لەييۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا ناھايىتى زۇرغۇن قوشۇنلارنى توپلاپ، سەددىچىن سېپىلىدىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ،

هونلارغا هۇجۇم قىلىپ قاتتىق زەربە بېرىش.

تارىخىي پاكىتلار بويىچە قارىغاندا، قەدىمكى چاغدا هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار مانا شۇ ئىستراتېگىيە بويىچە ئېلىپ بېرىلغان.①

بۇ ئىستراتېگىيە: «يىراقتىكى دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلىش، يېقىندىكى قوشنا دۆلەتلەرگە ئوچۇق ئۇكلىرىنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ بۆلۈپ تاشلاش، ئاندىن ئاجىزلىرىغا ياردەم بېرىپ كۈچلۈكلىرىنى يوقىتىش.» كېيىن قالغانلىرىنى قويماستىن بىر - بىرلەپ يوقىتىش» تەدبىرىگە ئاساسلىنىپ تۈزۈلگەن.

بۇنداق تەدبىرنى مىلادىدىن 270 يىل بۇرۇن ۋېي پادىشاھلىقى (ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرىدىكى پادىشاھلىقلارنىڭ بىرى) دىن چاكلو دېگەن كىشى چىن پادىشاھلىقى خانىي جاۋ شىياڭ ۋاڭغا تۈزۈپ بەرگەن.

چىڭ سىخۇاڭ مۇشۇ تەدبىرنى قوللىنىپ (246 — 221) جۇڭگودىكى لۇ، يەن، جاۋ، چۇ، ۋېي، خەن قاتارلىق ئالتە پادىشاھلىقنى يوقاتقان.

شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگودا ھۆكۈم سۈرگەن خەنزۇ سۇلالىلىرى ئۆز دۈشمەنلىرىنى يوقىتىشتا ئاشۇ تەدبىرگە ئاساسەن، ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىنى تۈزۈپ، ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان.

① پەنۋىلەن: «جۇڭگونىڭ ئۇمۇمىي تارىخى»، تۇرمۇشلەن نۇسخىسى، 2-قىسىم، 82-بەتكە قارالسۇن.

2. مايى ئەترەپىغا قويۇلغان توزاق

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 138 يىل بۇرۇن ھونلارغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيىسىنى تۈزۈپ بولغاندىن كېيىن، ۋاڭ خۇي تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «تاكتىكا» نى ماقۇل كۆرۈپ، ھونلارغا قاتتىق زەربە بېرىشكە كىرىشتى.

ۋاڭ خۇي ئوتتۇرىغا قويغان تاكتىكا بويىچە: كونچىن تەكرىقۇتنى تەرىك قولغا چۈشۈرۈپ، ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى بىر يولدا ئوجۇقتۇرۇش ئىدى.

ۋاڭ خۇينىڭ تاكتىكىسى بويىچە، چوڭ سانغۇن خەن ئەنگۈ مايى شەھىرى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شاۋشەن ناھىيىسى) دىن بولغان يەنە بىر (ۋىنغۇ) ئەمەلدارنى كونچىن تەكرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ مۇنداق دېگۈزدى: «مايى شەھىرىنىڭ ھاكىمىنى ئۆلتۈرۈپ شەھەرنى ئالىيلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى لايىق كۆردۇق. شەھەردىكى پۇتۇن بايلىقلارنى تاپشۇرۇپ ئالغايلا».

كونچىن تەكرىقۇت ۋىنغۇنىڭ يالغانىدىن تەسلىم بولغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ قىلغان تەكلىپىنى چۈشەنمەي ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنگەن ۋە خۇش بولغان.

بۇ ئىشتىن كېيىن خەن ئەنگۈ كونچىن تەكرىقۇتقا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«مايى شەھىرىنىڭ ھاكىمى ئۆلتۈرۈلدى. تەكرىقۇت ئالىيلىرى چولغا چىقىپ كېلىۋەرسىلە بولىدۇ».

بۇ سۆزلەرگە ئىشەنگەن كونچىن تەكرىقوت 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ھون قوشۇنلىرىنى باشلاپ سەددىچىن سېپىلىدىن كىرىپ، شەنشىدىكى مايى شەھىرىگە قاراپ ماڭغان. تەكرىقوت مايى شەھىرىگە يېتىپ بېرىشتا يولدىكى ئۇجۇ دېگەن شەھەرگە كەلگەن. دەل مانا شۇ چاغدا، ئۇرۇش ھارۋىلىرى بىلەن تەمىنلەنگەن، تولۇق قوراللانغان، ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ 300 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى خەن ئەنگۈ، ۋاڭ خۇي قاتارلىق مەشھۇر سانغۇنلارنىڭ باشچىلىقىدا مايى شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغ - ئېدىرلارغا يوشۇرۇنۇپ، كونچىن تەكرىقوتنىڭ كېلىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈپ بۆكتۈرمىدە پايلاپ تۇرۇشقانىدى. ئەگەر كونچىن تەكرىقوت مايى شەھىرىگە يېقىنلاپلا كېلىدىغان بولسا، بۆكتۈرمىدە يوشۇرۇن پايلاپ تۇرغان خەن قوشۇنلىرى ئۇشتۇمتوت ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ھونلارنى بىر يولىلا ئۇجۇقتۇرۇشقا تەييار ئىدى.

ئۇجۇ شەھىرىدىن مايى شەھىرىگە قاراپ يولغا چىققان كونچىن تەكرىقوت مايى شەھىرىگە كېتىۋېتىپ، يول ئەتراپلىرىدا ئوتلاپ يۈرگەن چارۋا-ماللارنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. چۈنكى بۇ چارۋا - ماللارنى بېقىۋاتقان بىرەر ئادەممۇ كۆرۈنمەيتتى. كونچىن تەكرىقوت مۇنداق سىرلىق ئەھۋالدىن گۇمانلىنىپ قالغاندا، ئۇجۇ شەھىرىنىڭ يۇلى ئاتلىق ئەمەلدارى مايى ئەتراپىغا قوروللىغان يوشۇرۇن توزاقنى كونچىن تەكرىقوت يوشۇرۇن ھالدا ئىنتايىن خەتەرلىك توزاقنىڭ قورۇلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ چۆچىگەن ھالدا ھون قوشۇنلىرىنى ناھايىتى تېز چېكىنىدۇرۇپ، ھەددىدىن سېپىلىدىن چىقىپ كەتتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خەن ئەنگۈ، ۋاڭ خۇي ھونلارنىڭ كەينىدىن قوغلىماقچى بولدى. لېكىن ھونلار ئاللىقاچان يىراقلىشىپ كەتكەنىدى.

مايدىكى توزاقنىڭ كارغا كەلمەسلىكىدىن ناھايىتى ئاچچىق پەرىشان بولغان خەن ۋۇدى ۋاڭ خۇينى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان①، ۋاڭ خۇي نۇرغۇن پۇل، تۆلەپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلغان.

مايى ۋەقەسى مىلادىدىن 133 يىل بۇرۇن بولغان.

3 . ئوردوس ئۇرۇشى

ئوردوس يايلىقى ئەڭ قەدىمكى جاغلاردىن تارتىپ ھونلار چارۋىچىلىق قىلىدىغان، مەنزىرىسى ناھايىتى چىرايلىق، ئوت - چۆپ ۋە سۇيى مول يايلاق ئىدى. ئوردوس يايلىقى جۇڭگونىڭ قەدىمكى پايتەختى چاڭئەنىڭ دەل شىمالىغا جايلاشقان. چىڭ سىخۇاڭ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنمۇ، يېڭىدىن قورۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى كۈچلۈك قوشنىسى ھونلار چاڭئەنگە خەۋپ سېلىپ تۇراتتى.

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، مونلار ھەققىدە قىسسە»، مەنزۇچە 11-كىتاب 3765 - بەتكە قارالسۇن.

تى. چەك سىخۇاك ئەپسانە گەپلەر بىلەن جان باقىدىغان ھۆكۈمالارنىڭ «ھونلار چەك سۈلالىسىنى يوقتىدۇ» دەپ گەن سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، ئوردوس يايلىقىنى بەسۈبلىشقا بەل باغلىدى. ئۇ شۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ، مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن مەن تەيەن ئاتلىق سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇرۇپ، ئوردوس يايلىقىنى ئالغاندى.

باتۇر تەڭرىقۇت (ئۇغۇزخان) تەختكە ئولتۇرۇپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئوردوس يايلىقىنى يېڭى قۇرۇلغان خەن سۈلالىسىدىن تارتىۋالغان.

خەن ۋۇدى مايى ۋەقەسىدىن كېيىن ھونلارغا قارشى ھەربىي يۈرۈشلىرىنى باشلىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن ۋېي چەك ئاتلىق چوڭ سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان نۇرغۇن قوشۇنىنى ھونلارغا قارشى ماڭدۇرغان، ۋېي چەك باشچىلىقىدىكى قوشۇن ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلىيەنىڭ توقتۇ ناھىيىسىدىن يولغا چىقىپ غەرب تەرەپتىن ئايلىنىپ كېلىپ، ئوردوس يايلىقىدا ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بولۇپ ئوردوس يايلىقىدىن چېكىنگەن. خەن ۋۇدى ئوردوس يايلىقىنى ئالغاندىن كېيىن، چەك سىخۇاك ۋاقتىدىكى كونا قائىدىگە ئەمەل قىلىپ، ئوردوس يايلىقىدا شاۋ ياك ۋىلايىتىنى تەسىس قىلىپ، بۇ جايغا يېڭىدىن يۈزمىڭ ئاھالىنى كۆچۈرۈپ كەلگەن. شاۋياك ۋىلايىتىنى چېگرىنى

مۇداپىئە قىلىدىغان مۇھىم جايغا ئايلاندۇرغان. چاڭئەنىڭ ھونلار خەۋپىگە ئاسانلا يولۇقۇشى توغۇستىلگەن.

ھونلار ئوردوسنى قولدىن بېرىپ قويغاندىن كېيىن، مىلادىدىن 123 يىل بۇرۇن ھازىرقى كۆكخوت شەھرىنىڭ شەرقىدىكى پايتەختىنى ھازىرقى تاشقى مۇڭغۇلىيەدىكى ئوتۇكۇنگە يۆتكەپ كەتكەن.

4 . كەڭسۇنىڭ ھونلار قولىدىن كېتىشى

مىلادىدىن 123 يىل بۇرۇن كونىچىن تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىل چىسى تەڭرىقۇت بولدى.

ئىل چىسى تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلىدە (126 — 114) ھون تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا كۆپ قېتىم ئۇرۇش بولدى. شۇ ئۇرۇشلار ئىچىدە ئىككى قېتىملىقى ناھايىتى قاتتىق بولغان.

خەن ۋۇدى ئوردوس يايلىقىدا ئۆز كۈچلىرىنى جايلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ھونلار بىلەن تىبەت خانلىقى (كۆكنۇردىكى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ غەربىدىكى تېررىتورىيىسى (ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا) گە بارىدىغان قاتناش يولىغا توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن، كەڭسۇدىكى خېشى كارىدورىنى ئىشلىشنى كۆزلىدى. خېشى كارىدورى كەڭسۇدىكى (ھازىرقى گەنسۇ) تىلەن تېغى (ھازىرقى

چىلەنشەن) ۋە ئالچى تېغى (ھازىرقى يەنجۈشەن) ئېتەكلىرىدىكى بىر پارچە مۇنبەت يايلاق ئىدى.

ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ خېشى كارىدورى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان جايلاردا ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئۇيسۇنلار ياشايتتى. ياۋچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرىغا بېرىپ ماكانلاشقانىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار بولسا، مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ جازا يۈرۈشىگە (ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن) ئۇچراپ ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەنىدى.

شۇ ۋەقەدىن كېيىن ھونلار خېشى كارىدورى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان جايلارغا قونۇپ ۋە شىئوت سوگا ئاتلىق ئىككى ھون قەبىلىسىنى كۆچۈرۈپ كەلگەنىدى. شۇ ئىككى قەبىلىنىڭ خانلىرى شۇ قەبىلىنىڭ نامىلىرى بىلەن قونۇپ خان، شىئوت سوگا خان دەپ ئاتىلاتتى.

«خەن يىلنامىسى. جۇغرافىيە بايانى» دىكى بايانات ئاساسلانغاندا، ھازىرقى ۋۇۋې ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار شىئوت سوگا خانىنىڭ يايلىقى بولسا، ھازىرقى جاڭيې ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار قونۇپ خانىنىڭ يايلىقى ئىدى.

خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى ئېلىش ئۈچۈن مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن، خۇچۇبىڭ ئاتلىق ياش، ئالاھىتلىق سانغۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. خۇچۇبىڭ ھونلارنى كەڭسۇنىڭ شىمالىغا قوغلۇۋېتىپ، خېشى كارىدورىنى ئالدى.

قونۇپ خان ۋە شىئوت سوگا خانلارنىڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىل چىسى ئۇلارنى جازالىماقچى بولدى. بۇنى سېزىپ قالغان قونۇپ خان چېگرىغا ئادەم ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇش ھەققىدە سۆھبەت ئۆتكۈزدى. قونۇپ خان شىئوت سوگا خانىنى ئۆلتۈرۈپ (شىئوت سوگا خان تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمىغانلىقى ئۈچۈن)، بىر نەچچە تۈمەن ھونىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى. خەن سۇلالىسى تەسلىم بولغان ھونلارنى ھازىرقى گەنسۇ، شەنشى، سەنشى قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى خەن سۇلالىسىغا قاراشلىق بەش بەگلىك دەپ ئاتىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن ھونلاردىن خېشى كارىدورىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئۇ يەرگە ئىچكى جايلاردىن 200 مىڭ كىشىنى كۆچۈردى. كۆچمەنلەر يېڭى جايدا بوزيەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. خەن ۋۇدىنىڭ قارىشىچە: چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشنىڭ ئۇنۇملۇك چارىسى — چېگرا بويى

لىرىغا كۆپ مىقدارىدا ئادەم كۆچۈرۈش ئىدى. خەن ۋۇدى مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن شىمالىي چېگرا بويى لىرىغا 700 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى كۆچۈرگەن. خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى مەمۇرىي جەھەتتىن ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ۋۇۋۇي، جۇچۈەن، جاڭيې، دۇڭخۇاڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى تەسىس قىلدى.

ھونلار خېشى كارىدورىدىن ئىبارەت مۇنبەت يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ھەسرەتلىنىپ تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇغان:

ئايرىلىپ قالغاندا تىلەۋ تېغىدىن،
ئاۋۇماس بوپقالدى چارۋا - مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تېغىدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى ئېلىپ ئىككى يىل ئۆتمەيلا مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن ھونلارغا قارشى يەنە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

چوڭ سانغۇن ۋېي چىڭ، خۇچۇبىڭ باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ ئاتلىق، بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك پىيادە قوشۇن ھونلارغا قارشى يۈرۈش باشلىدى. بۇندىن تاشقىرى دۆلەتكە قاراشلىق ئاتلاردىن باشقا، خۇسۇسىيلارنىڭ ئاتلىرىمۇ ھەربىي سەپەرۋەرلىك ئۈچۈن ئېلىندى. يۈرۈشكە ماڭغان خەن قوشۇنلىرىدا 140 مىڭ زاپاس ئات بار ئىدى.

ۋېي چىڭ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. خۇچۇبىڭ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. ۋېي چىڭ، خۇچۇبىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار بىرلا ۋاقىتتا توپلانغان جايلىرىدىن (شىمالىي شەنشى بىلەن شىمالىي خېبېيدىن) شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىردى. ئەھۋالدىن تولۇق، ئېنىق خەۋەر تاپقان ھونلارمۇ تەييار تۇرۇشقانىدى. ئىل چىسى تەكرىقۇت ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ، مۇڭغۇلىيە چۆلىدە پايلاپ تۇردى. ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ يېغۇسى جاۋشىن تەكرىقۇتقا مەسلىھەت بېرىپ: «خەن قوشۇنلىرى چۆلگە ئىچكىرىلەپ كىرگەن تەقدىردىمۇ ئۇلار ھېرىپ - چارچايدۇ، ھونلار ئانچە كۈچ سەرپ قىلماستىنلا خەن قوشۇنلىرىنى ئەسىر ئالىدۇ» دېگەن.

ۋېي چىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ھونلار تېررىتورىيىسىگە مىڭ يولچە ئىچكىرىلەپ كىرگەندىن كېيىنلا ئىل چىسى تەكرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. شۇنىڭ بىلەن مۇڭغۇلىيە چۆلىدە قانلىق ئۇرۇشلار باشلانغان.

خەن قوشۇنلىرى ئىل چىسى تەكرىقۇتنى مۇھاسىرىگە ئالغان. ئۇرۇش بولغان كۈنى ناھايىتى قاتتىق بوران چىقىپ، ئۇچۇپ تۇرغان قۇم، شېغىل تاشىنىڭ دەستىدىن كۆز ئېچىشقا مۇمكىن بولمىغان. ئىل چىسى

تەكرىقۇت قاراڭغۇ چۈشكەن چاغدا مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر نەچچە يۈز ھون ئاتلىقلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، چۆلنىڭ غەربىي شىمالىغا قاراپ قاچقان. خەن قوشۇنلىرى كېچىسى تەكرىقۇتنى قوغلىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يېتىشەلمىگەن. ۋېي چىڭ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىدىن چىقىپ چېكىنگەن ھون قوشۇنلىرىنى قوغلاپ ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيەدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تۆمۈرقىدىكى ھون شەھىرى (جاۋشەن شەھىرى) گىچە بارغان. ئۇلار شەھەردىكى ئاشلىق ئامبارلىرىغا ئوت قويغان. ۋېي چىڭ ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى يوقتىش مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كەلگەن.

خۇچۇبىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ھونلارنىڭ شەرقىي تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، سول قول بىلگە خان باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. موڭغۇلىيەنىڭ شەرقىدە بولغان ئۇرۇشتا ھونلار ناھايىتى ئېغىر مەغلۇپ بولغان. شۇ ئۇرۇشتا 70 مىڭدىن ئارتۇق ھون ئۆلگەن ۋە ئەسىرگە چۈشكەن. سول‌قول بىلگە خان شىمالغا قاراپ قېچىپ كەتكەن.

بۇ قېتىمقى قانلىق ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرىدىن 100 مىڭ ئادەم، 120 مىڭ ئات ئۆلگەن. ھونلاردىن 90 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم، بىر نەچچە تۈمەن ئات چېقىم بولغان. ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ھالسىرىغان خەن قوشۇنلىرى ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرالماي قايتىپ

كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ھونلارمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرەلمىگەن. شۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنلىرىدىن بىرى بولغان لى گۇاڭ بەلگىلەنگەن چاغدا ئۇرۇش مەيدانىغا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئېغىر جازاغا تارتىلىشتىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغان.

قانداقلا بولمىسۇن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلار ئارقىلىق خەن سۇلالىسى بۇرۇنقى پاسسىپ ئورۇندىن ئاكتىپ ئورۇنغا ئۆتكەن. بۇرۇنقى ھونلار تاجاۋۇز قىلغۇچى، خەن سۇلالىسى مۇداپىئەدە تۇرۇپ ئۆزىنى قوغدىغۇچى ئورۇندا تۇرغان بولساۋ مىلادىدىن 133 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئەھۋال ئۈنىڭ ئەكسىگە قاراپ ئۆزگەرگەن.

V باب خەن سۇلالىسى ۋە غەربىي يۇرت

1. غەربىي يۇرت

جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى ئۆزئۆزىدىن ئەسەرلىرىدە: «غەربىي يۇرت» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن. «غەربىي يۇرت» دېگەن بۇ ئۇقۇم باشتا، تەكرى تاغلىرىنىڭ (تىيانشانىنىڭ) جەنۇبىي، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي، پامىر تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى تارىم ۋادىسىنى بىلدۈرگەن بولسا، جاڭ چەن غەربىي يۇرتقا

قىلىكسىنچى قېتىم كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىن تارتىپ ياۋروپاغىچە بولغان بىسپايان تېررىتورىيىسىنى بىلدۈرىدىغان بولغان.

جۇڭگودا خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇشىدىن بۇرۇن ۋە ئۇ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە خەنزۇلار بىلەن دىغان تېررىتورىيىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى چەكلىك ئىدى. شۇ چاغلاردا خەنزۇلار غەربىتە تېيەت ئېگىزلىكىدىن تارتىپ، شەرقتە سېرىق دېڭىز بويلىرىغىچە، شىمالدا ئۆزلىرىگە قوشنا بولغان موڭغۇلىيە (تاشقى موڭغۇلىيە) دىكى چۆللەر، قۇمۇقلار، دالىلار، يايلاقلارنى، جەنۇبتا چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى يايپىڭ، بۆك - باراقسان ئورمانلىقلارنى بىلەتتى. شۇ چاغلاردا خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى «دۇنيانىڭ مەركىزى» دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا «جۇڭگو» (ئوتتۇرا يەر) دەپ ئات قويغان بولسا كېرەك.

«غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان جايلارنىڭ ئىچىدىكى تارىم ۋادىسى، جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ غەربىدە 36 دۆلەت بار ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ بەزىسىنىڭ ئاھالىسى 600 مىڭدىن (ئۇيغۇنلارنىڭ) تارتىپ، بىر نەچچە تۈمەنگىچە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇن، چارقىلىق، لولان، ئاقسۇ قاتارلىق دۆلەتلەر چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنى ئاساس قىلغان بولسا، قارا شەھەر، كۇچار، قەشقەر، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق دۆلەتلەر يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار شەھەرلىرى كۆپ،

خېلى تەرەققىي قىلغان، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەر ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە باي، ياركەنت قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاھالىسى مېتال ئېرىتىپ (ئاساسەن تۆمۈر)، ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر، دوبۇلغا، ساۋۇت (زەنجىر چاپان) قاتارلىق ھەربىي قوراللارنى ياسايتتى. بۇنداق قوراللار ھونلار ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئاسىيا (بولۇپمۇ تارىم ۋادىسى) ھونلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان ئاشلىقنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى تەمىنلەپ تۇراتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى پەرغانە، قاڭلى، ئالان (كاسپى دېڭىزنىڭ غەربىي شىمالىدا) قاتارلىق دۆلەتلەر بىر قاتار چوڭ دۆلەتلەر بولۇپ، ئۇلار چارۋىچىلىق، قىسمەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەرغانە دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى 300 مىڭ بولۇپ، ئوقيا ۋە نەيزە بىلەن قوراللانغان 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. بولۇپمۇ دۇنياغا داڭقى كەتكەن ساماۋى ئاتلار پەرغانىدىن چىقاتتى. جاڭچەنىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا: «پەرغانىدا چوڭ - كىچىك 70 كە يېقىن شەھەر بار ئىكەن».

«جاڭ چەن تەرىپىدىن ئەسلىتىپ ئۆتۈلگەن 70 كە يېقىن چوڭ - كىچىك شەھەرلەر ھېسابىغا بىر قورغانلار توپىدىن ئىبارەت بولغان ۋە تام بىلەن ئورالغان چوڭ يېزىلارنى ھەم كىرگۈزۈشكە ھەقلىقمىز. بۇنداق يېزىلار ئارخېئولوگىك قېزىشلار نەتىجىسىدە خارەزمدە، ئايازقا

قەلئەسىدە تېپىلغان يېزىلار تۇرىگە كىرىدۇ».①

قاڭلى دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى 600 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا شۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ھون تەكىرىقۇتلۇقىغا قارايتتى.

2 . شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولى

قەدىمكى چاغدا غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدىكى قاتناش چاتقىلىدىن باشلىناتتى. غەربكە قاراپ ماڭغاندا خېشى كارىدورى ئارقىلىق دۇڭخۇاڭغا باراتتى. ئۇ جايدىن يەنە غەربكە قاراپ ماڭغاندا يول ئىككى ئاچقا بۆلۈنۈپ كېتەتتى. بۇ ئاچا يولنىڭ بىرى پىچان (لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن) ۋە خوتەن، يارگەنت قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ، ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئىران قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېلىپ بارااتتى.

يەنە بىرى بولسا تۇرپان، كۇچار، قەشقەر قاتارلىق دۆلەتلەردىن ئۆتۈپ، پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ پەرغانە (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزبېكستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىدە)، قاڭلى (ھازىرقى قازاقستاندىكى بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆلىنىڭ ئارىلىقىدا)،

① «ئۆزبېكستان س س ر تارىخى»، ئۆزبېكچە 1 - توم، 103 — بەتكە قارالسۇن.

ئالان (كاسپى دېڭىزىنىڭ غەربىي شىمالىدا) قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېلىپ باراتتى. ئالانلار دۆلىتىدىن چىقىپ، جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا، ئىران ئارقىلىق غەربكە مېڭىپ ئاندىن رۇما ئىمپېرىيىسىگە بارغىلى بولاتتى. بۇ يول تارىختا «جەنۇبىي يول» دەپ ئاتالغان.

ئۇندىن باشقا قۇمۇلدىن غەربكە بارىدىغان بىر يول بولۇپ، ئۇ چۆچەكتىكى تەرەكتى (جۇڭخار دەرۋازىسى) ئارقىلىق يەتتە سۇغا (ھازىرقى قازاقستان) ئېلىپ باراتتى. بۇ يول تارىختا «شىمالىي يول» دەپ ئاتىلاتتى.

مەيلى «جەنۇبىي يول» بولسۇن ياكى «شىمالىي يول» بولسۇن، ھەممىسىدە تولا چاغلاردا شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرققە بارىدىغان سودا كارۋانلىرى، ئەلچىلەر، سەييا ھالارنىڭ ئايىقى ئۈزۈلمەي مېڭىشىپ تۇراتتى. مانا شۇ خەلقئارا يولنىڭ ئاساسىي تۇگۈنى تارىم ۋادىسى بولۇپ، ئۇ قەدىمكى چاغدا ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئالتۇن كۆۋرۈك ئىدى. مانا شۇ «ئالتۇن كۆۋرۈك» ئاسىيا بىلەن ياۋروپا ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشىدا، بىر - بىرىگە تەسىر قىلىپ، شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ - ياشنىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

ھونلار مانا شۇ خەلقئارا قاتناش يوللىرىنىڭ خوجايىنى ئىدى. ئۇلار مۇشۇ يول بويلىرىغا نۇرغۇنلىغان لەگگەر، سارايلارنى بىنا قىلىپ، يولۇچىلارنى سارايلىرى

دا قوندۇرۇپ، يول بويى ئۇلارنى قوغداپ، تاغ - دا-
ۋان- دەريا - ئېقىنلاردىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا كاپالەت-
لىك قىلاتتى. ھونلار شۇ ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ نۇرغۇن
پايدىغا (باغ ۋە خىزمەت ھوقۇقىغا) ئىگە بولاتتى. لېكىن
بەزى چاغلاردا، «جەنۇبىي يول» ياكى «شىمالىي يول»
دىن بولسۇن، تاجاۋۇزچىلىق مەقسىتى بىلەن سەپەرۋەر
قىلىنغان تۈمەنلىگەن، يۈز مىڭلىغان قوشۇنلارمۇ، ئاددىي
پۇقرا قىياپىتىگە كىرىۋالغان جاسۇسلارمۇ شەرقتىن غەرب-
كە، غەربتىن شەرققە ئۆتۈپ تۇراتتى. بۇنداق چاغدا بۇ
يول «ئۇرۇش يولى» ياكى تاجاۋۇزچىلىق يولىغا ئايە-
لىنىپ قالاتتى.

«يىپەك يولى» نامى بىلەن ئاتالغان ئەنە شۇ
قەدىمكى يول ھەققىدە يېتىنقى يىللاردىن بېرى بەزى
كىشىلەر ماقالە يېزىپ، ئۆز قاراشلىرىنى بايان قىلدى.
بىراق بۇ يەردە يىپەك يولى ھەققىدە توختالمايمىز.

3 . جاڭ چەنىڭ غەربىي يۇرتقا
تۇنجى قېتىم كېلىشى

خەن ۋۇدى ھونلارغا قارشى ھەربىي تەدبىرلەرنى
قوللانغاندىن تاشقىرى، يەنە بىر يۇرۇش سىياسىي ۋە
دىپلوماتىيە تەدبىرلىرىنى قوللاندى. ئۇ بۇ تەدبىرلەر
ئارقىلىق ھون تەكرىقۇتلۇقى تەركىبىگە كىرگەن غەربتىكى
دۆلەتلەرنى ھونلاردىن ئاجرىتىپ، ئۇلارنى خەن سۇلالە-
سى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا، ھەتتا

ئۇلارنى خەن سۇلالىسى بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ-
ھونلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشقا ئۈندىمەكچى بولدى.
ئەگەر خەن ۋۇدى شۇ مەقسىتىگە يېتىدىغان بولسا، ئۇ
چاغدا ھونلار غەرب تەرەپتىكى ئۆزىگە قاراشلىق نۇر-
غۇن دۆلەتلەردىن، خەلقئارا قاتناش يولىغا بولغان خو-
جايىنلىق رولىدىن، غەربتىن كېلىدىغان (ئاساسەن تارىم
ۋادىسى) ئاشلىق مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالاتتى. خەن-
ۋۇدى دەل مۇشۇ مەقسەت بىلەن مىلادىدىن 138 يىل
بۇرۇن جاڭ چەننى غەربىي يۇرتقا ماڭدۇردى.

خەن ۋۇدى ئەسىرگە چۈشكەن تاڭ يىخۇ ئاتلىق
ھوندىن ئاجايىپ بىر ۋەقەنى ئاڭلىغانىدى. ئۇنىڭ
بەرگەن مۇلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بۇرۇن كەڭسۇدا ياشا-
يدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ھونلار بىلەن چەتئەللىماي غەربكە
كۆچۈپ كەتكەن. ئۇلار بىلەن ھونلار ئارىسىدا قاتتىق
ئاداۋەت بار ئىكەن.

خەن ۋۇدى ئەنە شۇ ۋاقتىچە ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ
مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن كەڭسۇدىن غەربكە كۆچۈپ
كەتكەنلىكىنى بىلمەيدىكەن. خەن ۋۇدى تاڭ يىخۇدىن
ئۇلۇغ ياۋچىلار ھەققىدە مەلۇمات ئالغاندىن كېيىنلا،
ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھونلارغا بىرلىكتە
قارشى تۇرۇش نىيىتىگە كەلگەن.

مىلادىدىن 138 يىل بۇرۇن خەن ۋۇدىنىڭ تاپشۇ-
رۇقىنى ئالغان جاڭ چەن ھون تاڭ يېخۇ قاتارلىق 100
دىن ئارتۇق كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، نۇرغۇنلىغان سوۋغا-
سالاملارنى ئېلىپ، ئەلچىلىك تۇغنى ئېگىز كۆتۈرۈپ

غەربىي زايونغان قاراپ يولغا چىققان. ئۇ باشلىغان خەن سولالىسى ئەلچىلىكى خېشى كاربدوربغا كەلگەندە ھونلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، تۇمەن بالىق (ھونلارنىڭ پايتەختى) قا ئېلىپ كېلىنگەن. جاڭ چەن ھونلار قولىدا ئون يىل ئەزەربەنت ئىچىدە تۇرغان. ئۇ مىلادىدىن 128 يىل بۇرۇن ئۆز ھەمراھلىرىدىن ساق قالغانلىرىنى ئېلىپ (بىر قىسمى ئۆلگەن ۋە قاچقان) ھونلار پايتەختىدىن قاچقان ۋە غەربكە قاراپ يول ئېلىپ، پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، پەرغانە ئارقىلىق قاڭلى دۆلىتىگە كەلگەن. ئۇ بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن چىقىپ ئۇلۇغ يۈەچىلارنىڭ ئالدىغا كەلگەن.

ئەسلىدە ھونلار بىلەن چىقىشالمىغان ئۇلۇغ يۈەچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن كەسكىدىكى خېشى كاربدوربدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ دەسلەپ كۇچارغا كەلگەن، ئاندىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، ئۇيسۇنلارنى غەربكە قوغلاپ، ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل بويلىرىغا ئۆزى جايلىشىۋالغان. ھونلار ياردەمىنى ئالغان ئۇيسۇنلار مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ يۈەچىلارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، يەنە شۇ جايلارغا ئۆزلىرى ماكانلاشقان.

ئىلى ۋادىسىدىن كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئۇلۇغ يۈەچىلار ئىسسىق كۆل تەرەپكە سىلجىپ، قەشقەرگە كەلگەن. ئۇلار بۇ يەردىمۇ تۇرماستىن تۇخارىستان (شىمالىي ئافغانستان) تەرەپكە ئۆتۈپ، پايتەختىنى ئامۇ دەرياسىنىڭ باش تەرىپىدە بەرپا قىلىپ، تارىختا «تۇخارىستان»

نامى بىلەن مەشھۇر بولغان دۆلەتنى قۇرغان.

جاڭ چەن ئۇلۇغ يۈەچىلارنىڭ ئالدىغا بارغانداما تۇخارىستان دۆلىتى قۇرۇلغىنىغا 22 يىل بولغانىدى. ئۇلۇغ يۈەچىلار جاڭ چەننى ياخشى قارشى ئالغان بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى يۇرتى بولغان كەسكىغا كۆچۈپ بارمايدىغانلىقىنى، ھونلار بىلەن قايتا دۇشمەنلەشمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، خەن سۇلالىسى ئەلچىسى تەرىپىدىن قويۇلغان تەكلىپلەرنى رەت قىلغان.

جاڭ چەن ئۇلۇغ يۈەچىلار ئىلدە بىر يىلدەك تۇرۇپ ئىتتىپاق تۈزۈش مەقسىتىگە يېتەلمەي ئۆز دۆلىتىگە قايتقان. ئۇ قايتىشىدا يەنە ھونلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، بىر يىل (بەزى مەلۇماتلاردا قەشقەردە) ئەزەربەنتتە تۇرغان.

جاڭ چەن مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ھونلار قولىدىن قېچىپ، چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ باشتا ئەگەشتۈرۈپ ماڭغان يۈزدىن ئارتۇق كىشىدىن پەقەت تاڭ يېخۇلا ئامان قالغان.

جاڭ چەن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان ئاساسىي ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى بويىچە پادىشاھ خەن ۋۇدىغا يېراقتىكى غەرب ئەللىرىنىڭ تەبىئىي شارائىتى، ئىقتىسادى، مەھسۇلاتلىرى، شەھەر ـ يېزىلىرى، ئاھالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھەققىدە ئاجايىپ مەلۇماتلارنى بەرگەن. ئۇنىڭ بەرگەن مەلۇماتىنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان خەن ۋۇدىدا غەرب ئەللىرىگە

قارىتا تېخمۇ كۆچلۈك قىزىقىش قوزغالغان.

خەن ۋۇدى جاڭ چەننىڭ ئىرادىسىگە تەن بېرىپ، ئۇنىڭغا «ئۇمدۋار بەگ» ئۇنۋانىنى بەرگەن.

4 . جاڭ چەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم كېلىشى

جاڭ چەن قايتىپ كەلگەن چاغدا، خەن ۋۇدى ھونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن باشلاش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلۋاتقانىدى.

جاڭ چەن مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ناھايىتى دەھشەتلىك، قانلىق ئۇرۇشقا قاتناشقان. ئۇ شەرقىي يۆنىلىشىنىڭ باش سانغۇنى خۇچۇبىڭنىڭ قول ئاستىدا ئىدى. جاڭ چەن ھەربىي يۇرۇشتە بەلگىلەنگەن جايغا بىر تۈمەن قوشۇننى باشلاپ ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، پادىشاھ خەن ۋۇدى ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان. لېكىن ئۇ پۇل تۆلەپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددىي پۇقرالىغا ئايلاندۇرۇلغان.①

جاڭ چەن شۇ ھالغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، خەن ۋۇدى ئۇنى غەربىي يورتقا ئىككىنچى قېتىم ئەۋەتىش قارارىغا كەلگەن.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 115 يىل بۇرۇن جاڭ چەن باشچىلىقىدا 300 كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ بىر

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، جاڭ چەن، لى گۇاڭلى ھەققىدە قىسقىچە»گە قارالسۇن

ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئۈيۈشتۈردى. ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكى ھەر بىر كىشىگە ئىككىدىن ئات بېرىلدى. ئۇلار بىر تۈمەن قوي، كالا، قىممىتى يۈز مىليون سەرلىك كىمخاب، تاۋار، دۇردۇن قاتارلىق ئېسىل نەرسىلەرنى ئېلىپ يولغا چىقتى.

خەن ۋۇدىنىڭ جاڭ چەننى ئىككىنچى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىشتىكى ئاساسىي مەقسىتى مۇنداق ئىدى:

جاڭ چەن ئارقىلىق ئۇيسۇنلارغا نۇرغۇن سوۋغا-سالاملارنى ھەدىيە قىلىپ، ئۇلارنى خېشى كارىدورىدىكى ئەسلى يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىشكە ئۈندەش. خەن مەلىكە-لىرىنى ئۇيسۇن خانلىرىغا ياتلىق قىلىش، شۇ ئارقىلىق قۇدىلىشىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئۇيسۇنلارنى ھونلار ئىتتىپاقىدىن چەتئەللەشتۈرۈش قىلىش، ئۇيسۇنلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھونلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇپ، ھونلار-نىڭ ئوڭ قولىنى (ھەربىي ئىستراتېگىيە بويىچە قارىغان-دا، ئۇيسۇنلار ھونلارنىڭ ئوڭ قولى بولۇپ ھېسابلىنات-تى) كېسىپ تاشلاش ئىدى.

خەن ۋۇدىنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغان جاڭ چەن خەن ئەلچىلىكىنى باشلاپ، ئۇيسۇن خانلىقىغا كەلگەن. ئۇيسۇن-لار خەن ۋۇدى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن قىممەتلىك سوۋغا-سالاملارنى قوبۇل قىلىپ ئالغان بولسىمۇ، خەن ئەلچىلىرى-گە خۇددى ھون تەرىپىدىكىدەك مەغرۇر قىياپەتتە مۇئامىلە قىلىپ، ئەلچىلەرنى ئانچە ياخشى قارىشى ئالمىغان. بۇ ئەھۋالدىن رەنجىگەن جاڭ چەن ئەگەر خەن ئەلچىلە-رىگە ئۆز لايىقىدا ھۆرمەت بىلدۈرمىسە، سوۋغا-سالام-

لارنىڭ قايتۇرۇپ ئېلىندىغانلىقىنى ئېيتقان. ئۇنى ئاڭلىغان ئۇيسۇن خانى ئورنىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇيسۇن بەگلىرىمۇ ھۆرمەت بىلدۈرۈشكەن.

جاڭ چەن ئۇيسۇن خانى بىلەن رەسمىي سۆھبەت باشلاشتىن بۇرۇن، ئۆزىنىڭ يارداملىرىنى باش قىلىپ، بىر قانچىلىغان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنى غەربىي رايونداكى پەرغانە، قاڭلى، ئۇلۇغ ياۋچى، باكتېرىيە، پارفىيە (ئېران)، ئالان قاتارلىق نۇرغۇن دۆلەتلەرگە، ھەتتا تارىم ۋادىسىدىكى دۆلەتلەرگە يولغا سالغان. ئۇيسۇن خانى ئۇلارغا تىلماچ (تەرجىمان) قوشۇپ بەرگەن.

جاڭ چەن تەرىپىدىن غەربىي رايونغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئاساسەن شۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، كۆرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانىدى.

جاڭ چەن ئۆز ھەمراھلىرىدىن كۆپچىلىكىنى ئەلچى نامى بىلەن غەربىي رايونداكى دۆلەتلەرگە يولغا سالغاندىن كېيىن ئۇيسۇن خانى بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بارغان. ئۇيسۇن خانى خەن سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلمىگەنلىكى، ھونلاردىن قورقىدىغانلىقى ئۈچۈن جاڭ چەن تەرىپىدىن قويۇلغان تەلەپلەرگە قوشۇلمىغان. بۇ قېتىم جاڭ چەن ئۈستىگە يۈكلىگەن ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالمىغان بولسىمۇ، غەربىي رايونداكى دۆلەتلەرگە ئەۋەتكەن ھەمراھلىرى توپلاپ كەلگەن ناھايىتى مۇھىم، قىممەتلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولۇپ، مىلادىدىن 114 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلاردىن ئۆز دۆلىتىگە قايتقان.

سىما چىيەن «تارىخىي خاتىرىلەر غەربىي يۈرت ھەققىدە قىسسە»، يەنىگۈ «خەن يىلنامىسى. غەربىي يۈرت ھەققىدە قىسسە» بابلىرىنى يازغاندا، جاڭ چەنىڭ خەن ئۇدۇغا بەرگەن مەلۇماتىدىن پايدىلانغان.

VI باب پەرغانىگە يۈرۈش

1 . يۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى

خەن ۋۇدى مىلادىدىن بۇرۇنقى 133 — 110 - يىللاردا ھونلارغا ۋە جۇڭگونىڭ جەنۇبىدىكى مىللەتلەرگە قارشى كۆپ قېتىم ئۇرۇش ئېلىپ باردى. مانا شۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ئۇ ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى ۋە ماددىي بايلىقلارنى خورۇتۇپ، ناھايىتى چوڭ زىيانلارنى كەلتۈردى. شۇ ئۇرۇشلاردا خەلقنى ۋە باشقا خەلقلەردىن بولۇپ، بىر مىليوندىن ئارتۇق ئادەم ئۆلدى.①

مىلادىدىن 114 يىل بۇرۇن ھون تەڭرىقۇتى ئىل چىسى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ئوۋۇي تەڭرىقۇت بولدى. ئوۋۇي تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (114 — 105) ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىغان ئۇرۇشلار بولدى.

① «جۇڭگو ئوممۇمىي تارىخى» (جۇڭگو تارىخىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن)، خەنزۇچە 166 - بەتكە قارالسۇن.

خەن ژۇدى جاڭ چەننىڭ پەرغانە خانلىقىدىكى ئاجايىپ ئۇچقۇر، تەرلىسە قان تامچىپ تۇرىدىغان ساماۋى ئاتلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتنىڭ ناھايىتى قىزىقىشى. شۇڭا ئۇ پەرغانىدىكى ساماۋى (تەڭرى) ئاتلارغا ئىگە بولۇش قارارىغا كەلدى. قەدىمكى چاغدىكى ئۇرۇشلاردا ئاتلىق قوشۇنلارنىڭ ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا، خەن ژۇدىنىڭ پەرغانە ئاتلىرىغا ئىگە بولۇش خىيالىغا كېلىشمۇ تەسادىپىي ئەمەس ئىدى. پادىشاھ ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال لولان بەگلىكى، ئالدى قوش بەگلىرى، لېرى (تۇرپان ئويمانلىقىدا) قاتارلىق ئىككى بەگلىكنى ئۆزىگە قاراتماقچى بولدى. چۈنكى شۇ ئىككى بەگلىك غەربىي يۇرتقا بارىدىغان خەلقئارا يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلىدىكى جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ھونلارغا ناھايىتى سادىق ئىدى.

خەن ژۇدىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن مىلادىدىن 108 يىل بۇرۇن جاۋ پۇنۇ ئاتلىق سانغۇن باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى يۈمەن قۇرۇلىدىن (قاشتېشى قوۋۇقىدىن) چىقىپ، غەربكە قاراپ يۈرۈپ، لولان بەگلىكى (لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرەپلىرىدە)گە ھۇجۇم قىلدى. لولان خانىنى ئەسىرگە ئېلىپ، بۇ بەگلىكنى بويسۇندۇردى. ئارقىدىنلا ئالدى قوش بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، بۇ بەگلىكنىمۇ بويسۇندۇردى.

مىلادىدىن 105 يىل بۇرۇن ئوۋچى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئۇنىڭ توققۇز ياشلىق ئوغلى

ئويشىلار تەڭرىقۇت بولدى. تارىختا ئۇنى «بالا تەڭرىقۇت» دەپ ئاتايدۇ.

ئويشىلار تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 105 — 102 يىللار)دە ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يامانلاشقان. شۇ چاغدا خەن سۇلالىسى پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغاندىن تاشقىرى، مىلادىدىن 103 يىل بۇرۇن جاۋپۇنۇ باشچىلىقىدا 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇرغان. ئويشىلار تەڭرىقۇتنىڭ سول بىلىگە خانى 80 مىڭ ھون ئاتلىقلىرىنى باشلاپ كېلىپ جاۋپۇنۇ بىلەن ئۇرۇشقان. ئۇرۇشتا ھونلار خەن قوشۇنلىرىنى تامامەن قىرىپ تاشلىغان. جاۋپۇنۇنى تىرىك تۇتۇۋالغان. جاۋپۇنۇ مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇن (ئەسىر چۈشۈپ ئون يىلدىن كېيىن) ھونلاردىن قېچىپ كېلىپ، سېھرىگەرلىك، پىرىخۇنلۇق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن خەن ژۇدى تەرىپىدىن جازاغا تارتىلىپ، پۈتۈن ئائىلە چەمەتى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.①

2 . پەرغانىگە بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈش

خەن ژۇدى مىلادىدىن 108 يىل بۇرۇن لولان، ئالدى قوش بەگلىكلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، پەرغانىگە يۈرۈش قىلىشقا يول ئېچىلدى، دەپ تونىغان.

① بەلگە: «خەن يىلنامىسى. ۋېي چىك، خۇچۇبىك مەققىدە قىسسە»، خەزۇچە 2493 - بەتكە قارالسۇن.

خەن ژۇدى مىلادىدىن 105 يىل بۇرۇن ئۇۋۇي تەگرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندە، بىر تەرەپتىن ھەربىلار پايتەختىگە تەزىيە ئەلچىلىرى ئەۋەتىپ ماتەم تۇتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن پەرغانىگە يۇرۇش قىلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشقا باشلىغان. خەن ژۇدى ئاۋۋال ئويمىچى ئۇستىلارغا بۇيرۇتۇپ قۇيدۇرغان بىر دانە ئالتۇن ئات، 1000 جىك ئالتۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ تەييارلاپ، چىلىك باشچىلىقىدا پەرغانىگە ئەلچى ماڭدۇرغان.

خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى پەرغانىگە يېتىپ بېرىپ، پەرغانە خانى ئۇگە بىلەن كۆرۈشكەن. چىلىك ئالتۇن ئات، ئالتۇن قاتارلىق قىممەت باھالىق سوۋغىلارنى ئۇگە ئالدىغا قويغان ۋە خەن سۇلالىسى پادىشاھسىنىڭ پەرغانىدىكى ساماۋى ئاتلارنى تەلەپ قىلغانلىقىنى ئېيتقان.

ئۇگە پەرغانە بەگلىرى بىلەن كېڭىشىپ، ساماۋى ئاتلارنى بەرمەسلىك قارارىغا كېلىپ خەن سۇلالىسى پادىشاھسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغان.

دىپلوماتىيە قائىدىسىدىن ئانچە خەۋىرى بولمىغان چىلىك ئالتۇن ئات ۋە ئالتۇنلارنى يىغىشتۇرۇپ ئېلىپ، پەرغانە خانىغا تىل سالغان. ئۇمۇ قىلچە يۈز خاتىرە قىلماستىن، خەن ئەلچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىشقا يارلىق چۈشۈرگەن. ئۇگە بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى ئۆزگەنت بېگىگە ئۇقتۇرۇش ئەۋەتىپ، خەن ئەلچىلىرىنى يولدا توسۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇغان. ئۆزگەنت بېگى بۇيرۇقنى ئورۇنلىغان.

خەن ئەلچىلىرىدىن قېچىپ قۇتۇلغانلىرى چاڭيەنگە كېلىپ، ئەھۋالنى خەن ژۇدىغا مەلۇم قىلغان. پادىشاھ پال سالدۇرۇپ كۆرگەن. ئوردىدىكى قۇرئى ئەندازە (پالچى) «قۇرئى نامە»نى قولغا ئېلىپ ژاراقلاپ بېقىپلا، «ساماۋى ئاتلار غەرب تەرەپتىن كېلىدۇ» دەپ بىشارەت بەرگەن.

پالچى خەن ژۇدىنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداقلا دەپ قويغان.

خەن ژۇدى مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ، ساماۋى ئاتلارنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن لى گۇاڭلى باشچىلىقىدا 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى يولغا سالغان. خەن قوشۇنلىرى دۇڭخۇاڭدىن چىقىپ لوپنۇر ئەتراپىغا كەلگىچە ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن نۇرغۇنلىغان جەڭچى ۋە ئاتلار ئۆلۈپ كەتكەن. لى گۇاڭلى ئۆزگەنت بەگلىكىگە يېتىپ كەلگەندە، چوڭ قوشۇنىدىن ئاران بىر نەچچە تۈمەن كىشىلا ئامان قالغان. ئۇرۇش قىلىشتىن ئانچە ساۋاتى بولمىغان لى گۇاڭلى تەييارلىق قىلماستىنلا ئۆزگەنت بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۆزگەنت بەگلىكىنىڭ قوشۇنلىرى خەن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغان.

ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان لى گۇاڭلى پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي، روھى چۈشكۈن ھالدا ئارقىغا چېكىنىپ، قايتىپ كېتىشتىن باشقا يول تاپالمىغان.

3 . ئوھۇمىي سەپەرۋەرلىك

لى گۇاڭلى ئىككى يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ پەرغانىگە بارالماي، يېرىم يولدا ئۆزگەنت بەگلىكى تەرىپىدىن تارمار

بولۇپ، دۇكخۇاڭغا قايتىپ كەلگەن. شۇ چاغدا ئۇنىڭ قوشۇنىدا بىر نەچچە مىڭ كىشىلا قالغان. لى گۇاڭلى دۇكخۇاڭدىن پادىشاھ خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن: «يولىڭ ناھايىتى يىراقلىقى، ئاشلىقىڭ كەمچىللىكىدىن ئۇرۇش قىلىشقا زادى ئىلاج تېپىلمىدى. جەڭچىلەر ئۇرۇش قىلىشتىن زادى قورقمايتتى، لېكىن ئاچ قورساق تۇرۇپ قانداقمۇ ئۇرۇش قىلغىلى بولسۇن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە قوشۇنىڭ سانى ئازىيىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن پەرغانىنى ئېلىشقا كۆز يەتمىدى. ھازىرچە چېكىنىپ تۇرۇپ، قوشۇنلارنى كۆپەيتكەندىن كېيىن، پەرغانىگە باشقىدىن ھۇجۇم قىلىشنى ئىلتىماس قىلمەن» ①.

خەن ۋۇدى لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى قوشۇنلارنى پەرغانىگە ماڭدۇرغاندىن باشلاپ ھەر كۈنى دېگۈدەك خۇشخەۋەرنىڭ كېلىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ لى گۇاڭلىنىڭ مۇنداق ھالەتتە قايتىپ كېلىشىنى ئۇخلاپ چۈشمىدىمۇ ئويلىمىغانىدى. ئەسلىدە ھەربىي قائىدە بويىچە ئۇرۇشتا ئۇنداق ئېغىر مەغلۇپ بولغان سانغۇننىڭ كاللىسى ئېلىناتتى. ھەربىي قائىدە بويىچە لى گۇاڭلىنىڭ كاللىسى ئېلىنىشى كېرەكمۇ - يوق دېگەن مەسىلىدە خەن ۋۇدى ناھايىتى قىينالدى. لى گۇاڭلى خەن ۋۇدىنىڭ ئامراق مەلىكىسى لى فۇرىنىڭ ئاكىسى ئىدى. ئۇ پەرغانىگە قىلغان يۈرۈشىدە غەلىبە قىلغان بولسا، پادىشاھ ئۇنىڭغا بەگلىك ئۇنۋانىنى بېرىپ، مەرتە

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. جاڭ چەن، لى گۇاڭلى ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 99 - بەتكە قارالسۇن.

ۋىسنى كۆتۈرمەكچى ئىدى. خەن ۋۇدى ئويلىغانسىرى زەردە گۆش بولۇپ، ئۆزىنى قويىدىغان جاي تاپالمىدى. ئاخىرى يۈمەن قوۋۇقىغا ئادەم ئەۋەتىپ، لى گۇاڭلىغا مۇنۇ يارلىقنى ئۇقتۇرىدى: «ئەگەر قوشۇن قوۋۇقتىن كىرىشكە جۈرئەت قىلىدىكەن كاللىسى ئېلىنىدۇ».①

دەل شۇ چاغدىكى ئۆزىدە جاۋ پۇنۇ باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ھونلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوقىتىلىپ، جاۋ پۇنۇ ھونلارغا ئەسىر چۈشۈپ كەتكەن. مانا شۇ مەغلۇبىيەت ھەقىدىكى شۇم خەۋەر چاكىنە نگە يېتىپ كەلگەندە، ئوردىدىكى بىر قىسىم ۋەزىرلەر پۈتۈن كۈچنى توپلاپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشنى، پەرغانىگە يۈرۈش قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلدۇ.

خەن ۋۇدى غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ ئالدىدا خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىنى يوقاتماسلىق، ھونلارنىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشتا چىڭ تۇرىدۇ. ئۇ ۋەزىرلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ: «ئەگەر پەرغانىگە ھۇجۇم قىلمايدىغان بولساق، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر خەن سۇلالىسىنى كۆزگە ئىلمايدۇ. ئۇ چاغدا ئۇلار ھونلار بىلەن تېخىمۇ ئاپاق - چاپاق بولۇپ، بىز بىلەن دۇشمەنلىشىدۇ».② دېگەن. خەن ۋۇدىنىڭ سۆزىدىن تەسىرلەنگەن ۋەزىرلەر قايىل بولدۇ.

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. جاڭ چەن، لى گۇاڭلى ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 99 - بەتكە قارالسۇن.

② يۇخىڭ: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۇيغۇنداش»، خەنزۇچە 12 - بەتكە قارالسۇن.

خەن ژۇدى پەرغانىگە يۇرۇش قىلىشقا قارشى تۇرغان دىك ۋاڭ ئاتلىق ۋەزىرنىك كاللىسىنى ئالىدۇ.

خەن ژۇدى پەرغانىگە قىلىنىدىغان ئىككىنچى قېتىملىق يۇرۇشنىڭ غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە دۆلەت بويىچە ئومۇمىي ھەربىي سەپەرۋەرلىك يۇرگۈزىدۇ. ئۇ مەملىكەتتىكى جىنايەتچىلەر ۋە قوراسقا يەتكەن ياشلاردىن قوشۇپ تەشكىل قىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ھەر قايسى جايلاردىن بولۇپ 310 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ناھايىتى زور قوشۇن تەييارلايدۇ. بۇلاردىن 180 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاجرىتىپ، ئۇلارنى جۇچۇەن، جاڭ يى (بۇ ئىككى جاي ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدە) قاتارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھونلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ، پەرغانىگە قىلىنىدىغان يۇرۇشنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىشىدىن ساقلانماقچى بولىدۇ. بۇنىدىن تاشقىرى يەنە، پۇتۇن دۆلەتتىكى ئات، تۆگە، كالا، خېچىر، ئېشەكلەرمۇ پەرغانىگە قىلىنىدىغان يۇرۇشكە سەپەرۋەر قىلىنىدۇ.

خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ ھەربىي ھەرىكىتىدىن خەۋەر تاپقان ھونلار قوشۇن ئەۋەتىپ زەربە بەرمەكچى بولىدۇ. ھون قوشۇنلىرى مۇداپىئەدە تۇرغان 180 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن يېقىنلاپ كېلىدۇ. لېكىن ھونلار ئۇلارنىڭ سان جەھەتتىن كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ.

دۇڭخۇاڭدا بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرغان لى گۇاڭلى پادىشاھ تەرىپىدىن كاللىسى ئېلىنىپ كېتىشتىن قورقۇپ،

چېچە - كۇندۇز دەككە - دۇككىدە ئۇۋىدۇ. ئۇنىڭ پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۇرۇش قىلىش توغرىسىدىكى پارىلىقىنى ئالغاندىن كېيىنلا كۆڭلى ئىمىن تاپىدۇ.

4 . پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۇرۇش

مىلادىدىن 102 يىل بۇرۇن لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۇرۇش قىلىش ئۈچۈن، غەربكە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ قېتىمقى يۇرۇشكە 60 مىڭ ئاتلىق، 70 مىڭ كىشىلىك پىيادە قوشۇن ماڭدى. بۇنىدىن باشقا نەچچە تۈمەن ئادەم، 30 مىڭ ئات، 100 مىڭ كالا، بىر نەچچە تۈمەن تۆگە، خېچىر، ئېشەكتىن تەشكىل تاپقان ناھايىتى چوڭ تىرانسپورت قوشۇنى سەپەرۋەر قىلىنىدى.

لى گۇاڭلى دۇڭخۇاڭدىن يولغا چىقىپ قوشۇنلارنى ئىككى قىسىمغا بۆلدى. ئۇلارغا جەنۇبىي ۋە شىمالىي يۆنىلىشنى بويلاپ ئىلگىرىلەشكە يارلىق چۈشۈردى. شۇ ئىككى يۆنىلىش بويىچە ئالغا ماڭغان قوشۇنلار بەلگىلەنگەن چاغدا پەرغانىنىڭ پايتەختى مەرھەمەت شەھىرىگە يېتىپ بېرىش لازىم ئىدى.

خەن قوشۇنلىرى بۇ قېتىم پەرغانىگە بارغىچە ئانچە كۆپ قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. پەقەت بۇگۇرگە كەلگەندە قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغان لى گۇاڭلى ئۇلارنى بىر نەچچە قېتىم تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغان بولسىمۇ، بۇگۇرلۇكلەر ئۇنىمىدى. لى گۇاڭلى شەھەرنى بىر

نەچچە كۈن قورشاپ قاتتىق ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى.

خەن قوشۇنلىرى مىلادىدىن 102 يىل بۇرۇن پەرغانە پايتەختى مەرھەمەتكە يېتىپ كەلگەن. ئۇلار شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، 40 نەچچە كۈن ئۇزلۇكسىز توختىماي ھۇجۇم قىلىپمۇ، شەھەرنى ئالالمىغان. شۇندىن كېيىن لى گۇاڭلى شەھەرگە ئېقىپ كىرىدىغان سۇ ئېقىنلىرىنى توسۇپ، باشقا تەرەپكە ئاققۇزۇۋەتكەن. ئەمما شەھەرنىڭ قەھرىمان ھىمايىچىلىرى ئۇچىدىغان سۇنى ئۆزلىرى قازغان قۇدۇقتىن ئېلىپ ئىچىۋەرگەن.

ئۇندىن باشقا، پەرغانىلىقلار تەينىلىگەن ئەلچىلەر مۇھاسىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، غەربتىكى قوشنىسى قاڭلىلاردىن ھەربىي ياردەم ئېلىشقا ماڭغان.

پەرغانە بەگلىرى كېڭىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشكەن: «خان ئۇگە ساماۋى ئاتىلارنى يوشۇرۇپ قويۇپ، جەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەن. بىز خانىنى ئۆلتۈرۈپ ساماۋى ئاتىلارنى چىقىرىپ بەرسەك، خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشى مۇمكىن. ئەگەر كېلىشىملىسەك، يەنە ئۇرۇش قىلىساقمۇ ئۇلگۈرىمىز.»①

ئېھتىمال پەرغانە خانى ئۇگە ساماۋى ئاتىلاردىن بىر قانچە ئوننىلا چىقىرىپ بېرىپ، سۇلھى قىلىشقا ئۇنىمىغان بولسا كېرەك. پەرغانە بەگلىرى شۇ قارارغا بويىچە ئۇگەنى ئۆلتۈرگەن. ئۇلار تەرىپىدىن تەينىلەنگەن ئەلچى

① يۇخلك: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۇيغۇنداي»، خەنزۇچە 16 - بەتكە قارالسۇن.

لەر لى گۇاڭلى بىلەن كۆرۈشۈپ، مۇنداق دېيىشكەن: «خەن قوشۇنى ھۇجۇمى توختاتسا، بىز ساماۋى ئاتىلارنى چىقىرىپ بېرىمىز، ئۆزۈڭلار ئاللاپ ئالسىلەر. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن قوشۇنلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيمىز. ئەگەر گېپىمىزگە كىرمىسەڭلار ساماۋى ئاتىلارنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايمىز. قاڭلىدىن بىزگە ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇنلارمۇ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ. ئۇلار يېتىپ كەلگەندە بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز ئىچكى تەرەپتىن، قاڭلى قوشۇنلىرى تاشقى تەرەپتىن خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. قايسىسىنى تاللاپ ئالسىلەر؟»① پەرغانىلىقلار ئېنىق: «قاڭلىدىن ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇنلارمۇ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ» دەپ سالغان تەھدىدى لى گۇاڭلىغا خېلى تەسىر كۆرسەتكەن بولسا كېرەك. ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن كېلىشىپ، پەرغانىلىقلار تەرىپىدىن قويۇلغان شەرتلەرگە كۆنىدۇ. شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىدۇ.

لى گۇاڭلى پەرغانىلىقلار ئۆزىنىڭ ئېسىلمىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان ساماۋى ئاتىلاردىن بىر قانچە ئوننى، ئادەتتىكى ئاتىلاردىن 3 مىڭنى بەرسىلا قايتىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. پەرغانىلىقلار بۇ تەلەپنى ئورۇندايدۇ، قەھرىمان پەرغانىلىقلار مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالىدۇ.

لى گۇاڭلى مىلادىدىن 101 يىل بۇرۇن باھار پەسلىدە چاڭئەنگە قايتىپ كېلىدۇ. شۇ چاغدا يۇرۇشكە قاتنا

① يۇخلك: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۇيغۇنداي»، خەنزۇچە 16 - بەتكە قارالسۇن.

ناشقان قوشۇنلارنى كۆزدىن كەچۈرگەندە پەرغانىگە بارغان 130 مىل كىشىلىك چوڭ قوشۇندىن ئاران 20 مىل كىشىلا ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كېلەلىگەنلىنى ئېيتقانلاغان. چوڭ قوشۇندىن 110 مىل ئادەم ئۇرۇشتا، ئاچارچىلىقتا، تۇسۇزلۇقتا ئۆلۈپ كەتكەن. يەنە پەرغانە يۇرۇشكە سەپەرۋەر قىلىنغان 180 مىڭدىن ئارتۇق تىرانسپورت ئۇلاغلىرىدىن ئون نەچچە مىڭلا ئامان قالغان. تىرانسپورت ئۇلاغلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولغان بىر قانچە تۈمەن ئادەمنىڭ قانچىلىكىنىڭ ئامان قالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. يۇنىڭغا پەرغانە يۇرۇشكە سەپەرۋەر قىلىنغان ئاشلىق، مالىيە چىقىملىرىنى قوشقاندا خەن سۇلالىسى ئۈچۈن بولغان زىيانىنىڭ قانچىلىك كۆپ، نەقەدەر ئېغىر دەھشەتلىك ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، پەرغانىگە قىلىنغان ئىككى قېتىملىق يۇرۇشتە ئاز دېگەندە 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ھالاك بولغان.

خەن سۇلالىسى مانا شۇنداق ئېغىر قۇربانلارنى بېرىش، ھەددىدىن ھېسابسىز زىيانلارنى تارتىش بەدىلىگە ئارانلا پەرغانىنىڭ ساماۋى ئاتلىرىدىن بىر قانچە ئونغا ئادەتتىكى ئاتلاردىن 3 مىڭغا ئىگە بولالىغان.

VII باب ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى

1 . لى‌لىڭنىڭ ھونلارغا ئەسىرگە چۈشۈشى

ئويشىلار تەكرىقوت مىلادىدىن 102 يىل بۇرۇن

12 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا قۇلىغۇ تەكرىقوت بولدى. بۇ تەكرىقوت بىر يىل ھۆكۈم سۈرۈپ (102—101) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆكىسى قۇتىغۇ تەكرىقوت بولدى. بۇ تەكرىقوتلۇق قىلغان مەزگىلدە (101 — 96) ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بىرقانچە قېتىم ئۇرۇش بولدى.

خەن ژۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۆز تۇغقانلىرىدىن بىرسىنىڭ قىزى جەيۈنى ئۈيسۈن خانىغا يات لىق قىلىپ، ئۈيسۈنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى خېلى چىڭىتۇالغاندىن كېيىن، ھونلار ئۇستىگە يورۇش باشلىدى.

مىلادىدىن 99 يىل بۇرۇن لى‌لىڭ باشچىلىقىدا، 5000 كىشىلىك پىيادە قوشۇن ئىرسەن كۆلى (نىڭشيادا) بويىدىن يولغا چىقىپ، توپتوغرا شىمالغا قاراپ 30 كۈن ماڭغان، ئۇلار تۇغلا دەريا‌سىنىڭ (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدە) بويىغا يېتىپ بارغاندا، قۇتىغۇ تەكرىقوت باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. لى‌لىڭ ئۇرۇش ھارۋىلىرىنى قاتار تىزىپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا پىيادە ئوقياچىلارنى تۇرغۇزغان. قۇتىغۇ تەكرىقوت باشچىلىقىدىكى ھون ئاتلىقلىرى تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىنغان خەن پىيادە قوشۇنلىرى بىر كۈنلۇك ئۇرۇشتا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئوقيادىن 500 مىڭ تال ئوق ئاتقان.① كېيىن لى‌لىڭ ئۇرۇش

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، لى‌گۇاڭ، سۈجەن مەقىدە قىسمى»، خەنزۇچە 2454 - بەتكە قارالسۇن.

ھارۇنلىرىنى تاشلاپ، ئارقىغا قاراپ چېكىنگەن. چۈنكى خەن ۋۇدى لى‌لىڭنىڭ ئارقىسىدىنلا ماڭدۇرىدىغان ئاساسىي قوشۇننى ئەۋەتمىگەن. ئۇ خەن سۇلالىسى چېگرىسىغا 100 يول يىراقلىقتىكى جايغا يېتىپ كەلگەندە، قۇتىغۇ تەڭرى قۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىدىن چىقىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان. خەن قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇرۇشتا ئۆلگەن، لى‌لىڭ ھونلارغا تەسلىم بولغان. 5000 كىشىلىك قوشۇندىن پەقەت 400 كىشىلا قېچىپ قۇتۇلغان.

خەن ۋۇدى باشتا لى‌لىڭنى ئۇرۇشتا ئۆلدى دەپ ئاڭلاپ، ئائىلىسىگە ماتەم تۇتۇشنى بۇيرۇغان. كېيىن ئۇنىڭ ھونلارغا تەسلىم بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى غەزەپلەنگەن. ئۇنۇڭ تارىخچى سىماچيەن لى‌لىڭنى ئاقلاپ قويغانلىقى ئۈچۈن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن زىندانغا سېلىنىپ قاتتىق جازالانغان. سىماچيەن مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇن كە چۈرۈم قىلىنغان.

قۇتىغۇ تەڭرىقۇت لى‌لىڭنى قىرغىزلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنىڭ ھون قىزىغا ئۆيلەندۈرۈپ قويغان. كېيىن لى‌لىڭ ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىغا قارشى قىلغان ئۇرۇشلىرىغىمۇ قاتناشقان.

2. مەغلۇبىيەتلىك ئۇرۇش

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 97 يىل بۇرۇن 180 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى (ئاتلىق ۋە پىيادە) سەپەرۋەر قىلىپ، ھونلارغا قارشى ئۆچ ئېلىش ئۇرۇشى باشلىدى.

لى‌گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى 140 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (70 مىڭ ئاتلىق، 70 مىڭ پىيادە) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى ئۈيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ سەددىچىن سىپىلىدىن ئۆتۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىردى.

گۇڭسۇنتاۋ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (بۇنىڭ ئىچىدە بىرتۇمەن ئاتلىق بار ئىدى) سەنشىدىكى دەيشەن ناھىيىسىدىن يولغا چىقىپ شىمالغا قاراپ ماڭدى.

قۇتىغۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بىرنەچچە يۈزمىلىش بويىچە يۇرۇش قىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، 100 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، تۇغلا دەريياسىنىڭ جەنۇبىدا پايلاپ تۇردى. لى‌گۇاڭلى شۇ جايغا يېتىپ كېلىپ، قۇتىغۇ تەڭرىقۇت بىلەن ئون نەچچە كۈن ئۇرۇشتى. ئاخىرى لى‌گۇاڭلى چېكىنىپ كەتتى.

گۇڭسۇنتاۋ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ سول قول بىلگە خانى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۇ ئۇرۇشلۇق بولماي، ئاخىرى چېكىندى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئېغىر تالاپەت كەلتۈردى.

3. لى گۇاڭلىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى

مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇن قۇتىغۇ تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى غۇلنقۇ تەڭرىقۇت

بولدى. بۇ تەڭرىقۇت (96 — 85) ناھايىتى تالانتلىق، ھەربىي ئىستراتېگىك ئىدى. ميلادىن 99 ۋە 97 يىل بۇرۇن بولغان ئۇرۇشلاردا ھونلاردىن مەغلۇپ بولغان خەن ۋۇدى ميلادىدىن 91 يىل بۇرۇن 140 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ باش سانغۇنى لىگۇاڭلى بولۇپ، ئۇ 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش بولۇپ، ھونلارغا قارشى ماڭدى. غۇلىقۇ تەڭرىقۇت 50 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ لىگۇاڭلىغا قارشى ماڭدى.

غولىقۇ تەڭرىقۇت ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيەدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كېلىپ قوشۇنلىرى ئۈرۈشقا تەييارلىدى. ئالدىنى جەنۇبقا قارىتىپ ئۆزۈن ۋە چوڭقۇر خەندەك قازغۇزدى. لىگۇاڭلى باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىمۇ ھونلار قازغان خەندەكىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى. ئۇلار بۇنداق خەندەكنىڭ قېزىلغانلىقىدىن خەۋەرسىز ئىدى. غۇلىقۇ تەڭرىقۇت يېرىم كېچىدە خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم باشلىدى. ئارقا تەرەپتىن قاتتىق ھۇجۇمغا ئۇچرىغان خەن قوشۇنلىرى ناھايىتى قالايمىقان ھالدا ئالدىغا قاراپ قاچتى. ئۇلارنىڭ تولىسى ھونلار تەرىپىدىن ئالدىن تەييارلانغان خەندەككە چۈشۈپ ھالاك بولدى. ناھايىتى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان لىگۇاڭلى ھونلارغا ئەسىر چۈشتى. ھونلار شۇ ئۇرۇشتا تولۇق غەلبە قازاندى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ يېرىمۇ قېچىپ قۇتۇلالمىدى.

شاڭ چۈچىڭ باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنلىرى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشى ناھىيىسىدىن شىمالىغا قاراپ مېڭىپ سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرىگەن بولسىمۇ، ھونلارنى ئۇچرىتالماي كەينىگە يانغان.

ماڭ تۇڭ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ ئاتلىق قوشۇن گەنسۇدىكى جۇچۈەندىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ تۇرپانغىچە كەلگەن. ھونلار ماڭ تۇڭغا قارشى 20 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ماڭدۇرغان، ئىككى تاربىدا ئۇرۇش بولۇپ مىغان. ئاخىرى ماڭ تۇڭ تۇرپاننى تاشلاپ ئارقىغا چېكىنگەن. تۇرپان يەنە ھونلار قولىدا قالغان.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھونلارغا ئەسىر چۈشكەن يەختسىز ۋە شۆھرەتسىز لىگۇاڭلىنى غۇلىقۇ تەڭرىقۇت «ئانامنىڭ ۋاپاتىغا قۇربانلىق قىلمەن» دېگەن بانا بىلەن ئۆلتۈرگەن. بۇ ۋەقە ميلادىدىن 89 يىل بۇرۇن بولغان.

ھونلارنىڭ ميلادىدىن 91 يىل بۇرۇنقى ئۇرۇشتا قازانغان غەلبىسى دۇنيانىڭ ئۇرۇش تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

4. غولىقۇ تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋۇ دىغا يازغان مەكتۇپى

ميلادىدىن 89 يىل بۇرۇن ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ ئەلچى ئارقىلىق خەن ۋۇدىغا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يازغان:

«جەنۇبتا ئۇلۇغ خەن، شىمالدا بولسا قۇدرەتلىك ھۇن لار ياشايدۇ. ھونلار تەكرىنىڭ مەغرۇر ئوغلانلىرىدۇر. ھونلار چاكىنا ئەدەپ - قائىدە بىلەن ئۆزىنى ئاۋارە قىلمىشنى خالىمايدۇ. بۇگۈنكى كۈندە خەن بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى يەكسىدىن باشلاپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشىنى خالايمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن بۇرۇنقى ئەھدىنامىدا بەلگىلەنگەندەك، خەن ھونلارغا ھەر يىلى بىرتۇمەن كۇب ھاراق - شاراب، 5000 خو (ئىككى مىليون جىڭ — ت) تېرىق، بىرتۇمەن توپ ئار-لاشما يىپەك شايىلار ئەۋەتىپ تۇرسۇن. شۇنداق بولسا چېگرىلاردا بۇلاڭ-چىلىق ۋە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرمەيدۇ.»①

خەن ۋۇدى ھونلارغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىكەن. غولىقۇ تەكرىقوت خەن ئەلچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەشتۇرمەك ئۈچۈن بىر نەچچە كىشىنى تەيىارلىغان.

ھون ئەلچىلىرى بىلەن خەن ئەلچىلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان سۆھبەتتە، خەن ئەلچىسى باتۇر تەكرىقوت ھۆرمىتىگە ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەكرىقوت بولغانلىقىنى، ئۆگەي ئانىسىنى ئالغانلىقىنى دەلىل كەلتۈرۈپ، «بۇنداق قىلىش يىرتقۇچ قۇشلار ۋە ياۋايى، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھەرىكىتى» دېگەن. بۇنىڭغا خاپا بولغان غولىقۇ تەكرىقوت خەن ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قالغان. ئۇلارنى ئوچ يىلدىن كېيىن ئاندىن قايتۇرغان.

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى» ھەرب ئەللىرى مەققىدە قىسمى» باھىدىكى «ئۇيسۇن تارمىقى» غا قارالسۇن.

VIII باب ئۇيسۇنلار

1. خەن مەلىكىلىرى ئۇيسۇندا

مىلادىدىن 115 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلارغا كېلىپ كەتكەن جاڭ چەن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنى ئورۇنلىيالمىغان. لېكىن شۇندىن باشلاپ خەن سۇلالىسىغا كېلىپ تۇرغان ئۇيسۇن ئەلچىلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ «ئادەمى كۆپ، بايلىقى مول» لىقىنى ئۇيسۇن خانىغا مەلۇم قىلغان، ئاخىرى ئۇيسۇن خانى بىلەن قۇدىلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن 1000 تۇياق ئات ئەۋەتكەن.

خەن ۋۇدى شىجۇن ئاتلىق قىزغا مەلىكە نامىنى بېرىپ، ئۇنى نۇرغۇن سوۋغىلار بىلەن تېگىشلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇيسۇنلارغا ماڭدۇرغان. دەل شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە ھونلارمۇ ھون بىكەلىرى (مەلىكە قىزى) دىن بىرىنى ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق قىلىش ئۈچۈن يولغا سالغان.

خەن مەلىكىسى شىجۇن خەن ۋۇدىنىڭ ئاكىسى لىۋۇفېينىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئەسلىدە لىۋۇفېينىڭ ئوغلى لىۋۇجىئەن (شىجۇننىڭ ئاتىسى) نىڭ خەن ۋۇدىغا قارشى سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن، جىنايىتىندىن قورقۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندى. خەن

ۇۇدى لیۇجىئەننىڭ پادىشاھلىق تەختىگە بولغان ۋارسلىق قىلىپ بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ قىزى شجۇننى ئوردىغا ئېلىپ كېلىپ نەزەربەنت قىلغان. ئۇغلىنى بولسا ئوردا قوللى قىلىپ قويغان.

شجۇن شۇنداق باشلاپ باشقا گۇناھكار قىزلار قاتارىدا خان جەمەتلىرىنىڭ (خانزادىلەر، مەلىكىلەر) ئالدىغا بېرىشى، ھاقارەتلىشى، زاكىلىق قىلىشلىرىدىن بەكمۇ رەنجىپ خورلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدا مۇڭلىنىپ ئوردىغان، يېتىمسىراپ، باشقىلاردىن چەتنەپ ئوردىغان مىجەز پەيدا بولغان. ئۇ ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق بولۇپ كەتكىنىگە ئاڭلىغاندا ئۇرۇپلا قايغۇغا چۆمگەن، ئۇرۇپلا خۇشاللانغان. شجۇن چوڭ تاغىسى خەن ۋۇدىنىڭ ئۆز ئۇغقانلىرىنىڭ پەرزەنتىنى يادىدىن چىقارمىغانلىقىدىن خۇشاللانغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن يىراقتىكى يات بىر ئەلنىڭ خانىغا ياتلىق بولۇپ بارغاندا، شۇ ئەلنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە كۆنەلمەي قېلىپ قالىدىغانلىقىنى ئويلاپ مۇڭلانغان. ئوردىدىكى خان قىزلار ھەممىسى دېگۈدەك ئۇنى تەبرىكلەپ پادىشاھنىڭ ناھايىتى چوڭ شەپقىتى قىلغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭغا تەسەللى بەرگەن. لېكىن يىراقتىكى بىر ئەلنىڭ قانداقتۇر ئەپسانىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بولغۇسى كېيۇسىنى ئويلىغاندا ئۇنىڭ ئەلەملىك پىغانى تاشاتتى.

مەلىكە شجۇننىڭ كەيپىياتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن كېتىدىغان نەرسىلەر ناھايىتى چاپسانلىق بىلەن تەييارلىنىپ، مەلىكە ئۇيسۇنلارغا ئۇزىتىلغان.

بىر، نەچچە ئون كۈنلەرگە سوزۇلغان ئۇزاق مۇساپىلىك سەپەر داۋام قىلغاندىن كېيىن، مەلىكە ئۇيسۇنلارنىڭ پايتەختىن قىزىل قورغانغا (ھازىرقى قىرغىز زىستاندىكى ئىسسىق كۆلنىڭ بويىغا) يېتىپ كەلگەن. كۈنبەگ (ئۇيسۇن خانلىرى شۇنداق ئاتىلاتتى) شەھەر ئەترايىغا چىقىپ مەلىكىنى قارشى ئالغان.

خەن مەلىكىسى شجۇن گۇللۇك مەپىدىن چۈشكەندە يۈزلىرىنى قوروق باسقان، چاچلىرى ئاقارغان، 70 ياشلاردىن ئاشقان بىر بوۋايغا كۆزى چۈشىدۇ. ئەنە شۇ بوۋاي خەن مەلىكىسى ياتلىق بولىدىغان ئۇيسۇن خانى لاجۇمى ئىدى. بۇ ھالنى كۆرگەن مەلىكە شجۇننىڭ كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، بېشى قېيىپ ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ كېتىشكە تاسلا قالغان. كېيىن ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ يول كۆرسىتىشى بويىچە ئۆتەيدىغان رەسمىيەتلەرنى زورمۇ زور ئۆتكەن.

مەلىكە شجۇن ئۆزىنىڭ «سىياسىي ۋەزىپىسى»نى تونىمىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە مەلىكە ئۇيسۇنلارنىڭ تىلىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە كۆنەلمەي تېخىمۇ مۇڭلىنىپ قايغۇ ـ ئەلەم ئىچىدە قالغان. ئۇيسۇن خانى خەن مەلىكىسىنى ئوبدان ئىززەتلىگەن. شۇنداق بولسىمۇ، ھونلاردىن ياتلىق قىلىنغان ھون بەكەسى چوڭ مەلىكە بولۇپ، خەن مەلىكىسى توقال ئورنىدا ئىدى. مانا مۇشۇنداق قېيىن ئەھۋالدا قالغان مەلىكە شجۇن گويا قۇش بولۇپ، ئۆز يۇرتىغا ئۇچۇپ

كېتىشنى ئويلاپ ،سەپەرنى لەگىلەك قۇشى قوشىقى،نى توقىغان. بۇ قوشاق مۇنداق:

ئۇزاتتى يىراقتا مېنى تۇغقانلار،
ياتلىق قىلىشپ ئويسۇن خانغا.
ئۆيلىرى يوملاق كىگىز ئوتاۋكەن،
ئولارغا گۆش، قېتىق تاتام - ئوزۇقكەن.
ئۆرلەيدۇ پىغانىم يۇرتنى ئەسلىسەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم.

ئۇيسۇن خانى مەلىكە شىجۇن بىلەن مەلۇم مەزگىل جاھاندارچىلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بەكمۇ قەرەپ كەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەلىكە شىجۇننى ئەۋرىسى قۇنشۇمغا چېتىپ قويىدۇ. شىجۇن قۇنشۇمدىن بىر قىز تۇغىدۇ. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەن ۋۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۆز تۇغقانلىرىدىن بىرىنىڭ جەيۇ ئاتلىق قىزىنى قۇنشۇمغا (لاجۇمى ئۆلگەندى) ياتلىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ.

18 ياشقا ئەمدىلا كىرگەن مەلىكە جەيۇ ئۇيسۇنلارغا يېتىپ كېلىپ، كۆنىگە قۇنشۇمغا ياتلىق بولىدۇ. بەختىگە قارشى ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا قۇنشۇمى ئاغرىپ ساقىيالماي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى نىمى كىچىك بولغانلىقتىن، مەرھۇمنىڭ

تۇغقىنى ئۇنغۇمى ۋاقتلىق خان بولىدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 99 يىل بۇرۇن بولغان.

ئۇيسۇنلارنىڭ ئادىتى بويىچە مەلىكە جەيۇ كۆنىگە ئۇنغۇمغا ياتلىق بولىدۇ. جەيۇ ئۇنغۇمىدىن ئۇچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغىدۇ. ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسىنىڭ ئىسمى يانغۇمى ئىدى.

خەن ۋۇدى ئاخىرى قۇدىلىشىش ئارقىلىق ئۇيسۇنلارنى ھونلار ئىتتىپاقىدىن چىقىرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىكتە ھونلارغا قارشى تۇرغۇزۇش مەقسىتىگە يەتكەن.

2 . ھونلارغا قارشى ئۇرۇش

مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇن غۇلىقۇ تەختىگە ئولتۇرغان ئاھمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى غۇياندى تەختىگە ئولتۇرىدى. ئۇ تەختىگە ئولتۇرغاندىن (85 — 65) ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا كۆلىمى چوڭ بىر قېتىملىق ئۇرۇش يۈز بەردى.

مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن غۇياندى تەختىگە ئولتۇرغىنىدا قوش بەگلىكى قاتارلىق بىرقانچە دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلدۇردى. بۇ چاغدا مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇن ئۆلگەن، خەن ۋۇدىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بولغان خەن جادى (86 — 74) ئۆ ئولۇپ، خەن شۇەندى پادىشاھ بولغانىدى.

غۇيانىدى تەكرىقۇت دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇيسۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مەلىكە جەيۇنى ھونلارغا تۇتۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە مەلىكە جەيۇ بىلەن ئۇنۇمى پادىشاھ خەن شۇەندىغا (74 — 49) يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«ھونلار ئۇيسۇن ئېلىگە ئارقا - ئارقىدىن چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، چېگىن (ئېتىمال ھازىرقى قارا ماي بولسا كېرەك)، ئۇش (ئېتىمال ھازىرقى غۇلجا ئەتراپلىرى بولسا كېرەك) قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى بۇلاپ ئېلىپ كەتتى. ھونلار يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ مەلىكىنى (جەيۇنى) دەرھال تۇتۇپ ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، تولىمۇ يولسىزلىق قىلمۇاتىدۇ. ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلمۇاتىدۇ. ئۇيسۇنلار خىلىلانغان قوشۇنلىرىدىن يېرىمىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ھونلار بىلەن ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلمىشنى خالايدۇ. پادىشاھ ئالىلىرىنىڭ يارىدەمگە قوشۇن چىقىرىپ مەلىكە بىلەن كۈنبەگنى قۇتۇلدۇرۇپ قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز»①.

خەن شۇەندى يۇقىرىدىكى مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇيسۇنلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن ھەربىي

① يۇخىك: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۆيۈندا»، خەنزۇچە 4142-بەتكە قارالسۇن.

سەپەرۋەرلىك باشلىدى. ئەينى ۋاقىتدا خەن پادىشاھى چاڭخۇي ئاتلىق ئەمەلدارنى ئۇيسۇنلارغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ھونلارغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەملەشتۇردى. خەن پادىشاھى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا 160 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ماڭدۇردى. خەن قوشۇنلىرى ھونلارغا قارشى بەش يۆنىلىش بويىچە يۈرۈش باشلىدى.

تەخمىن گۇاڭمىڭ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشى ناھىيىسىدىن، يەنە مىنيۇ باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيې ناھىيىسىدىن، خەنرىك باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى توقتۇ ناھىيىسىدىن، جاۋ چۈگۇ باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جۇچۈەن ناھىيىسىدىن، تەخمىن شۇن باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى باۋتۇ شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن يولغا چىقىپ، شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىردى. دەل شۇ چاغدا ئۇيسۇن خانى ئۇنغۇمى 50 مىڭ ئاتلىق ئۇيسۇن قوشۇنلىرىغا ئۆزى باشچىلىق قىلىپ، چاڭ خۇينىڭ ھەمراھلىقىدا غەربتىن شەرققە كېلىدۇ. ئۇ ھونلارنىڭ ئوڭ قول خان ئوردىسىغا قاراشلىق ماناستىن تارتىپ بارىكۆلگىچە بولغان جايلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن ئۆز ۋاقىتدا خەۋەر تاپقان غۇيانىدى تەكرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ بەش يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم باشلايدىغانلىقىنى بايقاپ ھون ئاھالىسىدىن ياشانغانلار، كە-

چىك باللار، چارۋا ـ مالـلارنى هون تېررىتـورىيىسـىنىڭ جەنۇبىدىن (سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا يېقىن بولـغان جايلاردىن) يىراق شىمالغا كۆچۈرۈپ كەتكەن.

خەن قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىدىن ئۆتۈپ هونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرگەن بولسىمۇ، هونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۆچۈرەتالمای مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر بولـغان. چۈنكى غۇيانىدى تەكرىقۇت هونـلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، چېكىنىپ زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، خەن قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشمايـۋاتقاندا، كەسكىن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلانغان.

لېكىن غەرب تەرەپتىن كەلگەن ئۇيغۇن قوشۇنلىرى هونلارنىڭ ئوك قول خان ئوردىسىنى (ماناس بىلەن پۈكاك ئارىلىقىدا ـ ئا) ۋەيران قىلىپ، 40 مىڭ ئادەم ۋە 700 مىڭ چارۋا ـ مال (ئات، كالا، تۆگە، قوي) نى هەيدەپ كەتكەن.

غۇيانىدى تەكرىقۇت ئۇيغۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن شۇ يىلى قىشتا ئون مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا ئۆزى باش بولۇپ، ئۇيغۇنلارغا هۇجۇم قىلـغان. شۇ قېتىمقى هۇجۇمدا غۇيانىدى تەكرىقۇت ئۇيغۇن ئالـدىدىن بىر قىسمىنى ئەسىر قىلـىپ، نۇرغۇن چارۋالـىرىنى غەنىمەت ئېلىپ قايتقان. لېكىن يولدا قايتىپ كېلىۋاتقاندا ناھايىتى قېلىن قار يېغىپ، ئەسىرگە ئالـغان ۋە غەنىمەت ئالغان ئادەم چارۋىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇزلاپ ئۆلۈپ كەتكەن.

3. مەلىكە جەيۇئنىڭ ئۇيغۇندا ئېلىپ بارغان پائالىيىتى

مەلىكە جەيۇ ئۇيغۇنلار ئېلىدە 50 يىل (100—50) تۇردى. ئۇ شۇ مەزگىلدە ئۇيغۇنلارنىڭ كۈن بەگلىرىدىن قۇنشۇمى (102—99)، ئۇنغۇمى (100—62)، نىمى (62 — 52) قاتارلىق ئۈچ خانغا ياتلىق بولغان. ئۇ شۇ مەزگىلدە ئۆزى ۋە هەمراهلىرى بىلەن بىرلىكتە تۇرۇپ، خەن پادىشاهلىرى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان سىياسىي ۋەزىپىلەرنى ساداقەت بىلەن ئورۇنـلىغان.

ئۇنغۇمى ئۆزىنىڭ خانلىق ئورنىغا مەلىكە جەيۇدىن تۇغۇلـغان ئوغلى يانغۇمىنى ۋارىس قىلىپ تەيىنلەش قارارىغا كەلگەن. ئۇنىڭ مۇنداق قىلـىشىغا مەلىكە جەيۇ سەۋەب بولـغان. مەلـىكە جەيۇ بىلەن ئۇنغۇمى شۇ ئىشنى سىر تۇتۇشقا، ۋاقتى كەلـگەندىلا ئاشكارىلاشقا ئەهدىلەشكەن. ئۇلار بۇ ئىشنى ئۇيغۇن بەگلىرىنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئەندىشە قىلىشقان. چۈنكى مىلادىدىن 99 يىل بۇرۇن كۈنبەگ قۇنشۇمى ئالەمدىن ئۆتمەكچى چاغدا، ئوغلى نىمىنىڭ كىچىكلىكىنى هېسابقا ئېلىپ، ئۇ چوڭ بولۇپ ئەقلى ـ هوشىنى تاپقىچە جىمەنى (تاغىسىنىڭ ئوغلى) ئۇنغۇمىنى ئۇيغۇنلارغا قارانـچۇق خان بولۇپ تۇرۇشقا كۆرسەتكەن. قۇنشۇمى ئۆز ئىشنى ئۇيغۇن بەگلىرىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتـ

كۆزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن جەيۇ بىلەن ئۇنىڭغۇمى يوشۇرۇن ھالدا، نىمىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق ھوقۇقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يانغۇمىنى ۋارىس قىلىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئۇيسۇن بەگلىرىنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن ناھايىتى ئەنسىرەشكەن. شۇ چاغلاردا خانزادە نىمى 30 ياشلارغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغۇمى ئۇنىڭغا خانلىق ئورنىنى بەرمىگەن. ئاخىرى جەيۇ بۇ يوشۇرۇن ئىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، خەن پادىشاھىنىڭ كاپالىتىنى ئېلىش ئۈچۈن مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن چاڭغۇي ئارقىلىق ئۇنىڭغۇمىنىڭ نامىدىن خەن شۇەنىدىگە يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«مەن خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ جىيەن نەۋرىسى مەلىكە جەيۇنىڭ تۇنجى ئوغلى يانغۇمىنى خانلىق تەختىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەش قارارىغا كەلدىم. خانزادە يانغۇمىنىڭ خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشىنى ئارزۇ قىلىمەن. شۇ ئارقىلىق ئۇيسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ تېخىمۇ يېقىن تۇغقانلاردىن بولۇپ كېتىشىنى، ئۇيسۇنلارنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلاتقىچە خەن سۇلالىسى تەرەپتە تۇرۇپ، ھونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشىنى ئارزۇ قىلىمەن. ئەگەر پادىشاھ مېنىڭ تەلىپىمنى مۇۋاپىق كۆرسە، ئۇيسۇن خانى مىڭ تۇياق تۇلپار ئات، مىڭ تۇياق خېچىرنى ياتلىق بولغۇسى مەلىكىنىڭ تويالۇقى ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ...»①

بۇ مەكتۇپتىن ئىنتايىن خۇشال بولغان خەن شۇەنە-

① يۇخىك: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۆيۈندا»، خەنزۇچە 49- بەت، قارالسۇن.

دى، مەلىكە جەيۇنىڭ ئۈكسىنىڭ شاڭپۇ ئاتلىق قىزىنى يانغۇمىغا ياتلىق قىلماقچى بولىدۇ.

شۇنىڭغا بىنائەن ئۇنىڭغۇمى، يانغۇمىغا ياتلىق بولغۇسى مەلىكىنىڭ تويالۇقى ئۈچۈن تۇلپار ئاتلاردىن 1000 تۇياق، خېچىردىن 1000 تۇياقنى تالىلاپ، ئۇيسۇن بەگلىكىدىن 300 كىشىنى سوۋغا - سالاملار بىلەن مەلىكە شاڭپۇنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە چاقىرىنگە ماڭدۇرىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا پادىشاھ خەن شۇەندى شۇ ئىشنى تېخىمۇ دەبدەبىلىك قىلىش، ئۇيسۇنلار بىلەن بولغان باردى-كەلدىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن جىددىي ھەم پۇختا تەييارلىقلارنى قىلغان.

مەلىكە شاڭپۇغا ھەمراھ بولۇپ ئۇيسۇنلارغا بارىدىغان ئەمەلدارلار ۋە مۇھاپىزەتچىلەر بولۇپ يۈزدىن ئارتۇق كىشىنى تەيىنلىگەن. ئۇلارغا چاقىرىنده ئېچىلغان مەخسۇس مەكتەپتە ئۇيسۇن تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئۆگەتكەن.

پادىشاھ ئەنە شۇنداق تەييارلىقلاردىن كېيىن، مىلادىدىن 62 يىل بۇرۇن مەلىكە شاڭپۇنى ئۇيسۇنلارغا يولغا سالغان. مەلىكە شاڭپۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى خىلمۇ خىل ئېسىل بۇيۇملاردىن تەييارلانغان سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ، مەپە - ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ، ئۇلاغ - ئۇلمەككە مىنىپ، دۇكۇخۇاڭغا يېتىپ كەلگەنده كۆكۈلسىز بىر خەۋەرنى ئاڭلىغان. بۇ ئۇلار ئۈچۈن شۇم خەۋەر بولۇپ تۇيۇلغان، مىشلاردا ئۇنغۇمىنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى، ئۇيسۇن بەگلىرى مەرھۇم قۇنشۇمىنىڭ جان ئۈزۈش ئالدىدا قىلغان

ۆەسىنىتدىگە ئەمەل قىلىپ، تۇنىڭ ئوغلى نىمىنى ئۆيۈ
سۈنلارغا خان قىلغانلىقى مەلۇم بولغان.

شۇ سەۋەبتىن مەلىكە شاكىپۇ باشلىرىنى تۆۋەن
سېلىپ، ناھايىتى روھسىز ھالدا چاكىنەن
گە قايتىپ كەتكەن. مەقستىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان مە
لىكە جەيۇ نىمىغىمۇ ياتلىق بولۇشقا مەجبۇر بولغان. شۇ
چاغدا مەلىكە 56 ياشتا بولۇپ، نىمى 38 ياشتا ئىكەن.
مەلىكە جەيۇ ملادىدىن 61 يىل بۇرۇن نىمىدىن چىمى
ئاتلىق بىر ئوغۇل تۇغقان.

مەلىكە جەيۇ 3- كىيۈسى نىمى بىلەن چىقىشالمايـ
دۇ. مەلىكە جەيۇ ملادىدىن 53 يىل بۇرۇن خەن سۇـ
لالىسىدىن ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋې رۇي قاتارلىق كـ
شىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، يانغۇمىنى ئۈيسۈنلارغا خان
قىلىش ئۈچۈن نىمىنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. بۇ ئىشنى
ئورۇنلاش ئۈچۈن ۋې رۇي نىمىنى زىيافەتكە تەكلىپ
قىلىپ، شۇ سورۇندا ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ۋې رۇي
نىمىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ناھايىتى ئىشەنچىلىك ئىككى
خەنجەرۋازنى تەييارلەيدۇ. زىيافەتتە خەنجەرۋازلار خەنـ
جەرنى نىمىنىڭ ئەجەللىك يېرىگە سالالمايى، ئۇنىڭ مۇـ
رىسىگە سالىدۇ. ياردار بولغان نىمى زىيافەت ئورنىدىن
ئۆسۈپ چىقىپ ئېتىغا مىنىپ قېچىپ كېتىدۇ.

سۈيمەقەست مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ۋې رۇي
ئۈيسۈن بەگلىرىنى ئالداش ئۈچۈن، « بۇنداق قىلىشىم
خەن پادىشاھسىنىڭ بۈيرۇقى بويىچە بولغان » دەپ
كۆز بويىماقچى بولىدۇ. سىرتىڭ تەكتىنى بىلمـ

گەن ئۈيسۈن بەگلىرى ھەيران بولۇشىدۇ.

سۈيمەقەست يۈز بەرگەندىن كېيىن، نىمىنىڭ ئوغلى
شىن شۇ قوشۇن تارتىپ كېلىپ ئۈيسۈنلار پايتەختى قـ
زىل قورغاندىكى مەلىكە جەيۇ ۋە سۈيمەقەست پىلانلاشتا
ئۇلارغا ياردەم بەرگەنلەرنى قوزغاپ ئالىدۇ. بىر نەچـ
چە ئايدىن كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونـدا
ئورۇشلۇق قاروچى بېگى جىڭجى ئۆزىگە يېقىن بولغان
دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ كېلىپ، قور
شاۋدا قالغانلارنى قۇتۇلدۇرۇپ ئالىدۇ. جىڭجى ئۆزىنىڭ
ئورۇشلۇق ئورنى چېدىرغا (ھازىرقى بۈگۈرىدىكى چې
دىر — ئا) غا قايتىپ كېتىدۇ.

بۇ سۈيمەقەست ۋەقەسى خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن
سۇرۇشتە قىلىنىدۇ. ۋې رۇي قاتارلىقلار چاكىنەنگە ئېلىپ
بېرىلىپ، قاتتىق جازاغا تارتىلىدۇ. لېكىن مەلىكە جەيۇ
ئۆزىنىڭ سۈيمەقەست ئۈيۇشتۇرغانلىقىنى بوينىغا ئالمايدۇ.

شۇ سۈيمەقەست ۋەقەسى يۈز بەرگەندە ئۇنغۇمىنىڭ ھون
ھەكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئۈيغۇت نىمىنى ئۆلتۈرۈپ
ئۈيسۈنلارغا خان بولىدۇ. ئۇ چاغدا جەيۇنىڭ ئۇنىجى
ئوغلى يانغۇمى خانلىق تەختىنى تالىشىدۇ. ئاخىرى مە
لىكە جەيۇغا ھەمراھ بولۇپ تۇرغان پىك لىياۋ دېگەن
ئايال (ئۇ ئۈيسۈن بەگلىرىدىن بىرىگە ياتلىق قىلىنغان)
ئۈيغۇتقا تەھدىت سېلىپ: « ھازىر خەن سۇلالىسىنىڭ
چوڭ قوشۇنى يولغا چىقتى. ئۇلار شىمالدىكى تاغقا (ئۈيـ
ھۇت جايلىشىۋالغان تەڭرى تېغىلى دېمەكچى) يېتىپ

كېلىدۇ. ئۇ چاغدا سىز هايات قالارسىزمۇ؟» دەيدۇ.①

تەھدىتتىن قورققان ئۇيغۇت يانغۇمىنىڭ خان بولۇشىغا رازى بولىدۇ. نەتىجىدە مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن بىر پۈتۈن ئۇيسۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ.

يانغۇمى چوڭ كۈنبەگ، ئۇيغۇت كىچىك كۈنبەگ بولىدۇ. يانغۇمىغا ئۇيسۇن ئاھالىسىدىن 60 نەچچە مىڭ ئائىلە (350 مىڭ كىشى)، ئۇيغۇتقا 50 نەچچە مىڭ ئائىلە (250 مىڭ كىشى) قارايدۇ. بۇ ئىككى خان ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جايلارنىڭ چېگرىسىمۇ ئېنىق ئاجرىتىلىدۇ.

مەلىكە جەيۇ 70 ياشقا كىرگەندە (مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن) چاقىرىنگە قايتىدۇ. ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلىدۇ. يانغۇمىمۇ شۇ يىلى كېسەلدىن ئۆلىدۇ.

IX باب ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى

1. سىياسىي ئۆزگىرىش

مىلادىدىن 70 يىل بۇرۇن ھونلار ئاھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. شۇ چاغدا بايكۆل (بايقال) بويىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلار، ھىنگان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار، ھىنگان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار (تۆگۈسلارنىڭ بىر تارمىقى — ئا) ئىسيان كۆتۈردى. غەرب تەرەپتىن ئۇيسۇنلار ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى. بولۇپمۇ مىلادىدىن 68 يىل بۇرۇن غۇيانىدى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەنىدىن كېيىن ئەھۋال يەنە يامانلاشتى. تەختىنى ئاپەت يۈز بېرىپ (يامغۇر، قارنىڭ قاتتىق يېغىشى) ئارقىدىنلا ناھايىتى دەھشەتلىك قەھەتچىلىك كېلىپ چىقتى. خەلق ئۇچارۋا — مالالاردىن ئاز دېگەندە 60 پېرسەنت ئۆلۈپ كەتتى. جەمئىيەت ئىقتىسادى ۋەيران بولدى.

مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن شۇلۇيقانقۇي تەڭرىقۇت (68 — 60) ئالەمدىن ئۆتكەنىدە ئەھۋال ناھايىتى يامانلىشىپقا قاراپ يۈزلەندى. مەرھۇمنىڭ چوڭ ئالچىسى (چوڭ خانىشى) جانقۇت بىكەنىڭ سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىشى بىلەنلا چوڭ بالايى ئاپەت باشلاندى.

ھونلارنىڭ ئادىتى بويىچە مەرھۇم شۇلۇيقانقۇي تەڭرىقۇتنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى تەڭرىقۇت بولۇشى كېرەك ئىدى. بۇنداق مۇھىم مەسىلىنى جەددىي ھەل قىلىش ئۈچۈن شۇلۇيقانقۇي تەڭرىقۇتنىڭ يېغۇسى (باش ۋەزىرگە تەڭ مەنسەپ — ئا) شەنھويان ھون بەگلىرىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ دەرھال پايتەختتىكى ئوردىدا ئېچىلىدىغان قۇرۇلتايغا يېتىپ كېلىشىنى ئۇقتۇرغان. بەگلەر قۇرۇلتايدا كېڭەش قىلىپ، ھونلار تەختىدە ئولتۇرىدىغان يېڭى تەڭرىقۇتنى سايلاپ چىقىشى لازىم ئىدى. دەل شۇ چاغدا يابغۇنىڭ ئۇقۇرۇشىنى ئالغان بەگلەر پايتەختكە يېتىپ كېلىشتىن بۇ-

① يۇخىك: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۇيسۇندا»، خەنزۇچە ۋەرسىيىسىدە قارالسۇن.

روُن ناهايىتى چوڭ ئابروي ۋە هوقۇققا ئىگە بولغان چوڭ ئالچى جانقوُي، ئۇكىسى سول قول ئۇلۇغ قوُتقوُ (بوُ مەنسەپ نامى) تاۋروُنچى بىلەن تىل بىرىكتوُ-روُپ، ئوڭ قول بىلگە خان توُجوُتانىنى تەكرىقوُتلوُق تەختىگە چىقاردى. بوُ سىياسىي ئوُزگىرىش ئارقىلىق تەختكە چىققان توُجوُتان ئوُيانقوُتى تەكرىقوُت دەپ ئاتالدى. ئوُ هە دېگەندىلا يابغوُ شمن مويانىنى ئوُل تۇرۇپ، ئورنىغا تاۋروُنچىنى يابغوُ قىلىپ تەيىنلىدى.

مەرهوُم تەكرىقوُتنىڭ پەرزەنتلىرى، يېقىن توُغقانلىرى ئىگىلەپ تۇرغان هوقوُقلىرىدىن مەهروُم قىلىندى. ئوُلارنىڭ ئورنىغا يېڭى تەكرىقوُتنىڭ پەرزەنتلىرى تەيىنلەندى.

2. ئىچكى ئۇرۇش

ئوُيانقوُتى تەكرىقوُتقا بويسوُنوُشنى خالىمغان بالىتىس خان (غەربىي خان) شەنشەنتەن غەربتە (كورالا ئەتراپىدا) ئىسيان كوُتوُردى. ئوُ بىر نەچچە توُمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشوُنىنى باشلاپ خەن سوُلالىسىغا تەسلىم بولدى. بوُنى ئاڭلىغان تەكرىقوُت شەنشەنتەنىڭ ئوُكىسى بوشوُتانىنى باتىس خان قىلىپ تەيىنلىدى.

ئوُيانقوُتى تەكرىقوُتتىن نارازى بولغان هون بەگلىرى قوشوُن توپلاپ ئوُزلىرى تەكرىقوُت بولوُش ئوُچوُن قانلىق ئوُرۇشلارنى قىلىشقا تەييارلاندى. شوُلوُي

قانقوُي تەكرىقوُتنىڭ ئوُغلى قوغوُشار (خوخەنسي دەپ هوُ ئاتالغان) ئوُيانقوُتى تەكرىقوُتنىڭ ئوُلتوُرۇشىدىن قورقوپ، قېيىن ئاتىسى ئوُتانموُنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى. ئوُتانموُ هونلار تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىنى قوُغدايدىغان سول قول بىلگە خان ئىدى. ئوُ ميلادىدىن 58 يىل بوُرۇن كوُيىسوُغلى قوغوُشارنى تەكرىقوُت قىلىپ كوُتوُردى. قوغوُشار 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشوُن توپلاپ ئوُيانقوُتى تەكرىقوُتقا هوُجوُم قىلدى. ئوُرۇشتا مەغلوُپ بولغان ئوُيانقوُتى ئوُزىنى ئوُزى ئوُلتوُرۇۋالدى. قوغوُشار پايتەختكە كېلىپ، هونلار تەختىگە ئولتوُردى. شوُ مەزگىلدە غەرب تەرەپتىكى ئوُڭ قول بىلگە خانىنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغان تاۋروُنچى باتىس خان بوشوُتانىنىڭ تەكرىقوُت بولوُشىنى قوللىندى. بوشوُتان ئوُزىنى توُجوُ تەكرىقوُت دەپ جاكالىدى. ئوُ دەرهال 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشوُن بىلەن غەرب تەرەپتىن لېپسىپ كىرىپ، قوغوُشار تەكرىقوُتنى تارمار قىلدى، قوغوُشار پايتەختىنى تاشلاپ قاچتى.

توُجوُ تەكرىقوُتنىڭ هونلار پايتەختىنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى ئاڭلىغان قوُتسوش (قوغوُشارنىڭ ئاكىسى) شەرقتە باش كوُتوُرۇپ، ئوُزىنى تەكرىقوُت دەپ جاكالىدى. ئوُ ئەسلىده سول قول بىلگە خان ئىدى.

ميلادىدىن 57 يىل بوُرۇن غەربتىكى (چوُچەك، زايسان ئەتراپىلىرىدا ــ ئا) ئوُيغوُر خان ئوُزىنى ئوُيغوُر تەكرىقوُت دەپ جاكالىدى. ئەينى ۋاقىتتا غەربتىكى ئوُڭ قول بىلگەخان ئوُزىنى ئوُجى تەكرىقوُت

دەپ چاكالىدى. بۇنى ئاڭلىغان ئوك قول ئۇقان‌خان ئۆزىنى چىلى تەڭرىقۇت دەپ چاكالىدى. مانا بۇ تا- رىختا: « بەش تەڭرىقۇتنىڭ ھوقۇق تالىشىشى » دەپ ئاتالىدى.

قۇتىئوش تەڭرىقۇت 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قو- شۇنغا تايىنىپ، تۆت يىل ئىچىدە (56 — 52) ھونلار تەختىنى تالىشىپ ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتاشقان قو- غۇشار تەڭرىقۇت، تۇجۇ تەڭرىقۇت (58 — 56)، ئۇيە غۇر تەڭرىقۇت (57-)، چىلى تەڭرىقۇت (57 — 56)، ئۇجى تەڭرىقۇت (57 -) قاتارلىق بەش تەڭرىقۇتنى بىر - بىرلەپ تارمار قىلدى. مانا شۇ بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشتا ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ، ھونلار ئىچىلى قان دەريا سىغا چۆمۈلگەن، چە- سەت دۆڭلىرى ئۇستىدە ئاغزى قانغا بويالغان يىرتـ قۇچ بۆرىلەر ھوۋلىشىپ، ياۋايى، يىرتقۇچ قۇشلار چىقـ رىشىپ، ناھايىتى قورقۇنچلۇق مەنزىرە پەيدا بولغان. ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يېشىل يايلاقلار، دالىلار، چۆللەر ئۇستىنى ئاقىرىپ تۇرغان ئادەم سۆڭەكلىرى قاپلاپ كەتـ كەن. چارۋا - مالىلارنىڭ 90 پىرسەنتى ئۆلگەن. خەلق ئاچارچىلىق ئىچىدە قالغان. ھەتتا يىمەك- ئىچمەكلەرنى ئۆزئارا بۇلاپ - تالاپ يەيدىغان ئەھـ ۋالىلار كېلىپ چىققان. مانا شۇ ئىچكى ئۇرۇشقا ھاكىمـ يەت تالاشقان بەش تەڭرىقۇت تەرىپىدىن سەپەرۋەر قىلىنغان ئاتلىق قوشۇن 350 مىڭ بولۇپ، ئۇنىڭدىن 300 مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلگەن. ئىچكى ئۇرۇش باش-

لانغىنى بۇرۇن ھونلار ئاھالىسى 2 مىليون بولغان بول- سا، ئۇرۇشتىن كېيىن بىر مىليون 700 مىڭغا چۈ- شۈپ قالغان.

3. قوغۇشار تەڭرىقۇت

ئۆز دۇشمەنلىرى ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان قۇتـ تۇش ھېچ تەڭرىقۇتى بولدى. ئۆز ئاكىسى قۇتىئوش تەڭرىقۇتتىن يېڭىلىپ جەنۇبقا قاراپ قاچقان قوغۇشار نىمە قىلىشنى بىلمەي، بىر مەزگىل گاڭگىراپ يۈردى. ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بەزىلىرى قوشۇن توپلاپ، قۇتىئوش تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلسا؛ بەزىلىرى « قۇتىئوشقا تاقابىل تۇرغىلى بولمايدۇ، ئۇ كۈچلۈك، ئەڭ ياخشىسى غەرب تەرەپكە قېچىپ بېرىپ، شۇ جايدا ئا- مان تېپىش لازىم » دەيتتى. يەنە بەزىلىرى: « خەن سۇلالىسىغا بېقىنىپ جان ساقلاپ تۇرۇپ، دەرمان يىغـ ۋالغاندىن كېيىن بىر ئامال تېپىش لازىم » دېيىشەتتى.

مانا شۇ مەسىلە ئۇستىدە قوغۇشارنىڭ يېقىنلىرى ناھايىتى گەسكىن تالاش - تارتىش قىلغان. ئاخىرى ئىچ قۇجى ئاتلىق بىر خان خەن سۇلالىسىغا بېقىنىپ، شۇلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق قۇتىئوشنى يوقىتىپ، ھون- لار تەختىنى ئىگىلەشنى تەشەببۇس قىلغان. بەزىلەر ئىچ قۇجىغا قارشى چىقىپ « ھونلار ئات مىنىشكە ئۇستا بىر خەلق بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئۇرۇش قىلىشتا ئاتاق چىقارغان. ئۇنىڭ ئادىتى باتۇرلۇقنى ئىززەتلەش بو-

لۇپ، باش ئېگىشنى پەسكەشلىك دەپ بىلىدۇ. ئۇرۇش قىلىپ ئۆلۈش باتۇرلۇقنىڭ خىسلىتى. ھازىر ئاكا-ئۇكىلار ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ھاكىمىيەت قېرىنداشلارنىڭ قولىغا ئۆتىتى. يات كىشىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكىنى يوق » دېيىشكەن.①

قوغۇشار ئىل قۇجىنىڭ تەشەببۇسىنى ماقۇل كۆرگەن. ئۇ مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن بىر نەچچە تۈمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ۋە ئۆزىگە ئەگىشىدىغانلىقىنى، ئەگەر قۇتىئوش ھۇجۇم قىلىدىغان بولسا دەرھال سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئېچىگە چېكىنىپ كىرىپ، شۇساك شەھىرىنى چىڭ ساقلاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇنى ئاڭلىغان خەن پادىشاھىسى بىر قانچە سانئۇنلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى يولغا سېلىپ قوغۇشارنى ئۇزىتىپ بېرىشنى تۈرۈلاشتۇرغان. يەنە بىر تەرەپتىن زۆرۈر تەپىلغاندا قوغۇشارغا قارشى چىققۇچىلارنى باستۇرۇشنىمۇ تاپىلىغان.

① يۇقىرقى «خەن سۇلالىسى قىزلىرى تۈيۈندا»، خەنزۇچە 71—72-بەتلەرگە قارالسۇن.

ئاڭلىغان خەن پادىشاھىسى مەشھۇر ۋەزىرلىرى، خانلىرى باشلىق بىر نەچچە تۈمەن ئادەمنى باشلاپ چاڭئەنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋېي دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكىگىچە كېلىپ قوغۇشارنى قارشى ئالىدۇ.

قوغۇشار مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن فېۋرال ئېيىدا چاڭئەندىن قايتىدىغان چېغىدا خەن شۇەندىگە ئۆزىنىڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدا تۇرىدىغانلىقىنى، ئەگەر قۇتىئوش ھۇجۇم قىلىدىغان بولسا دەرھال سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە چېكىنىپ كىرىپ، شۇساك شەھىرىنى چىڭ ساقلاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇنى ئاڭلىغان خەن پادىشاھىسى بىر قانچە سانئۇنلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى يولغا سېلىپ قوغۇشارنى ئۇزىتىپ بېرىشنى تۈرۈلاشتۇرغان. يەنە بىر تەرەپتىن زۆرۈر تەپىلغاندا قوغۇشارغا قارشى چىققۇچىلارنى باستۇرۇشنىمۇ تاپىلىغان.

4. قۇتىئوش تەكرىقوت

(36 — 56)

قۇتىئوش تەكرىقوت قوغۇشارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ ئۆزىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن ھونلار پايتەختىنى ئۇرۇشسىز تاشلاپ چىققان ۋە غەربكە قاراپ سىلجىپ ئۇيسۇنلارغا يېقىنلاپ كەلگەن. قۇتىئوش ئۇيسۇن

خانى ئۇيغۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بويسۇنۇشىنى تەلەپ قىلغان. ئۇيغۇت ھون ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، 8 مىڭ ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ قۇتئوش تەكرىقۇتقا قارشى ماڭغان. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان قۇتئوش تەكرىقۇت ئۇيغۇتقا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى تارمار قىلغان. قۇتئوش تەكرىقۇت ئۇيسۇنلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، ھازىرقى باي كۆل (بايقال) ئەتراپىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، ئالتايىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى (ھازىرقى چۆچەك ۋە زايسان) ئۇيغۇرلار (ئوغۇزلار) نى، يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى بويسۇندۇرۇۋالغان ۋە پايتەختىنى قىرغىزخانلىقى تېررىتورىيىسىدە بەرپا قىلغان.

قوغۇشار، قۇتئوش تەكرىقۇت ھونلار پايتەختىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇرخۇن بويىدىكى ھونلار پايتەختىگە قايتىپ كېتىش تەرەددۇتىنى قىلغان. خەن پادىشاھىسى ئۇنىڭ قايتىپ كېتىشىگە ئۇنىمىغان. چۈنكى قوغۇشار قايتىپ كەتسە، ھونلار خەن سۇلالىسىغا بېقىنماي قالارمىكىن دەپ قورققان. لېكىن قوغۇشار مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن ئۇرخۇن بويىدىكى پايتەخت ئۆتۈكۈنگە قايتىپ كەتكەن.

قۇتئوش ھونلار تارىخىدا، باتۇر تەكرىقۇت (ئوغۇزخان) تىنلا قالسا، تالانتلىق ھەربىي ئىستراتېگىك، قەيسەر، مەغرۇر، ۋەتەنپەرۋەر تەكرىقۇت ئىدى. ئۇ يۇقىرىدىكى خانلىقلارنى (بۇ خانلىقلار ئەسلىدە ھونلارغا

تەۋە ئىدى) قايتىدىن بويسۇندۇرۇپ، كۈچلىنىۋالدى. بۇنى كۆرگەن غەربىي يۈرتتىكى دۆلەتلەر ھونلارنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا يەنە باش ئەگدى.

قۇتئوش تەكرىقۇت ئوغلىنىڭ خەن سۇلالىسى پايتەختىدە داۋاملىق تۇرغاقتا (گۆرەدە) تۇرۇشىنى ئۆزى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ ھاقارەت دەپ بىلگەن. شۇڭا ئۇ چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوغلىنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلغان.

بۇ چاغدا خەن شۇەندى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى خەن يەندى (48 — 33) پادىشاھ بولغانىدى. خەن يەندىنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغان گۇڭچى ئاتلىق ئەلچى قۇتئوشنىڭ ئوغلىنى ئۆزىتىپ بېرىش ئۈچۈن ھون ئەلچىلىرى بىلەن بىللە چاڭئەندىن يولغا چىققان. قۇتئوش تەكرىقۇت ئۆز ئوغلىنى چاڭئەندىن يىراقتىكى قىرغىزلار ئېلىگىچە ئۇزىتىپ كەلگەن گۇڭچى باشلىق خەن ئەلچىلىرىنىڭ بىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان.

قۇتئوش تەكرىقۇت قىرغىزلار ئېلىدىن يۆتكىلىپ غەربكە كەتمەكچى بولغان. دەل شۇ چاغدا قۇتئوش تەكرىقۇتنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان قاڭلى خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. قاڭلى ئەلچىلىرىدىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان قۇتئوش تەكرىقۇت ناھايىتى خۇشال بولغان.

قۇتئوش تەكرىقۇت مىلادىدىن 45 يىل بۇرۇن ئەلنى ۋە قوشۇنلىرىنى باشلاپ، چېدىرلىرىنى مىڭلىغان ھارۋىلارغا ئارتىپ، چارۋا ـ مالىلىرىنى ھەيدەپ ئالەمنى

ئاستىن ـ ئۇستىن قىلىۋەتكىدەك ھەيۋە بىلەن يەنسەي دەريا سىنىڭ بويىدىن بالقاش ـ ئارال كۆللىرىنىڭ بويىغا قاراپ كۆچكەن. قۇتسۇش تەكرىقوت 5000 يول كېلىدىغان ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈشتە تەبىئىي ئاپەتكە يولۇقۇپ، چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغان. ھونلار قاتلىغا قاراپ كۆچۈپ كېتىۋاتقاندا يولدا ناھايىتى قېلىن قار يېغىپ، جاندىن ئۆتىدىغان ئاچچىق سوغۇق باشلانغان. بىر نەچچە كۈن داۋام قىلغان بوراندىن شۇنىڭدا ئۇرغۇن ئادەم، ھېسابسىز چارۋا مۈلاپ ئۆلگەن. قۇتسۇش تەكرىقوت قاتلىغا يېتىپ كەلگەندە، بىر نەچچە تۈمەن ئادەمدىن 3000 دىن كۆپرەك ئادەم قالغان.

قۇتسۇش تەكرىقوت مىلادىدىن 44 يىل بۇرۇن قاتلى خانلىقىنىڭ پايتەختىگە يېتىپ كەلگەندە، قاتلى خانى ھەممە بەگلىرىنى ۋە شەھەر ئاھالىسىنى باشلاپ تەكرىقوتنىڭ ئالدىغا چىقىپ قىزغىن قارشى ئالغان ھەمدە قۇتسۇش تەكرىقوتقا بولغان ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۆز قىزىنى ياتلىق قىلغان.

قۇتسۇش تەكرىقوت توققۇز يىل ئىچىدە (49 — 40) شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئۇيسۇنلار، قىرغىزلار، پەرغانىلىقلار، قاتلىلار، ئالانلاردىن ئىبارەت ئۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇۋالدى.

قۇتسۇش تەكرىقوت مىلادىدىن 59 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئۆز دۇشمەنلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن تارمار قىلىپ، «يېڭىلمەس قەھرىمان» قىياپىتىدە تارىخ

سەھنىسىگە چىقتى. ئۇ قۇدرەتلىك ھون تەكرىقوتلۇقىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىگە ھۆكۈمران بولۇۋالغاندىن كېيىن، قاتلى خانلىقىنىڭ پايتەختىدە تۇرۇشنى خالىمىدى. قۇتسۇش تالاس دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى مۇۋاپىق بىر جايغا (ھازىرقى قازىقىستاندىكى جانبول رايونى ئەتراپىدا ـ ئا) «تەكرىقوت شەھرى» نامىلىق يېڭى شەھەرنى سالدۇرۇپ، ئۇنى پايتەخت قىلدى.

5. تالاس ئۇرۇشى

مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى ھون تەكرىقوتلۇقىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بېرىپ ئاپەتلىك ئىچكى ئۇرۇشلار قوزغالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي يۇرتقا جىڭ جى ئاتلىق ئەمەلدارنى قاروچى جەگ قىلىپ ئەۋەتتى.

بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن تۇنجى قاروچى بېگى ئىدى. جىڭ جى بىرمىڭ نەچچە يۈز ئادەمنى باشلاپ، ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چېدىرغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇ بىر تەرەپتىن شۇ يەردە بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونىدىكى دۆلەتلەرگە باريدىغان ئەلچىلىرى، سودىگەرلىرىنى ئۇزۇق ـ تۈلۈك ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن تەمىنلەپ تۇردى. يەنە كېلىپ تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلارنى ھونلاردىن ئايرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ھونلارغا قارشى

تۇرىدىغان قىلىپ قويىدى. بۇ ئىشقا قوغۇشار تەگرىقۇت سۇكۇن قىلدىغان خەن سۇلالىسى قوغۇشاردىن خاتىرجەم بولسۇن، لېكىن قۇتمۇش تەگرىقۇتنىڭ غەربىي تەرەپتىن بېسىپ كىرىپ، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلارنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىشىدىن تاھايىتى بەك ئەنسىرىگەن.

خەن سۇلالىسى تاغلىدىكى قۇتمۇش تەگرىقۇتقا ئۇچ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇتمۇش تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن گۇچى قاتارلىق ئەلچىلەرنىڭ جەسەتلىرىنى بېرىشنى تەلەپ قىلغان. قۇتمۇش خەن سۇلالىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئەلچىلەرگە: «سىلەرنىڭ كاللاڭلارنى تالمىغانلىقىم، خەن سۇلالىسىغا قىلغان شەپقىتىم، سىلا بىلىنىدۇ» دېگەن. ئۇ يەنە مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن پادىشاھ خەن يەنىغا يازغان مەكتۇپىدا: «قاتىلى دېگەن بۇ جاي ماڭا تارلىق قىلىپ قالدى، راستىنى ئېيتسام ئاتام ناھايىتى قېيىنسىپ قالدىم، ياخشىسى قۇدرەتلىك خەن سۇلالىسىغا قايتىپ كەتمەكچىمەن» دېگەن①.

قۇتمۇش تەگرىقۇتنىڭ نېيىتىنى چۈشەنگەن چىڭ تاغ پادىشاھنىڭ تەشەببۇسى تالمايلا، تاقسۇغا 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلىغان. بۇ قوشۇنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلارنىڭ قوشۇنى ئىدى.

چىڭ جى مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن ياشىپ قالماقتىن پېنسىيەگە چىقىقانىدى، چىڭ تاغ بولسا ئۇ

① يۇخىك: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۈيغۇرلار»، خەنزۇچە 55 - بەتكە قارالسۇن.

مىڭ ئورنىغا تەپىلەنگەن قاروچى بەگ گەنيە نچۇنىڭ ئوغۇچىسى ئىدى. قەتئىي ئىرادىلىك، غەيرەتلىك چىڭ تاغ 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئىككى يونىلىشكە بۆلۈپ، قۇتمۇش تەگرىقۇتقا قارشى ماڭدۇردى. بىرىنچى يونىلىش بويىچە يولغا چىققان قوشۇن ئاقسۇ ئۇچتۇرپانىدىن قارا قولغا ئۆتۈپ، تالاس دەريا سىنىڭ بويىدىكى تەگرىقۇت شەھرىگە بېرىش، ئىككىنچى يونىلىش بويىچە يولغا چىققان قوشۇن قەشقەر تارقىلىق بەرغانىگە ئۆتۈپ، تەگرىقۇت شەھرىگە ئەترەپ بىرىنچى يونىلىش بويىچە يولغا چىققان قوشۇن بىلەن قوشۇلۇش لازىم ئىدى①.

مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن گەنيەنچۇ، چىڭ تاغ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ قوشۇن بەلگىلەنگەن چاغنىڭ ئۆزىدىلا تالاس دەريا سىنىڭ بويىدىكى تەگرىقۇت شەھرىگە ھۇجۇم قىلىپ قوشۇلدى. قولغا چۈشكەن ئەسىرلەر تارقىلىق قۇتمۇش تەگرىقۇتنىڭ يەھۇالىنى ياخشى ئۆگىنىۋالغان گەنيەنچۇ چىڭ تاغلار قوشۇنىنى شەھەردىن 30 يول يىراقلىقتىكى چاپغار باشلاپ كېلىپ توختاتتى.

قۇتمۇش تەگرىقۇت ئىمپېرىيىسى، خەتەرلىك پەيتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى بايقاپ، جەڭگىلىرىنى روھلاندۇرۇپ، ئۆقاتتىق تۇرۇپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن ياخشى تەدبىر شەھەر ئەتراپىغا ئاشلىق، يەم-خەشەك يېتەرلىك شەھەر ئىچىگە سېپىللىق ئېگىز ھەم قېلىن، قانتتىق تۇرغانىدا

① يەنى «خەن يىلنامىسى» گۇاسۇدىنبەك تەرجىمالىرى، جەنۇبىي ھونلار مەقىدە قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن.

مۇداپىئە قىلغىلى بولىدۇ، ئاز دېگەندە يېرىم يىل چىداش-
لىق بېرەلەيمىز، ئۇلار يېراقتىن كەلگەن، شەھەرنى ئۇ-
زاققىچە قورشاپ تۇرالمايدۇ» دېگەن①.

قۇتىئوش تەكرىقوت قاتلى خانلىقىدىن يارده-مگه كېلىدىغان قوشۇن كەلگىچە ۋاقىتتا ئۇتۇۋېلىش ئۈچۈن چىڭ تاڭ شىتاۋنغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئالدىماقچى بولىدى. لېكىن گەنيەنجۇ، چىڭ تاڭلار تەكرىقوتنىڭ ھېيلىسىنى سېزىپ قېلىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش تەييار-لىقىنى قىلدى. ئىككىنچى كۈنى چىڭ تاڭ شەھەر سېپىل-دىن ئۈچ يول يېراقلىققا قىستاپ كېلىپ، شەھەرگە ھۇ-جۇم باشلىدى. ھونلارنىڭ ئاتلىقلىرى شەھەردىن چىقىپ ئۇرۇشقان بولسا، پىيادە قىسىملىرى سېپىل ئۈستىدە تۇ-رۇپ ئوقيا ئېتىپ قارشىلىق قىلدى. ئۇرۇش كۈن پاتقىچە داۋام قىلدى. ھون ئاتلىقلىرى شەھەر ئىچىگە چېكىنىدى. قۇتىئوش تەكرىقوت تۈن قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ، قورشاۋدىن بۆسۈپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولدى. ۋاقىت يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە قاڭلىدىن بىر تۈمەندىن ئارتۇق قوشۇن يارده-مگه كەلدى. ئۇلار بىر نەچچە قىسمغا بۆلۈنۈپ، چىڭ تاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلارنى قورشىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى ئېنىق بىلگەن ھونلار شەھەر ئىچىدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلدى. شەھەرنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا يېقىلغان سان-سانا قسىز مەشئەللەر قاراڭغۇ كېچىنى خۇددى كۈندۈز-دەك يورۇتۇپ تۇراتتى. قاڭلى قوشۇنلىرى بىلەن ھون

① لىن گەن: «ھون تارىخى»، خەنزۇچە 89 - 90 - بەتلەرگە قارالسۇن.

قوشۇنلىرىنىڭ قىلغان بىر قانچە قېتىملىق ھۇجۇملىرى قايتۇرۇلدى. خېلى ئېغىر زىيان تارتقان قاڭلى قوشۇنلىرى تارقىغا چېكىنىدى، ھونلارمۇ شەھەر ئىچىگە چېكىندى.

تاڭ ئاتقاندا چىڭ تاڭ شەھەرگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇ-جۇم قىلىپ، شەھەرگە بېسىپ كىردى. ئاخىرقى نەپسى قالغىچە ئۇرۇشقان قۇتىئوش تەكرىۋۇت باش ئەگمەي قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى.

چىڭ تاڭ تالاس ئۇرۇشىدا قولغا چۈشكەن ئالتۇن-كۈمۈش، ھېسابسىز چارۋا-ماللارنى ئۇرۇشقا قاتناشقان 15 خانلىقنىڭ بەگلىرىگە ئۈلەشتۇرۇپ بەرگەن. «تالاس ئۇ-رۇشى» مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن بولغان.

چىڭ تاڭ غەربىي يۇرتىدىكى 15 خانلىقنىڭ ئاچ-كۆز ھۆكۈمرانلىرىنى تەكرىقوت شەھىرىدىكى ھەددى-ھېسابسىز بايلىقلارغا قىزىقتۇردى. بايلىق ۋە مەنسەپكە بېرىلگەن بۇ ئاچكۆزلەر قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، قۇتىئوش تەكرىقوتقا قارشى يۈرۈشكە قاتناشتۇرغان. چىڭ تاڭ «تالاس ئۇرۇشى» دا «ياتلارنى ياتلارنىڭ قولى بىلەن بويسۇندۇرۇش ئەڭ ئەلا تەدبىر» دېگەن ئىستراتېگىيە ئۇسۇلىنى قوللىنىپ غەلبە قىلدى. قۇتىئوش تەكرىقوت بولسا نۇرغۇن ئۇرۇشلاردا غالىپ چىقىپ، ئا-دەتتىن تاشقىرى مەغرۇرلىنىپ كېتىپ بەخەستە قالغانىدى. شۇڭا ئۇ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆز دۈشمەنلىرى ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ بارمىغانلىقى بىلەن «تالاس ئۇرۇشى» دا پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققتى.

X باب دوستلۇق ۋە دۇشمەنلىك

مۇناسىۋىتى

1. ئەڭ ئاخىرقى قۇربانلىق

قوغۇشار تەكرىقوت مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن چاگىنە نگە كېلىپ بىرنەچچە ئاي زىيارەتتە بولىدى. ئۇ شۇ چاغدا، پادىشاھ خەن يەندى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدە سۆھبەتلىشىپ بارىدى. قوتئوش تەكرىقوت ئۆلگەندىن كېيىن، قوغۇشار ئۆزىنى ھونلار نىڭ يەككە - يىگانە تەكرىقوتى ھىسابلاپ، مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. سۆھبەت نەتىجىسىدە قوغۇشار تەكرىقوت ۋاڭ جاۋجۇن ئاتلىق قىزغا ئۆيلەندى، بۇ ھونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قۇدىلىشىش ئىدى.

ۋاڭ جاۋجۇن ئەسلىدە خەلقنىڭ چىرايلىق قىزلىرى ئىچىدىن تالىلىنىپ ئوردىغا كەلتۈرۈلگەنىدى. ئۇ پادىشاھنىڭ كېنىزەكلىرى نامزاتى تۇرىدىغان ئوردىغا بىر نەچچە يىل تۇرغانىدى. خەن پادىشاھلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە پادىشاھ كېنىزەكلىرىنى ھەر يىلى بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن كېنىزەك بولۇشقا لايىقلىرىنى تاللايدىكەن. لېكىن كۆزدىن كەچۈرۈش قىزلارنىڭ سۈرەتلىرىنى سىزدۇرۇپ كۆرۈش ئارقىلىلا بو-

لىدىكەن، شۇڭا قىزلار كېنىزەكلىك دەرىجىسىگە يېتىش ئۈچۈن، تەسلىكتە يەققان پۇللىرىنى ئوردا رەسساملىرىغا پارا بېرىپ، ئۆز سۈرەتلىرىنى ئىلاجى بار چىرايلىق سىزدۇرۇشقا تىرىشىدىكەن. ۋاڭ جاۋجۇن ئۆزىنىڭ ئىنتايىن چىرايلىقلىقىغا ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن ئوردىنىڭ ئالاقىلىق رەسسامى ماۋيەنشوۇنىگە پارا بەرمىگەچكە، ئۇنىڭ سۈرىتىنى قەستەن سەت سىزىپ قويىدىكەن. شۇ سەۋەبىدىن ۋاڭ جاۋجۇن كېنىزەكلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمەيقالىدىكەن.

خەن يەندى قوغۇشار تەكرىقوتنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلماقچى بولۇپ، ئوردا ئەمەلدارلىرى ئارقىلىق ئارقا ئوردىدىكى قىزلارغا: «كىمكى ھونلارغا يېتىلىق بولۇشنى خالسا، شۇ قىزنى مەلىكە قىلىپ تەيىنلەيمەن» دېگەن. ۋاڭ جاۋجۇن ئوردا قەپىزىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھونلارغا يېتىلىق بولۇشقا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن.

پادىشاھ خەن يەندى توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن كۈنىلا ۋاڭ جاۋجۇننى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئاجايىپ گۈزەللىكىگە ھەيران قالغان. پادىشاھ ھەسرىتىدە ئىچىدە ۋاڭ جاۋجۇننى قوغۇشارغا يېتىلىق قىلغانىدا، تەكرىقوتنى ناھايىتى نۇرغۇن سوۋغا بىلەن (ئاھىيانە كېيىم - كېچەك، كىمخاب، شايى، يىپەك قاتارلىق) ئۆزىتىپ قويغان. ئاندىن كېيىن پادىشاھ خەن يەندى ئوردا رەسسامى ماۋيەنشوۇنى ئۆلتۈرۈپ (ۋاڭ جاۋجۇنىڭ سۈرىتىنى قەستەن خۇنۇكلاشتۇرۇپ سىزغانلىقى ئۈچۈن) تاشلىغان.

قوغۇشار تەكرىقوت ۋاڭ جاۋجۇنگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن

يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىدىن 31 يىل بۇرۇن) ئۆلگەن. ھونلار ۋاڭ جاۋجۇننى تالچى نىڭغۇ دەپ ئاتاشقان. ۋاڭ جاۋجۇن قوغۇشارنىڭ ئۆلىمىدىن كېيىن، پادىشاھ خەن چىگدىغا يازغان ئىلتماسىدا ئۆزىنىڭ ئۆگەي ئوغلى ھۇجۇلۇنۇتى (قوغۇشارنىڭ ئوغلى) غا ياتلىق بولۇشنى خالىمايدىغانلىقىنى، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. لېكىن پادىشاھ خەن چىگدى ۋاڭ جاۋجۇننىڭ ئىلتماسىنى رەت قىلىپ، ئۇنى ھونلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتىگە بويسۇنۇپ، ھۇجۇلۇنۇتى تەكرىقۇتقا ياتلىق بولۇشقا بۇيرۇغان. ۋاڭ جاۋجۇن پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، ھۇجۇلۇنۇتى تەكرىقۇتقا ياتلىق بولغان.

2 . نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتى

تارىختا، خوخەنىيە تەكرىقۇت نامى بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدىغان قوغۇشار تەكرىقۇت مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىغا بېقىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەشەددى دۈشمىنى قۇتلۇش تەكرىقۇتنى ھونلار پايتەختىنى تاشلاپ ئورتا ئاسىياغا كېتىشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، تەكرىقۇت بولۇشقا مۇيەسسەر بولالىغان. بولۇپمۇ مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن ۋاڭ جاۋجۇنگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدىكى نىسپىي دوستلۇق كۈچەيىشكە باشلىغان. بۇنداق نىسپىي دوستلۇق 60 يىل (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 10 -

يىللىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن. شۇ دوستلۇقنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا 150 يىللىغىچە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 — 36 - يىللار) داۋام قىلغان. تۇراقسىزلىق (گاھ تېنچلىق، گاھ ئۇرۇش) ھالىتىنى ئايالاشتۇردى.

نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتى ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا ئالاقىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بۇنداق سودا ئالاقىسى ئىككى مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە كۇندىلىك تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنى ئالغا سۈرىدى. چۈنكى ئۆزئارا ئېلىپ بېرىلغان سودا ئالاقىسى ئارقىلىق ھونلار خەنزۇلاردىن ناھايىتى نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرىنى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئالاتتى. خەنزۇلار بولسا ھونلاردىن ئۆزىگە كېرەكلىك بولغان ئات ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئالاتتى. ئۇلار مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشكەنىدى.

نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىتىلىشى، ھون تەكرىقۇتلۇقىدىمۇ، خەن سۇلالىسىدىمۇ بىر مەزگىل تېنچلىق، خاتىرجەملىك كەيپىياتىنى ياراتتى. ئىككى تەرەپنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، خەلقلەرنىڭ ئارام خۇدا ھايات كەچۈرۈشىگە ئاھالە سانىنىڭ ئۆسۈشىنى ئىلگىرى سۈردى.

قوغۇشار تەكرىقۇت مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن ھونلارنىڭ پايتەختىگە قايتىپ بارغاندىن باشلاپ، خەن سۇلالىسىغا بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئەمەلىيەتتە

ئېتىراپ قىلمىغانىدى. شۇنىدىن باشلاپ ھونلار ئىچكى ئۇرۇشلار، تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغان ئىقتىسادىنى (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، ئوۋچىلىق، سودا) ئۆز ھالىتىگە كەلتۈرۈۋېلىشقا ئىمكانىيەت تاپقانىدى. تاغ قاپتاللىرى، چەكسىز كەتكەن يايلاقلار، دالالارنى چارۋا ـ مالالار رەڭمۇرەڭ بۇلۇتلاردەك قاپلاپ تۇرىدىغان ئاجايىپ بىر گۈللىنىش مەنزىرىسى ۋۇجۇتقا كەلدى. ھونلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ياخشىلىۋالغاندىن تاشقىرى، ئۆز دۆلىتىدە خەلقىرچەملىك ئورناتتى. ھەربىي قوشۇنلىرىنى قايتىدىن تەشكىللەپ، ئۇنى تولۇقلىدى. قۇدرەتلىك مالەتكە كەلگەن ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا دىكى بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىقنى قايتىدىن ئىگىلىۋالدى. ئىچكى ئۇرۇشلار يۈز بەرگەندە، پۈرسەتنى پايدىلىنىپ ئىتتىپاق كۆتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان سىيانپىلار، ئۇۋغانلار (بۇلار ئاساسەن جۇڭگونىڭ ھازىرقى شەرقىي شىمالدىكى تۈچ ئۆلكىسىدە ياشايتتى ـ ئا) نى قايتىدىن بويسۇندۇرۇۋالدى.

پۈجۈلۈنۈتى، سۇجۇنۈتى، قىيانۈتى، ئۇجۇلۇنۈتى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 8 ـ يىلدىن مىلادىنىڭ 13 ـ يىلىغىچە)، ئۇلۇنۈتى، غۈدۈئارشى تاۋغانۈتى قاتارلىق ئالتە تەڭرىقۇت ھونلارغا 77 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 31 ـ يىلىدىن مىلادىنىڭ 46 ـ يىلىغىچە) ھون تەڭرىقۇتلۇقى ناھايىتى كۈچەيدى.

3. ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلىشىشى

ھون تەڭرىقۇتلۇقىدا گۈللىنىش يۈز بەرگەندە خەن سۇلالىسى ھۆكۈمران تەبەقىنىڭ ئانا جەمەتىدىن بولغان ۋاڭ ماڭ دېگەن ئادەم مىلادىنىڭ ۋ ـ يىلى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكالىدى. ئۇ دۆلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەنزۇ زايونلىرىدىن ھونلارغا قېچىپ بېرىپ تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى. ھونلار بۇ تەلەپنى رەت قىلدى.

ۋاڭ ماڭ خەن سۇلالىسىدىكى جەنىدىن تويغان جەمەيەتچىلەر، ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالغاچقا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلانغان كەمبەغەللەر، ياش يىگىتلەردىن ھولۇپ 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىدى. ئۇلارنى مىلادىنىڭ 10 ـ يىلى 12 قىسىمغا بۆلۈپ، 12 سانغۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە 12 يولنىش بويىچە، ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇرىدى. بۇ قوشۇنلار سەددىچىن سىپىلىنى ئېتىراپىغا توپلىنىپ، ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئۈچۈن تەييار تۇرۇشتى.

قىيانۈتى تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى لەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنى سەددىچىن سىپىلىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىشكە تاسلا قالدى، لېكىن چوڭ ئۇرۇش بولمىدى.

ۋاڭ ماڭنىڭ يولسىزلىقىدىن غەزەپلەنگەن ھونلار

سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ ھۇجۇم باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن نىسپىي دوستلۇق ئورنىنى دۈشمەنلىك ئالدى.

ۋاڭ ماڭ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ غەربىي تېرىتورىيىسىدىكى خانلىقلارغا ھۇجۇم قىلدى. مىلادىنىڭ 13 - يىلى ھونلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان قارا شەھەر خانلىقى ۋاڭ ماڭ قوشۇنلىرىنىڭ دەڭچىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسمىنى تارمار قىلدى، دەڭچىن ئۆلتۈرۈلدى. ۋاڭ ماڭ بۇنىڭغا چىدىماي، مىلادىنىڭ 16 - يىلى قارا شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، قارا شەھەر خانلىقى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ۋاڭ ماڭنىڭ غەربىي يۇرتقا قىلغان ھۇجۇمى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تامامەن ئۈزۈلدى. چۈنكى ھونلار ۋاڭ ماڭغا يول قويمىدى.

ۋاڭ ماڭ ئۆز مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، مىلادىنىڭ 19 - يىلى نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى چېگرا ئەترapىغا توپلاپ، ھونلارغا يەنە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. بۇ ھۇجۇممۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادىنىڭ 24 - يىلى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. ئۆزى بولسا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ۋاڭ ماڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پادىشاھ جەمەتىدىن بولغان لىۋشۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى ھەسابىغا پادىشاھ بولۇۋالدى. ئۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن قوشۇنلارنى ۋە بۆلۈنمە كۈچلەرنى بىر - بىرلەپ يوقىتىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈردى.

پادىشاھ گۇاڭ ۋۇدى (لىيۇشۇ) مىلادىنىڭ 25 - يىلى ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇرۇنقى قۇدىلىشىش ئاساسىدىكى دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. غۇتۇئارشى تاۋغانۇتى تەڭرىقۇت خەن پادىشاھىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى.

خەن پادىشاھى گۇاڭ ۋۇدى (25—27) ھونلارنىڭ ناھايىتى قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغانلىقىنى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ھەرجەھەتتىن (تەسىر دائىرە بۆلۈۋالغان يەرلىك خانلارنىڭ بۆلگۈنچىلىكى، ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىق) ئاجىزلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھونلارغا قارىتا پاسسىپ مۇداپىئە يۆنىلىشىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى.

يۇقىرىقى ئەھۋاللار ۋە يۇنىلىش بويىچە خەن سۇلالىسى ھونلارغا قارىتا تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى قوللاندى.

سىياسىي جەھەتتە: خەن پادىشاھى مىلادىنىڭ 30 - يىلى ھونلارغا ئەلچى ئاۋەتلىق ئالتۇن، پۇللارنى تەقدىم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلانماقچى بولدى. لېكىن ئۆزىنى باتۇر تەڭرىقۇتقا ئوخشىتىدىغان ھون تەڭرىقۇتى غۇتۇئارشى تاۋغانۇتى (18 — 46) يۇز خاتىرە قىلماي، خەن سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپلا تۇردى.

ھەربىي جەھەتتە: خەن سۇلالىسى چېگرا بويلاپ قوشۇن تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئە قىلىشنىلا ئويلىدى. ئاكتىپلىق بىلەن ھونلارغا قارشى تۇرۇشقا پېتىنالمىدى. سەددىچىن سېپىلىنىڭ بۇزۇلغان جايلىرىنى ياساپ، تۇزەشتۇرۇپ قويۇش بىلەن قانائەتلەندى. يۇقىرىدىكى تەدبىرلەر ياخشى ئۇنۇم بەرمىدى.①

① لىن گەن‌ئەھۇن تارىخى، خەنزۇچە 103 - بەتكە قارالسۇن.

ئىككىنچى قىسىم

غەربىي ھونلار ۋە شەرقىي ھونلار

I باب غەربىي ھونلار

1. ھونلارنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى

مىلادىنىڭ 18 - يىلى غۇجۇئارشى تاۋغانۇتى تەكرىقۇت بولغاندا، ئۇ خانزادە بەينى (ئۇجۇلۇنۇتنىڭ ئوغلى) ئوك قول باتىس خان قىلىپ تەينىلىدى. بەي ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى خەن سۇلالىسىنا ئېگەدىچىلىك قىلغان جايلاردا ياشايدىغان ھون ۋە ئوۋغان (ئوگۇزلارنىڭ يەر قىسمىنى) قەبىلىلىرىنى ئىدارە قىلاتتى. ئۇلارنىڭ بېرى تەكرىقۇتلۇق تەختىنى تارتىۋېلىشتىن كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى. شۇڭا خانزادە بەي تەكرىقۇتنىڭ ئۆزىدىكى بولغان كېچىك قەبىلىلىرىنى قوللىغا ئالغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، يۇرتىنى ئۇستىگە

خانزادە بەي پېتە كچىلىكىدىكى سەككىز قەبىلە سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىنى بويلاپ كەتكەن جايلاردا ياشايتتى. بۇ جايلار خەنزۇلارغا ناھايىتى يېقىن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاشۇ جايلاردا ياشايدىغان ھونلار خەنزۇلارنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە باشقا جايلاردىكى ھونلارغا قارىغاندا كۆپ ئۇچرايتتى. ①

مىلادىنىڭ 46 - يىلى ھۇتۇئارشى تاۋغانۇتى تەكرىقۇت تالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ ئوغلى ئوداتقۇ تەكرىقۇت بولغان بولسىمۇ، ئۇمۇ ئۇيغۇر تالەمدىن ئۈتۈۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ھۇتۇئارشى تاۋغانۇتنىڭ ئۇكىسى چانيۈ تەكرىقۇت بولغان. دەل شۇ چاغدا ھونلار دۆلىتىدە ئېغىر تەپسىي تاپەت يۈز بېرىپ، ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇنىڭغا ئەگىشىپلا چېكەتكە تاپىتى پەيدا بولۇپ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتكەن، چەكسىز كەتكەن يايلاقلار قېقىر چۆلگە تايلىنىپ قالغان، ئادەملەر، چارۋا - ماللارنىڭ تەكتىن تولىسى تاچارچىلىق ۋە كېسەللىكتە ئۆلۈپ تۈگىگەن.

بۇنداق دەھشەتلىك ئاپەتلەرنىڭ دۇچ كەلگەن تەكرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، يۇپاك ۋىلايىتىگە (ھازىرقى بېيجىڭ ئەتراپىدا) كەلگەچ ئەۋەتىپ، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدىكى كىشىلىك شەكىلدىكى مۇناسىۋەتنى يۇمشىتىش ئۈچۈن ئوغلى لىشىش سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى (يوللىدى).

① پەئۇنلەن : «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە 184 - بەتكە قارالسۇن.

پادىشاھ گۇاڭ ۋۇدى ليماۋ باشچىلىقىدا ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىش ھەققىدە سۆھبەت باشلىدى.

كۆتۈلمىگەندە، خانزادە بەي گۈخىڭ ئاتلىق بىر خەنزۇ ئارقىلىق ھون تەكرىقۇتلۇقىنىڭ خەرىتىسىنى خەن پادىشاھىغا ئەۋەتىپ بەردى. خانزادە بەي مىلادىنىڭ 48 - يىلى ئۆزئەتراپىدىكى كۆچلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىنى خوخەنىيى تەكرىقۇت دەپ جاكالىغان. تارىختا خوخەنىيى II دەپ ئاتالغان بەي، قوغۇشار (خوخەنىيى I) نىڭ ئىزىنى بېسىپ، خەن پادىشاھىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىغا بېقىندىغانلىقىنى، شىمالدىكى ھونلاردىن خەن سۇلالىسىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

خەن سۇلالىسى كۆڭلىگە ئۇزۇندىن بېرى پۈكۈپ كېلىۋاتقان ئارزۇيىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ تەلىپىنى خۇشاللىق بىلەن بىجانىدىل قوبۇل قىلدى. پانۇ تەكرىقۇتىنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەت قىلدى. خەن پادىشاھى خوخەنىيى II گە ئەگەشكەن ھونلارنى سەددىچىن سىپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈپ كەلدى.

مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھونلار ئۆچۈن ناھايىتى كەسكىن بۇرۇلۇش يۈز بەرگەن بىر يىل بولدى. چۈنكى شۇ يىلى بىر پۈتۈن ھون تەكرىقۇتلۇقى يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شەرقىي (جەنۇبىي) ۋە غەربىي (شىمالىي) ھونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

2. پانۇ تەكرىقۇت
(46 — 83)

غەربىي ھونلار (شىمالىي) ئۆزىنىڭ تۇنجى تەكرىقۇتى پانۇ ۋاقتىدا (46—83) ئۆز بېشىدىن ناھايىتى مۇرەككەپ ئەھۋاللارنى كەچۈردى.

مىلادىنىڭ 49 - يىلى شەرقتىكى ئۇۋاغلار، سيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربىي ھونلارنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن بىرلىشىۋالدى.

خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى غەربىي ھونلارنىڭ پارچىلاش، قامال قىلىش، ئاخىرى يوقىتىش ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن بارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئۇلار غەربىي ھونلارنىڭ غەربىي يۈرتىدىكى خانلىقلار بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى ئۈزۈشكە ئۇرۇندى. لېكىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى.

غەربىي ھونلار ئۇدا بىر نەچچە يىل يۈزبەرگەن تەبىئىي ئاپەت ۋە شەرقىي ھونلار (جەنۇبىي ھونلار)، ئۇۋاغلار، سيانپىلارنىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن شىمالىي تەرەپكە سەلجىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

پانۇ تەكرىقۇت ئەھۋالىنىڭ شۇنداق ئېغىرلىقىغا قارىماي، ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى (ئوتتۇرا ئاسىيا، قازىقىستان) خانلىقلارنى تىزگىنلىۋالدى. پانۇ تەكرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىنى چەكلەش، ئۇلارنىڭ شەرقىي ھونلار بىلەن بولغان

مۇناسىۋەتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. پانۇ تەكرىقۇت بۇ مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىك 51-، 52-، 53-، 54-) يىللىرى خەن سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىش، ئۆزئارا سۇدىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى مىلادىنىك 64-يىلى پانۇ تەكرىقۇت ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، پەقەت ئۆزئارا سودىنى يولغا قويۇشقىلا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن سودا ئالاقىسى مىلادىنىك 72-يىلى ئۆز ئارا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتىن كېيىن ئۈزۈلۈپ قالدى.

پانۇ تەكرىقۇت ئۆزىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئەھۋالىنى ياخشىلىۋالغاندىن كېيىن، شەنشى، سەنشى، خېبېي ئۇلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەن سۇلالىسى غەربىي ھونلارغا قارشى ئۇرۇشىنى مەركەزلىشتۈرۈشكە باشلىدى.

خەن سۇلالىسى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا شەرقىي ھون، ئۇۋغان، سيانپىلاردىن بولۇپ، بىرنەچچە تۈمەن ئاتلىق قوشۇننى ئاساس قىلىپ، تۆت يۆنىلىش بويىچە ھونلارغا ھۇجۇم باشلىدى:

بىرىنچى يۆنىلىش، دۇكۇ باشچىلىقىدىكى قوشۇن ھازىرقى گەنسۇدىكى جۇچۈەن ۋىلايىتىدىن يولغا چىقىپ، غەربكە يۈرۈپ تەكرى تېغىغا (تۇرپاننىڭ شىمالىدا) غەربىي ھونلارنىڭ غەيان خانى يېتەكچىلىكىدىكى ھور قوشۇنىنى تارمار قىلدى. ئۇلارنى بارىنكۆل (بارىنكۆل) ئېتراپىغىچە قوغلاپ بېرىپ قوماندانلىقنى ئالدى.

ئىككىنچى يۆنىلىش: گۈمك بىلىك باشچىلىقىدىكى

ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى ئىچكىيادىكى ئەرسىن كۆلىنىڭ بويىدىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ، قۇمۇلغا جايلىشىۋالغان دۇكۇ قوشۇنلىرى بىلەن قوشۇلدى. بۇ چاغدا پانۇ تەكرىقۇت سېرىق دەريادىن ئۆتۈپ، گاۋجۇ شەھىرى (ئۇردوس يايلىقىنىڭ شىمالىدا) ئارقىلىق ھونلار تېررىتورىيىسىگە قاراپ ماڭغان 14 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ھازىرقى داتۇڭ شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىرگەن دۇشمەن قوشۇنىنى ئىزدىغا (بۇلار ئاساسەن شەرقىي ھون، سيانپى، ئۇۋغانلاردىن تۈزۈلگەن) كۆرۈنۈش بېرىپ، ئارقىغا چېكىندى. مانا شۇ ئۇچىنچى، تۆتىنچى يۆنىلىشتىن ھۇجۇم باشلىغان قوشۇنلار مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىغا چېكىندى.

3. سيانپىلار ۋە غەربىي ھونلار

مىلادىنىك 83-يىلى غەربىي ھونلار تەكرىقۇتى پانۇتەكرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا سانمۇلۇ ئوتزى تەكرىقۇت بولدى. بۇ ھونلار تەختىدە بىر يىل (83—84) ئولتۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇلۇغ ئاتلىق خانزادە تەكرىقۇت بولدى.

ئۇلۇغ تەكرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (84—87) غەربىي ھونلار سيانپىلار تەرىپىدىن ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. سيانپىلار ئەسلىدە توگگۇسلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ھون تەكرى

قۇتى باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىن تارتىپ ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيىدە ياشايدىغان توڭگۇسلارنى (ھازىرقى مانجۇ ۋە موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ـ ئا) بويسۇندۇرغان. ئوغۇزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان توڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى قېدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى ـ ئا) نىڭ شىمالىي تەزمىسىدىكى سىيانپى تاغلىرىغا بېرىپ جايلاشقان. شۇندىن باشلاپ ئۆزلىرىنى شۇ تاغ نامى بىلەن «سيانپى» دەپ ئاتىغان.

بۇندىن باشقا، «سيانپى» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە، «ۋېي يىلنامىسى. پادىشاھلار تەرجىمھالى، كىرىش خاتىرىسى» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، «سيانپى» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىدا باشقىچە بىر قاراشمۇ بار.

سيانپىلار مىلادىنىڭ 49 ـ يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ ھونلارغا قارشى مەيدانغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار قېدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تەزمىسىدىن خۇلۇنبىر كۆللۈك رايونىغا كۆچكەن، بۇ مىلادىنىڭ 60 ـ يىلى ئىدى. كېيىن خۇلۇنبىر كۆللۈك رايونىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ قۇبدۇ رايونىغا جايلاشقان.

مىلادى 2 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە سيانپى خانى قىيپان سيانپى قەبىلىلىرىنى باشلاپ، قۇبدۇ رايونىدىن جەنۇبقا قاراپ كۆچۈشكە باشلىغان. قىيپان سيانپىلارنى باشلاپ، ئېيتقۇسىز مۇشەققەتلىك ئاجايىپ

خەتەرلىك كۆچۈش سەپىرىگە قەدەم قويغاندا، سيانپىلارغا قىيابەتتى ئاتاقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشاپ كېتىدىغان «سايىبى» نامىلىق ئىلاھىي ھايۋان يول باشلىغانىكەن. سيانپىلار مانا شۇ ئىلاھىي ھايۋاننىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قاتمۇقات توساقلارنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر يىل بولىدى دېگەندە كۆزلىگەن جايغا يېتىپ كېلىشكەن. شۇندىن باشلاپ سيانپىلار «سايىبى» دېگەن ئىلاھىي ھايۋانغا چوقۇنىدىغان بولغان. يۇقىرىدىكى تارىخىي يىلنامىدا «سيانپى» دېگەن نام «سايىبى» نامىدىن كېلىپ چىققان دەپ بايان قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى خىل قاراشنىڭ بىرىدە «سيانپى» دېگەن نام تاغنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىرىدە «سيانپى» دېگەن نام ئىلاھىي ھايۋان «سايىبى»نىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسى بىرىنىڭ توغرىلىقى ھېلىغىچە بىر يەرگە توختىغان ئەمەس.

سيانپىلار مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 50 ـ يىللىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 300 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزاق بىر مەزگىلدە ھون تەڭرىقۇتلۇقى تەركىبىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاساسەن تۈركلىشىپ كەتكەن. شۇڭا تارىخچىلار ئۇلارنى «سيانپى تۈركلىرى» دەپ ئاتىشىدۇ.

سيانپىلار مىلادىنىڭ 49 ـ يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ ھونلار تەركىبىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، خەن

سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ، غەربىي ھونلارغا قارشى
بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇشتى. غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ
85 ـ يىلىغا كەلگەندە، سىيانپىلارنىڭ قاقشاتقۇچ زەر-
بىسىگە يولۇقتى. شۇ يىلى بايكۆلنىڭ بويلىرىدا ياشايد-
ىغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، خىيلۇگجياڭ، لياۋنىڭ، جىلىن
قاتارلىق ئۆلكىلەردە ياشايدىغان سىيانپىلار، ئىلى ۋادى-
سىدا ياشايدىغان ئۇيسۇنلار تەرەپ ـ تەرەپتىن ئىسيان
كۆتۈرۈپ، غەربىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشتى. مانا مۇ-
شۇنداق ئېغىر ھال يۈز بەرگەندە غەربىي ھون ئاھا-
لىسىدىن 200 مىڭ كىشى خەن سۇلالىسى تەرەپكە
ئۆتۈپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 87 ـ يىلى ئۇرخۇن دەرياسى بويىدا
سىيانپىلار بىلەن غەربىي ھونلار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى
دەھشەتلىك، قانلىق ئۇرۇش يۈز بەردى. ئۇرۇشتا غەر-
بىي ھون تەڭرىقۇتى ئۇلۇغ تەڭرىقۇت ئەسىرگە
چۈشتى.

مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت
توگۈسلارنى بويسۇندۇرغاندا توگۈس خانلىرىنىڭ
قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تۈزلۈۋەتكەن-
دى. شۇ تارىخىي ئادالەتنى ئۇنتۇمىغان سىيانپىلار
ھونلاردىن قاتتىق ئۆچ ئالدى. سىيانپىلار ئەسىرگە چۈشە-
كەن ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى تىرىك تۇرغۇزۇپ تېرىسىنى
تەتۈر سويۇپ ئۆلتۈردى. غەربىي ھونلار بۇ ئېغىر
مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ غەربىي
تەرىپىگە قاراپ كۆچتى.

4. ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

ئۇلۇغ تەڭرىقۇت (87 ـ يىل) ئۆلتۈرۈلگەندىن
كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا شىمالىي تەڭرىقۇت ناملىق بىلەن
ئاتالغان ھون خانزادىسى تەڭرىقۇت بولدى (بۇ
ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنىڭ ئاتا بىر، ئانا باشقا قېرىندىشى
بولۇپ، باشتا ئۇ ئۇنىڭ قول بىلگەخان بولغان. تاريختا
ئۇنىڭ نامى مەلۇم ئەمەس).

شىمالىي تەڭرىقۇت ھونلارغا تەڭرىقۇتلۇق قىلغان
جاڭدا (87 ـ 91) خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي ھون-
لار ئارىسىدا ئىككى قېتىم ئۇرۇش بولدى.

مىلادىنىڭ 89 ـ يىلى خەن سۇلالىسى 36 مىڭ
كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، ئوچ يۆنىلىش
بويىچە ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى.

دۇشەن، گىك، بىك باشچىلىقىدىكى 18 مىڭ
كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ئوردوس يايلىقىنىڭ غەربىي
شىمالىدىن يولغا چىقىپ غەربىي ھونلارغا قارشى ماڭدى.
شەرقىي ھون تەڭرىقۇتى تۇتتوغىنى 10 مىڭ ئاتلىق
ھون قوشۇنىنى باشلاپ ئوردوس يايلىقىنىڭ شىمالىدىن
يولغا چىقىپ غەربىي ھونلارغا قارشى ماڭدى. دەل شۇ
باشچىلىقىدىكى 8 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن (بۇلارنىڭ
ھەممىسى توبوت) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيەنىڭ گويالۇ
ناھىيىسىدىن يولغا چىقتى.

دۇشەن باشچىلىقىدىكى قوشۇن، ھونلار تېررىتورى-

يىسگه 3 مىڭ يولچه ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيەدىكى خاڭگەي تېغىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى شىمالىي تەڭرىقۇت بىلەن ئۇچراشتى. ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بولدى. شىمالىي تەڭرىقۇت غەربىگە چېكىنىپ ئالتاي تاغلىرىغا يۇرۇپ كەتتى. غەربىي ھون ئاھالىسىدىن 200 مىڭ كىشى تەسلىم بولدى. دۇشەن بىر مىليون تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا - مال غەنىمەت ئالدى. دۇشەن شەرقىي ھون ۋە توبوتلارنىڭ كۆچمە تايىنىپ غەربىي ھونلار ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىسىنىڭ خاتىرىسىنى خاڭگەي تېغىدىكى بىر تاشقا ئويدۇرۇپ، كەينىگە ياندى.① غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 90 - يىلى ۋە 91 - يىلى يەنە مەغلۇپ بولدى.

5. سيانپىلارنىڭ كۆچىيىشى

غەربىي ھونلار بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن غەربكە قاراپ يۇرۇپ كەتتى. ئۇلار ئەڭ ئەزەلدىن تارتىپ ياشاپ كەلگەن جايلارغا سيانپىلار كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇ چاغلاردا غەربكە كۆچمەي ئۆز يۇرتىدا قېپقالغان ھونلاردىن 600 مىڭ كىشى سيانپىلارغا تەسلىم بولدى.

مىلادىنىڭ 91 - يىلى شىمالىي تەڭرىقۇت ھونلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن قىسمىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ

① پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى» بويىچە مەقتىدە قىسمەن. خەنزۇچە 1556 - بەتكە قارالسۇن.

كەتكەندىن كېيىن، ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدا (ھازىرقى تاشقى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيەدە) ناھايىتى چوڭ قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى.

سيانپىلارنىڭ كۈچىيىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن چۆچۈگەن خەن سۇلالىسى 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ شەرقىي ھونلار، ئۇۋۇغانلار بىلەن بىرلىكتە تۇرۇپ، سيانپىلارغا قارشى تۇرۇش يولىغا ئۆتتى.

مىلادى 2 - ئەسىرنىڭ يېرىمىدا سيانپىلاردىن تالانتلىق، باتۇر بىر تارىخىي شەخس مەيدانغا چىقتى. ئۇ تانشخۇي ئىدى.

تانشخۇي مىلادىنىڭ 147 - يىلى سيانپىلارغا خان بولدى. ئۇ 20 يىل ئىچىدە (147—167) بايكۆل بويىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، ئەسلى ماكانلىرىدا قالغان ھونلارنى، ئۇيسۇنلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇ شەرقىي كۇرىيىنىڭ غەربىي چېگرىسى بىلەن ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالىي بايكۆل، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىملىرى، غەربىي يەتتە سۇ (ھازىرقى قازاقىستان) دىن ئورتا ئاسىياغىچە، جەنۇبىي سەددىچىن سېپىلىغىچە سوزۇلغان ئاھايىتى كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇغ سيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى (147—235) ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

تانشخۇي 20 نەچچە يىلغىچە (156—178) خەن سۇلالىسىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇ سەپقىشى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا، گەنسۇنىڭ جۇچۈەن قاتارلىق جايلىرىغا بېسىپ كىرىپ، خەنزۇ خەلـ

قېگە چىدىغۇسىز بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈردى.
سىيانپىلارغا 25 يىل ئىمپېراتور بولغان تانشىخۇي مىلادىنىك 183 - يىلى 43 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. تانشىخۇي ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سىيانپى شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى ئۇزاققىچە ھاكىمىيەت تالىشىش بولۇپ تۇردى. ئۇلاردا بۆلۈنۈش، قايتا بىرلىككە كېلىش، ئاخىرى بىرىپ ھالاك بولۇش يۈز بەردى.

6 . بەن چاۋ پەلەن بەن يۈن تارىيىدا

خەن قوشۇنلىرى مىلادىنىك 73 - يىلى قۇمۇلنى ھەربىي ھوناللار قولىدىن ئالغاندىن كېيىن، شەرق بەلەن (ئاساسەن جۇڭگو يەلەن) ھەرب ئارىسىدىكى ئالاقە ئۆز ھالىتىگە كەلدى. بۇ ئالاقە مىلادىنىك 16 - يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىك 73 - يىلىغىچە (60 يىل) ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. چۈنكى ۋاڭ ماڭنىڭ قالايمىقان چىلىقىدىن كېيىن خەن سۇلالىسى ھالسىراپ قالغانلىقتىن، ھەربىي ھوناللار يەلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ئۆزىنى ئەچكە تارتقانىدى.

پادىشاھ خەن مىندى (58—75) مىلادىنىك 73 - يىلى ھەربىي ئىستراتېگىيە ۋەزىپىلىرىنى تەنتەنىلىك ھالدا ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، مۇھىم تۈگۈنلەرنىڭ بىرى بولغان قۇمۇلنى ئالغاندىن كېيىن خەن تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى يەلەن ھەربىي ھوناللارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا

كىرىشتى. پادىشاھ خەن مىندى ئۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ، مىلادىنىك 73 - يىلى يەن چاۋنى 36 ئادەم يەلەن تارىم ۋادىسىغا ئەۋەتتى.

يەن چاۋ تارىم ۋادىسىغا كېلىپ 31 يىل (73—102) پائالىيەت ئېلىپ بارىدى. ئۇ ئۇ جەريانىدا ئەنچىلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن چېقىپ، ئەڭ ئاۋۋال لولان خانلىقىغا كېلىپ، لولان خانلىقىدا تۇرىدىغان ھون ئەلچىسىنى ئاندىن كېيىن خوتەن خانلىقىغا كېلىپ، ھونلار تەرىپىدىن قويۇلغان نازارەتچىسىنى كۆزدىن يوق قىلدى.

يەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا ھونلارغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، خەربىي ھونلار مىلادىنىك 77 - يىلى كۇچار خانلىقى يەلەن قاراشەھەر خانلىقىنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا جىمسار ئەترايىدىكى ئارقۇش خانلىقى، ۋە ئالدى قوش خانلىقى (تۇرپان) دىكى خەن قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ ئۇ-ۋاق بىر غەلىبىگە ئېرىشتى. پادىشاھ خەن جاڭدى (76—88) خەربىي ھونلارنىڭ قىستىشى يەلەن خەربىي يۆرۈتقا ئەۋەتكەن يەن چاۋنى قۇمۇلدا بوزغا يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان ھەربىي دېھقانلارنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىنىك 73 - يىلىدىن 77 - يىلىغىچە تۆت يىل داۋام قىلغان خەلقارا قاتناش يەنە ئۈزۈلدى. بۇنداق ئۈزۈلۈش 14 يىل (77—91) داۋام قىلدى. يەن چاۋ مىلادىنىك 77 - يىلى پادىشاھنىڭ يارلىقى بويىچە قايتىپ كېتىشكە ماجبۇرلانغان بولسىمۇ، خوتەن خانى ئۇنىڭ كەتمەسلىكىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇ-

ۋالدى. بەن چاۋ ئەلچى سۈپىتىدە قەشقەردە تۇرۇپ قالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 80 - يىلى پادىشاھ خەن جاڭدىغا يازغان مەكتۇپىدا: «ياۋايى ياتلار ئارقىلىق ياۋايى ياتلارغا ھۇجۇم قىلىش جۇڭگو ئۈچۈن پايدىلىق» ① دېگەن. ئۇ پادىشاھتىن ئازراق قوشۇن ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن. پادىشاھ خەن جاڭدى شۈي خان باشچىلىقىدىكى 1000 كىشىدىن تەركىب تاپقان كىچىك قوشۇنىنى بەن چاۋغا ياردەم بېرىشكە ئەۋەتكەن.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئۆزئارا زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى بىر-بىرىگە (ھون تەرەپدارلىرى بىلەن خەن تەرەپدارلىرىنى) ئۇرۇشتۇرۇپ، نۇرغۇنلىغان قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەب بولغان. بەن چاۋ مىلادىنىڭ 87 - يىلى خوتەن، قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق خانلىقلارنى غەربىي ھونلارغا سادىق بولغان كۈچار، قارا شەھەر خانلىقلىرىغا قارشى تۇرغۇزدى. ئۇلاردىن 25 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلدۇرۇپ، كۈچار، قاراشەھەر خانلىقلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقۇزدى.②

مىلادىنىڭ 90 - يىلى كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىمپېراتورى قەنىشقا II (78—123) خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئەلچى ئەۋەتكەن. كوشان ئەلچىلىرى قاماقتا ئېلىنغان. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە ئىمپېراتور قەنىشقا II ئۆز ئوكسى ××× نىڭ باشچىلىقىدا كاتتا قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ پامىر ئارقىلىق غەربىي يۇرتقا ماڭدۇرغان.

كۈچار خانلىقى كوشانلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرغان. شۇنداق بولسىمۇ بەن چاۋ خوتەن، قەشقەر، ياركەنت خانلىقلىرىدىن توپلانغان قوشۇنلارغا يول كۆرسىتىپ، كوشان قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات يولىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئاخىرى كوشانلار مەغلۇپ بولدى. ①

مىلادىنىڭ 91 - يىلى غەربىي ھونلارنىڭ نۇرغۇن قىسمى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن 77 - يىلدىن 91 - يىلىغىچە ئۇزۇلۇپ قالغان قاتناش ئەسلىگە كەلدى. چۈنكى غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 91 - يىلى مەغلۇپ بولۇپ، قۇمۇلنى قولدىن بېرىپ قويدى. شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناش ئەسلىگە كېلىپ 91 - يىلىدىن 106 - يىلىغىچە (15 يىل) داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا ئوكۇشلۇق پائالىيەت ئېلىپ باردى. كېيىن پادىشاھ خەن خىدى (88—105) مىلادىنىڭ 102 - يىلى بەن چاۋنى قايتۇرۇپ كەتتى.

غەربىي ھونلار ئۆزئارا ئوكۇشۇالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 106 - يىلى خەن سۇلالىسىدىن قوۋمىنى تارتىۋالدى. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە

① پەنۇنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە 192 - بەتكە قارالسۇن.

دۇرۇپ ئەلچى ئەۋەتكەن. كوشان ئەلچىلىرى قامالقا ئېلىنغان. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە ئىمپېراتور قەنىشقا II ئۆز ئوكسى ××× نىڭ باشچىلىقىدا كاتتا قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ پامىر ئارقىلىق غەربىي يۇرتقا ماڭدۇرغان.

كۈچار خانلىقى كوشانلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرغان. شۇنداق بولسىمۇ بەن چاۋ خوتەن، قەشقەر، ياركەنت خانلىقلىرىدىن توپلانغان قوشۇنلارغا يول كۆرسىتىپ، كوشان قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات يولىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئاخىرى كوشانلار مەغلۇپ بولدى. ①

مىلادىنىڭ 91 - يىلى غەربىي ھونلارنىڭ نۇرغۇن قىسمى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن 77 - يىلدىن 91 - يىلىغىچە ئۇزۇلۇپ قالغان قاتناش ئەسلىگە كەلدى. چۈنكى غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 91 - يىلى مەغلۇپ بولۇپ، قۇمۇلنى قولدىن بېرىپ قويدى. شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناش ئەسلىگە كېلىپ 91 - يىلىدىن 106 - يىلىغىچە (15 يىل) داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا ئوكۇشلۇق پائالىيەت ئېلىپ باردى. كېيىن پادىشاھ خەن خىدى (88—105) مىلادىنىڭ 102 - يىلى بەن چاۋنى قايتۇرۇپ كەتتى.

غەربىي ھونلار ئۆزئارا ئوكۇشۇالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 106 - يىلى خەن سۇلالىسىدىن قوۋمىنى تارتىۋالدى. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە

① پەنۇنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە 192 - بەتكە قارالسۇن.

يەنە ئۇزۇلۇپ قالدى. غەربىي ھونلار بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار يەنە ئاپاق - چاپاق بولۇۋالدى.

مىلادىنىڭ 89 - يىلى ھونلاردىن خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان ئىككى يۈز مىڭ كىشى سەددىچىن سىپىلى ئىچىگە كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، شەرقىي ھونلارغا قوشۇنىلىق ئىسيان كۆتۈرۈپ، سەددىچىن سىپىلىدىن چېقىپ شىمالغا قاراپ كەتكەن. خەن قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلىغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولغان. مانا شۇلار مىلادىنىڭ 94 - يىلى ھونلار يۇرتىدىن غەربكە كۆچۈپ كەتمىگەن قەبىلىداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ، خانزادىسى پانغۇنى تەخرىقوت قىلىپ كۆتۈرگەن. پانغۇ تەخرىقوت (94—118) تارىم ۋادىسىنى تىزگىنلىۋالغان. ئۇ مىلادىنىڭ 104 -، 105 - يىللىرى خەن سۇلالىسىغا ئىككى قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىششنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ تەلىپى رەت قىلىنغان.

پانغۇ تەخرىقوت باشچىلىقىدىكى ھونلار خەن سۇلالىسى چېگرىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، خېنى كاردورىغا تەھدىت سېلىپ تۇرغان. پانغۇ تەخرىقوت مىلادىنىڭ 118 - يىلى سىيانپىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتكەن.

پانغۇ تەخرىقوت باشچىلىقىدىكى ھونلار ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. چۈنكى خەن سۇلالىسى ئۇلارنىڭ شەرقىي ھونلار بىلەن بىرلىشىۋېلىشىدىن قورقۇپ، شۇ جايغا كۆچۈرگەن.

پانغۇ تەخرىقوتتىن كېيىن (118 - يىلىدىن كېيىن) غەربىي ھون تەخرىقوتلىرىنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس. شۇندىن بۇيان غەربىي ھونلارنىڭ ھەربىي كۈچىگە غۇيان خان نامى بىلەن ئاتىلىدىغان ھون خانلىرىنىڭ يېتەكچىلىك قىلغانلىقى تارىخىي يىلنامىلاردا تىلغا ئېلىنىدۇ.

مىلادىنىڭ 124 - يىلى غۇيان خان باشچىلىقىدىكى غەربىي ھونلار تارقاق قوش خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، قۇمۇلدا تۇرىدىغان سۇبان باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىنى توقاتتى. غۇيان خان شۇ غەلىبىدىن كېيىن ئالدى قوش (قۇرپان) خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقىتىن غەربكە باريدىغان قاتناشنى تىزگىنلىۋالدى.

پادىشاھ خەن ئەندى (107—125) مىلادىنىڭ 123 - يىلى، بەن يۈن باشچىلىقىدا 500 كىشىلىك كىچىككىنە بىر قوشۇننى تارىم ۋادىسىغا ئەۋەتتى. مىلادىنىڭ 126 - يىلى بەن يۈن كۈچار قاتارلىق خانلىقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، غۇيان خاننى مەغلۇپ قىلدى. مىلادىنىڭ 127 - يىلى خەن پادىشاھىنىڭ شۇەندى بەن يۈننى جىنايەت ئۆتكۈزدى دېگەن بانا بىلەن زىندانغا سالدى.①

غەربىي ھونلارنىڭ قالغان قىسمى مىلادىنىڭ 90 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىغىچە غۇيان خان ئاتلىق يېتەكچىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا پائالىيەت ئې-

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار مەقىدە قىسمى، خەنزۇچە 11 - كىتاب، 3780 - بەتكە قارالسۇن.

لىپ بارغان. غۇيان خان باشچىلىقىدىكى غەربىي ھونلار غەربىي يۇرتتىكى (ھازىرقى شىنجاڭ) ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خەن سۇلالىسى بىلەن 60 يىلغىچە (مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىدىن 150 - يىللىرىغىچە) ئۇرۇشقان. شۇ مەزگىلدە تالاش - تارتىشتا قالغان جاي قۇمۇل بولۇپ، ئاخىرى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەۋېلىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىغان. چۈنكى شەرقىي خەن سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭى يەرلىك بۆلۈنمە كۈچلەرنىڭ بەرگەن زەربىسى ئاستىدا ھالاك بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە تانشىخۇي باشچىلىقىدىكى سىيانپىلار خەن سۇلالىسىنىڭ قورقۇنچلۇق دۈشمىنىگە ئايلانغانىدى.

7 . زابىندىر خانلىقى

مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى غەربىي ھونلارنىڭ ئاھايىتى نۇرغۇن قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازىقىستانىنىڭ غەربىي قىسمىغا قاراپ كۆچكەندە، ھونلارنىڭ يانغان ۋە ئاجىزلىرىدىن بولۇپ ئىككى يۈز مىڭ كىشى ھازىرقى كۇچارنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا تۇرۇپ قالغان. مانا شۇ ھونلار زابىندىر خانلىقى دەپ ئاتىلىدىغان دۆلەتنى قۇرغان. بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن 6 - ئەسرىنىڭ باشلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

بۇ دۆلەت ھەققىدە: «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى.

زابىندىر خانلىقى» بايدا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن:

«زابىندىر دۆلىتى ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان... ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھونلار شىمالىي تەكرىقۇتلۇقىنىڭ قەبىلىلىرىدىن ئىدى. ھونلار خەن سۇلالىسىنىڭ دۈشمەن ئاتلىق سانغۇنى تەرىپىدىن قوغلانغاندا، شىمالىي تەكرىقۇت ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ غەربكە يۈرۈپ قاچقىنىغا كەتكەن. مانا شۇ ھونلارنىڭ ئاجىزلىرى يۈرۈشنى داۋام قىلالماي، كۇچارنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇلار جايلاشقان تېررىتورىيە بىر نەچچە مىڭ يولغا سوزۇلغان. ئاھالىسى 200 مىڭدىن ئاشىدۇ. لياڭجۇلۇقلار (جاڭيىلىقلار) ئۇلارنىڭ خانىنى «تەكرىقۇت خان» دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ئېگىز ھارۋىلىقلار (ئۇيغۇرلار — ئا) بىلەن ئوخشاش. ئۇلار ناھايىتى پاكىز، قىرقىماچاچ قاشلىق كېلىدۇ. يۈزلىرىگە ئىرىمچىك سۈركەيدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ يۈزلىرى يالتىراپ تۇرىدۇ، ھەر كۈنى ئۇچ قېتىم ئىغىزىنى چايقايدۇ، ئاندىن كېيىن تاماق يەيدۇ. ئۇلارنىڭ دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىدا يانار تاغ بار، تاغنىڭ ئەتراپىدىكى تاشلارنىڭ ھەممىسى ئېرىپ بىر نەچچە ئون يول چايغىچە ئېقىپ بارغاندىن كېيىن ئاندىن قېتىشىدۇ. كىشىلەر مانا شۇ قېتىشىدىن دورا ياسايدۇ.»①

مىلادىنىڭ 420 - يىلى زابىندىر خانلىقىنىڭ خا-

① ۋېيشۇ: «ۋېي يىلنامىسى، غەرب تەللىرى ھەققىدە قىسىمى»، خەنزۇچە 2266 - بەتكە قارالسۇن.

نی ئاۋار خانلىقى (394—551) نىڭ خاقانى تالان (414—431) بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن بىر نەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ ئاۋارخانلىقىنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتىدۇ. ئۇلار چېگرىدىن ئۆتۈپ يۈز يولدىن كۆپرەك يول يۈرگەندىن كېيىن ئاۋارلارنى كۆرىدۇ. ئۇلار ئاۋارلارنىڭ كىيگەن چاپانلىرىنىڭ پاسكىنىلىقى، چاچلىرىنىڭ توقۇلۇپ كەتكەنلىكى، قوللىرىنى يۇمايدىغانلىقىنى كۆرگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاۋار خوتۇن - قىزلىرىنىڭ يۈيۇلمىغان قاچا - قۇچىلارنى يالاۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن زابىندىر خانى «مەن مانا شۇنداق ئېتىلار دۆلىتىگە كىرىپ قاپتىمەن» دەپ ئارقىغا قايتقان. ئاۋار خاقانى تالان ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى قوغلىغان بولسىمۇ، ئۇلگۈرەلمىگەن. ئۇلارنىڭ توبا خانلىقى (386—534) بىلەن ئالاقىسى ياخشى بولغان.

مىلادىنىڭ 443 - يىلى توبا خانى توباتاۋغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ھەتتا توبالار بىلەن بىرلىشىپ، ئاۋارلار بىلەن ئۇرۇشقانمۇ زابىندىرلار ئىدى.

غەربىي ھونلارنىڭ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن كېيىنكى پائالىيىتى ھەققىدە يېتەرلىك، ئېنىق مەلۇمات يوق.

II باب شەرقىي ھونلار

1. شەرقىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسى ئۈچۈن كۆرسەتكەن خىزمىتى

مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھون تەكرىتلۇقى غەربىي

ۋە شەرقىي ھوندىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، شەرقىي ھون تەكرىتى مەي (خوخەنىيى II) غەربىي ھونلار بىلەن قارشىلىشىش يولىغا ماڭىدى. شەرقىي ھونلار (جەنۇبىي ھونلار) خەن سۇلالىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىردى. ھونلار ھازىرقى گەنسۇنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، سەنشى، سەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى كۆكخوتتىن تارتىپ، باۋتۇ ئەترابىغىچە بولغان جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

خەن سۇلالىسى ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى باۋتۇ شەھرىنىڭ غەربىگە شەرقىي ھون تەكرىتلۇقىنىڭ ئوردىسىنى قۇرۇپ بەردى. ئەينى ۋاقىتتا خەن سۇلالىسى شەرقىي ھونلارنى غەربىي ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداش ئۈچۈن شەرقىي ھون پايتەختىگە نۇرغۇن قوشۇن ئەۋەتتى. شەرقىي ھونلارمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىنى مۇداپىئە قىلىشنى ئۈستىگە ئالدى. خەن سۇلالىسى شەرقىي ھونلارغا ھەر يىلى 190 مىليون سەر داچەن پۇل بېرىپ تۇردى. شۇندىن باشلاپ شەرقىي ھونلارنىڭ ئاھالىسى قەدەممۇ قەدەم ئاۋۇدى.

مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىغا كەلگەندە شەرقىي ھونلارنىڭ ئاھالىسى 250 مىڭغا يەتتى. ئۇلار 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى.

«كېيىنكى خەن يىلنامىسى» نىڭ «جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «سيانپىلار ھەققىدە قىسسە»، «ئوۋغانلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا،

شەرقىي ھونلارنىڭ ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىش مۇمكىن:

شەرقىي ھونلار خەن سۇلالىسىنىڭ دۇشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشتا ئاساسلىق رول ئويناپتى. بۇنداق رولنى ئىككى تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

مىلادىنىڭ 73 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي ھونلارغا قىلغان ھۇجۇمىدا شەرقىي ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى ئاكتىپ قاتناشتى. بولۇپمۇ مىلادىنىڭ 89 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي ھونلارغا قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان 36 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننىڭ 20 مىڭى ھون ئاتلىق قوشۇنى بولغان بولسا، 8 مىڭى تىبەت ئاتلىق قوشۇنى بولۇپ، خەنزۇلاردىن قاتناشقىنى 8 مىڭ ئىدى. مىلادىنىڭ 90 - 91 - يىللىرى خەنزۇلارنىڭ غەربىي ھونلارنى ئىغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقاندا شەرقىي ھونلار ھەل قىلغۇچى رول ئويناپتى. بۇنىدىن تاشقىرى شەرقىي ھونلار مىلادىنىڭ 50 - يىللىرىدىن 150 - يىللىرىغىچە پۈرسەت تاپسىلا غەربىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى.

شەرقىي ھونلار يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي لارغا قارشى ئىلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىمۇ قاتناشتى. تانشخۇي ئىمپېراتورلۇق قىلغان مەزگىلدە ناھايىتى قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن سىياسىيلار خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ناھايىتى قورقۇنچلۇق خەۋپ ئىدى. تانشخۇي مىلادىنىڭ 177 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي تېررىتورىيىسىگە 30 قېتىم ھۇجۇم قىلدى. خەن

سۇلالىسى تانشخۇينى كۈيمۇغۇل قىلىپ، مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، تانشخۇي خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ تەلىپىنى رەت قىلىۋەتكەن. خەن سۇلالىسى باشقا ئامال تاپالماي، مىلادىنىڭ 177 - يىلى 30 مىڭ ئاتلىق قوشۇن (بۇ قوشۇننىڭ زور كۆپچىلىكى شەرقىي ھون ئاتلىقلىرى ئىدى)نى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇچ يۆنىلىش بويىچە سىيانپىلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قوشۇن تانشخۇي تەرىپىدىن تارمار قىلىندى، بىرنەچچە مىڭ كىشىلا قېچىپ قوتۇلدى. شۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان شەرقىي ھون قوشۇنلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھالاك بولدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، شەرقىي ھونلار غەربىي ھونلارغا ۋە سىيانپىلارغا قارشى تۇرۇشتا خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى.

2 . شەرقىي ھونلارنىڭ داۋالغۇشى

مىلادىنىڭ 140 - يىللىغا كەلگىنىچە شەرقىي ھونلارغا 14 كىشى تەڭرىقۇت بولدى. شەرقىي ھونلار مىلادىنىڭ 48 - يىلى بۆلۈنۈپ، ئۆز قېرىنداشلىرى غەربىي ھونلارغا قارشى ئۇرۇشۇپ سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكىنى ھېس قىلدى. شۇڭا ئۇلار سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ، غەربىي ھونلارغا قوشۇلۇۋېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا يول قويمىدى.

مىلادىنىڭ 140 - يىللىغا كەلگەندە، شەرقىي ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت

بۇزۇلدى. ئاۋۋال شەرقىي ھونلارنىڭ سول قانىتىدىكى قۇلۇن خان ئوش ئوك قول بىلگە خان بىلەن بىرلىشىپ، خانزادە چىڭيۇنى تەكرىقوت قىلىپ كۆتۈردى. شەرقىي ھونلارنىڭ پايتەختتى (ھازىرقى سەنشي ئۆلكىسى لىشى ناھىيىسىدە) دىكى خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. قۇلۇن خان ئوش بەنە شەرقتىكى ئوۋغان قەبىلىسىرى، غەربتە تىبەت قەبىلىسىدىن تۇزۇلگەن بىرنەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ شىمنگە ھوجۇم قىلىپ، ئۇنى ئالدى. ئاندىن شەنشى، سەنشى، خېبېيدىكى جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. خەن سۇلالىسى ئەھۋالنىڭ خەتەرلىك باسقۇچقا كىرىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، يېيجاڭ ئەترايىدىكى ئوۋغانلار بىلەن خەنزۇلاردىن تۈزۈلگەن بىر نەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، جاڭجىن ئاتلىق سانئوننىڭ باشچىلىقىدا قۇلۇن خان ئوشقا قارشى ماڭدۇردى. ھازىرقى سەنشىدىكى شاۋشەن ئەترايىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا بىر قىسىم ئوۋغانلار ھونلار تەرىپىنى ئالدى.

مىلادىنىڭ 143 - يىلى شەرقىي ھونلار ئىچىدىكى ماشى بىر قىسىم خەنجەزۋازلارنى ئەۋەتىپ، قۇلۇن خان ئوش ۋە ئۇنىڭ ئەترايىدىكى مۇھىم خانلارنى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن خەنگە مايىل ھونلار ئۇستۇنلۇكە ئىگە بولۇپ، ئۇرۇش ئايىغلاشتى. لېكىن خەن سۇلالىسى شەرقىي ھونلارنىڭ بەنە قارشى چىقىشىدىن قورقۇپ، ئۇلارنى شەنشى، سەنشى، خېبېي ئۆلكىلىرىنىڭ مەركىزى ۋە جەنۇبىدىكى جايلارغا كۆچۈردى.

مىلادىنىڭ 187 - يىلى شەرقىي ھونلارنىڭ شەرقىي بىلەن شىمىتسۇگا قەبىلىسىدىن 100 مىڭ كىشى ئىسيان كۆتۈرۈپ قانخوي تەكرىقوت (179 — 188) نى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى تىجىشى سۇيغۇ تەكرىقوت بولدى. ئىسيان كۆتۈرگەنلەر ھونلارنىڭ شۇ قەبىلىسىدىن قۇتىغۇ دېگەن خانىنى تەكرىقوت قىلىپ كۆتۈردى. تىجىشى سۇيغۇ تەكرىقوت (188 — 195) ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزى لوياڭغا كېلىپ خەن پادىشاھىدىن ياردەم سورىدى. لېكىن مىلادىنىڭ 181 - يىلى كۆتۈرۈلگەن «سېرىق ياغلىقلار» دەپ ئاتالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوت يالقۇنى ئىچىدە قالغان خەن سۇلالىسى ناھايىتى چاپسان ھالاك بولۇش ئالدىدا تۇراتتى. شۇڭا تىجىشى سۇيغۇ تەكرىقوتقا قىلچە ياردەم بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. لوياڭدىن ئۈمىدسىز قايتقان تەكرىقوت بىرنەچچە مىڭ ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بىر تارمىقى بولغان بەيجۇ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى.

دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن تىجىشى سۇيغۇ تەكرىقوت ۋاقتىلىق بولسىمۇ ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىك قىسىم شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. ئاھالىسىنى شۇ جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى.

شەرقىي ھونلارنىڭ ئەسلى پايتەختىدە (سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشى ناھىيىسى) تەكرىقوت بولغان قۇتىغۇ تەكرىقوت مىلادىنىڭ 189 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

شەرقىي ھونلارنىڭ ئەسلى پايتەختىدە مىلادىنىڭ 189-يىلىدىن 195 - يىلىغىچە تەڭرىقۇتلۇق تەختنى بوش قالدى. شەرقىي ھون خانلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ تۇردى.

شەرقىي ھون ھۆكۈمرانلىرىدىن تەجىشى سۈيغۇ تەڭرىقۇت (188 — 195)، خۇجۇچۇەن تەڭرىقۇت (195 — 216) لەر فېئودال مىللىتارىستلاردىن يەن شاۋ گۈرۇھى بىلەن ساۋساۋ گۈرۇھى ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارغىمۇ ئارىلىشىپ كەتتى.

شەرقىي ھون ھۆكۈمرانلىرى مىللىتارىستلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارغا قاتناشقان چاغلىردا بارغانسىرى يېرىدە بۇلاڭچىلىق قىلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى مەشھۇر ئالىم سەيىنىڭ قىزى سەي ۋېنجى شەرقىي ھونلارنىڭ سول قول بىلگە خانى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن.

3 . شەرقىي ھونلارنىڭ يوقىلىشى

مىلادىنىڭ 202 - يىلى ساۋساۋ شەرقىي ھونلارنى بېقىندۇرۇۋالدى. ئۇ شەرقىي ھونلارنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ سالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھونلارنى تارقىتىۋېتىش، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ دائىرىسىنى چەكلەش، ئۇلارنى تىزگىنلەپ تۇرۇپ كۆچمىنى ئاجىزلاشتۇرۇش، ئاخىردا تامامەن يوقىتىش تەدبىرىنى قوللانماقچى بولدى.

ساۋساۋ يۇقىرىدىكى مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 216 - يىلى خۇچۇچمىئان تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون خانلىرىنى پايتەختكە چاقىرىپ كېلىپ، ئۇلارنى نەزەربەنت قىلدى. ساۋساۋ شەرقىي ھونلارنىڭ ئوق قول بىلگە خانى قوبىپنى ھونلار پايتەختىنى فېئىياڭغا ئەۋەتىپ، ھونلارنى نازارەت قىلىشقا بۇيرىدى. ساۋساۋ يۇقىرىدىكى ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن ھونلارنى بەش قىسىمغا ئايىردى. ساۋساۋ بەش قىسىمغا بۆلۈنگەن ھونلارنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھەربىر قىسىمغا ھون بەگلىرىنى يېتەكچى قىلىپ قويدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئۆسۈمتىدىن نازارەت قىلىپ تۇرۇشقا سىما ناھىدا ھەربىر قىسىمغا بىردىن ئەمەلدار قويدى. بەش قىسىمغا بۆلۈنگەن ھونلارغا يېتەكچى قىلىپ تەيىنلەنگەن ھون بەگلىرىنىڭ پۈتۈن ئائىلىلىرى جەڭ ياڭ (سەنشىدىكى تەييۈەن شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبى) دېگەن جايغا كۆچۈرۈپ كېلىندى. مانا شۇ تەدبىرلەر ئارقىلىق، ھونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقى سىمالار ئارقىلىق ساۋساۋنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

ساۋساۋ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىن ئوبلاستى (ئوبلاستقا سەنشىنىڭ كۈنچىلىك قىسمى، خىتاۋ رايونىدىكى بىر قىسمى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى كىرەتتى) نىڭ ۋالىسى لياڭشى بىن ئوبلاستىدا ئولتۇراقلاشقان ھونلارغا تۆۋەندىكىدەك كۆچلۈك تەدبىرلەرنى قوللاندى: (1) ھونلارنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىكى بەگلەرگە يەر-

لىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدىن مەنسەپ بەرمەسلىك، ئۇلار-
بىلەن ھون ئائىلىسى تارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ
تاشلىدى. (2) ھونلارنىڭ قۇرامىغا يەتكەن ياشلىرىنىڭ
ھەممىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، چېگرا مۇداپىئە سىگە ئە-
ۋەتتى، بەزىدە ئۇلارنى ئۇرۇشلارغىمۇ ئېلىپ بارىدى.
(3) ھونلارنى خەنزۇ پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە
ئېلىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى.

ساۋساۋ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تەدبىرلەر ئارقە-
لىق شەرقىي ھونلارنى مىلادىيىنىڭ 220-يىلى يو-
قاتتى.

مىلادىيىنىڭ 250 يىل بۇرۇن قۇرۇلغان ئۇلۇغ ھون
تەڭرىقۇتلۇقى 500 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىيىنىڭ
220-يىلى يوقالدى.

ئۈچىنچى قىسىم

ھونلار جۇڭگودا

I باب ھونلارنىڭ جۇڭگوغا كۆچۈپ كېلىشى

1. غەربىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش

مىلادىيىدىن 121 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن
سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بو-
لۇپ، شۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنى
خۇجۇبىڭ كەڭسۇنىڭ خېشى كارىدورىدىن ھونلارنى قوغ-
لاپ چىقارغان. شۇ چاغدا ھونلارنىڭ قوڭۇ ئاتلىق خانىغ
50 مىڭ ھوننى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ خەن سۇلالىسىغا
تەسلىم بولغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك تەسلىم
بولغان ھونلار سەددىچىن سىپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈ-
لۈپ گەنسۇ (كەڭسۇ)، شەنشى، سەنشى قاتارلىق ئۆلكە-
لەرنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ۋىلايەتلەرگە ئورۇنلاشتۇ-
رۇلغان.

قوغۇشار تەڭرىقۇت ھاكىمىيەت تالىشىش يۈزىسە

هەن بولغان ئۇرۇشتا قېرىندىشى قۇتسۇش تەڭرىقۇت تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇن بىرنەچچە تۈمەن ئادەمنى باشلاپ (بۇنىڭ 50 مىڭى ئاتلىق قوشۇن ئىدى) خەن سۇلالىسىغا بېقىنغان. قوغۇشار مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن قوتسۇش تەڭرىقۇت هازىرقى موڭغۇلىيەدىكى هونلار پايتەختىنى تاشلاپ كەتكەندىن كېيىن، مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن هونلار پايتەختىگە قايتقان، قوغۇشار هونلار پايتەختىگە قايتقاندا ئۆزىگە ئەگىشىپ جۇڭگوغا كەلگەن هونلارنى باشلاپ كەتكەن بولسىمۇ، بىر قىسىم هونلار جۇڭگودا قېپقالغان.

2 . شەرقىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش

مىلادىنىڭ 48 - يىلى هون تەڭرىقۇتلۇقى شەرقىي (ياكى جەنۇبىي)، شىمالىي (ياكى غەربىي) هوندىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ شەرقىي هون دەپ ئاتالغان قىسمى بەي تەڭرىقۇتنىڭ يېتەكچىلىكىدە جۇڭگوغا بېقىنغان. مانا شۇ شەرقىي هونلار سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ، چېگرا بويىغا يېقىن بولغان ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئورۇنلاشقان، شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ سانى 200 مىڭ بولسىمۇ، كېيىن كۆپىيىپ ئاۋۇپ كەتكەن.

شەرقىي هونلار مىلادىنىڭ 48 - يىلىدىن 216 - يىلىغىچە (خەن سۇلالىسىغا قارام بولسىمۇ) هەر

هالدا مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە ياشىغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتىلگەندەك، شەرقىي هونلار دۆلىتى مىلادىنىڭ 220 - يىلى ساۋساۋ تەرىپىدىن يوقىتىلغان بولسىمۇ، بەش قىسىم (سول، ئوڭ، شىمال، جەنۇب، ئورتا) غا بۆلۈنگەن هونلارغا قوغۇشارنىڭ نەۋرە - ئەۋرىلىرى يېتەكچىلىكە قويۇلغان. ئۇلارغا خەن ئەمەلدارلىرى نازارەت قىلىپ تۇرغانلىقى، خەن سۇلالىسى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرغانلىقى ئۈچۈن هون بەگلىرى فامىلىسىنى لىيۇغا ئۆزگەرتكەن. مەسىلەن، سول قانات هونلارنىڭ يېتەكچىسى تەجىشى سونغۇ تەڭرىقۇت (188 — 195) نىڭ ئوغلى لىيۇباۋ (216 — 279) ئىدى. لىيۇباۋنىڭ ئوغلى لىيۇ يەنمۇ سول قانات هونلارغا 30 يىل (279 — 310) يېتەكچى بولغان.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرگەن هونلار 19 ئۇرۇقتىن ئىبارەت ئىدى. هەر بىر ئۇرۇق ئۆز ئالدىغا بىر قەبىلە ئىدى. مانا شۇ ئۇرۇقلار ئىچىدە تۇغا ئۇرۇقى ئەڭ ئېسىل ئۇرۇق هېسابلىناتتى. تۇغالار ئورغۇن ئۇرۇقلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۇلار ئەزەلدىن تارتىپ ئەنئەنىۋى ئابرويىغا ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ چاقىرىق كۆچى ناھايىتى چوڭ ئىدى. مىلادىنىڭ 280 - يىللىرى جۇڭگودىكى هونلار ئاھالىسى بىر نەچچە ئەۋزىكىڭ كىشىدىن ئاشقان.

II باب هونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان دۆلەتلىرى

جۇڭگو تېررىتورىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان هونلار 4 -

ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، 5 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ھون تۇغا دۆلىتى (304 — 329)، ھون دۆلىتى (319 — 350)، تۇبا ھون دۆلىتى (407 — 431)، ھون قۇتقۇ دۆلىتى (397 — 460) قاتارلىق تۆت دۆلەت قۇرغان. تۆۋەندە بۇ دۆلەتلەرنى قىسقىچە بايان قىلىمىز.

1. ھون - تۇغا دۆلىتى

427 يىل ھۆكۈم سۈرگەن خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 220 - يىلى تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتىن شۇندىن باشلاپ جۇڭگودا ۋېي (220 — 260)، چۇ (221 — 265)، ۋۇ (222 — 280) دېگەن ئىمپېرىيە تۈچ پادىشاھلىق پەيدا بولدى.

مىلادىنىڭ 280 - يىلىغا كەلگەندە ۋېي پادىشاھلىقىدىكى سىما ئۇرۇقىدىن بولغان سىمايەن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تۈچ پادىشاھلىقنى يوقىتىپ، جىن (265—420) سۇلالىسىنى قۇردى.

مىلادىنىڭ 291 - يىلى جىن سۇلالىسى ھۆكۈمران گۇرۇھى ئۆزئارا تەخت تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ ئۇرۇش 16 يىل (291 — 306) داۋام قىلدى. سەككىز خان بىر - بىرى بىلەن ھايات - ماماتلىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ، نۇرغۇن قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەبچى بولدى.

مىلادىيىنىڭ 304 - يىلى ھون خانزادىسى لىيۇ

يەن جىن سۇلالىسىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قوشۇن تارتىپ چىقتى ۋە ئۆزىنى خان دەپ جاكالىدى. لىيۇيەن جىن سۇلالىسىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردا غەلىبە قىلدى. 308 - يىلى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكالىدى، ۋاك ياك ① شەھرىنى پايتەخت قىلدى. لىيۇيەن 309 - يىلى لىيۇ جىڭ باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرىنى لويانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار يەنجىڭ ناھىيىسىدە ئەر - ئايال بولۇپ، ئۇچ تۈمەندىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى.

310 - يىلى لىيۇيەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا لىيۇسۇك پادىشاھ بولدى. لىيۇ سۇك 311 - يىلى لويانغىنى، 316 - يىلى چاڭئەنىنى بېسىۋالدى. جىن سۇلالىسى ھونلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. جىن سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىكى بىر قىسىم خانزادىلار جەنۇبقا قاراپ قاچىتى. ئۇلار 317 - يىلى جىنلىڭ (ھازىرقى نەنجىڭ) نى پايتەخت قىلىپ، تاريختا «شەرقىي جىن» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى. باشتا ھونلار ئاغدۇرۇپ تاشلىغان جىن دۆلىتى تاريختا «غەربىي جىن» دەپ ئاتالدى. «غەربىي جىن» 52 يىل (265 — 316)، «شەرقىي جىن» 104 يىل (317 — 420) ھۆكۈم سۈرگەن.

لىيۇ سۇك مىلادىيىنىڭ 316 - يىلى پايتەختىنى ۋاكدىن چاڭئەنگە يۆتكىدى. ئۇ چاڭئەنگە كېلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن 318 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتتى.

① ۋاك ياك — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىن - فېن ناھىيىسى تەۋەلىكىدە.

تى. ئۇنىڭ ئورنىغا لىيۇتسەن پادىشاھ بولدى.

ھونلار قۇرغان مانا شۇ دۆلەت 26 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ دۆلەتنى ھونلارنىڭ تۇغا ئۇرۇقى باش بولۇپ قۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى «ھون تۇغا دۆلتى» دەپ ئاتىسا بولىدۇ. بۇ دۆلەتنى قەدىمكى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۆز ئادەتلىرىگە يارىشا ھەر خىل نام بىلەن «خەن»، «ئالدىنقى جاۋ» دەپ ئاتاشقان.

2 . ھون دۆلتى

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرگەن ھونلارنىڭ 19 ئۇرۇقتا بۆلۈنىدىغانلىقى باشتا ئېيتىپ ئۆتۈلگەنىدى. مانا شۇ ئۇرۇقلارنىڭ ئىچىدە قانقۇي دەپ ئاتالمىدىغان بىر ئۇرۇق بار ئىدى. بۇ ئۇرۇق قەدىمكى جۇڭگو تارىخلىرىدا «جېي» دەپ يېزىلغان.

«جېي» لار ئۆزىنىڭ تالانتلىق باتۇر يېتەكچىسى غىجۇ باشچىلىقىدا كۈچلۈك دۆلەت قۇرغان. بۇ ھون دۆلىتى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ھون ـ تۇغا دۆلتى ئىچىدىن ئايرىلىپ ۋۇجۇتقا كەلگەن.

غىجۇ باشتا ھون ـ تۇغا دۆلتىنىڭ سانغۇنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ لىيۇيەن قۇرغان ھون دۆلتىنىڭ كۈچىيىپ بېرىشىغا كۆپ ھەسسە قوشقان. مىلادىنىڭ 318 ـ يىلى لىيۇتسەن پادىشاھ بولغان چاغدا غىجۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ ھازىرقى خېبېيدىكى شۇندىنى پايتەخت قىلىپ مۇستەقىل بولۇۋالدى. غىجۇ 319 ـ يىلى ئۆزىنى خان دەپ جاكالىدى. غىجۇ بىلەن لىيۇتسەن ئارىسىدا قاتتىق ئۇرۇشلار يۈز بەردى. غىجۇ مىلادىنىڭ 328 ـ يىلى ھون ـ تۇغا دۆلتىنىڭ خانى لىيۇتسەننى ئۆلتۈردى. غىجۇ بۇددىست بولۇپ، جۇڭگودا بۇددا دىنىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىغا كۆكۈل بۆلدى. ئۇنىڭ يېنىدا ھندىستاندىن كەلگەن بۇددا چىن ئاتلىق بۇددا «ئەۋلىياسى» بار ئىدى. غىجۇ بۇددا چىنىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى سالدۇرغان.

غىجۇ مىلادىنىڭ 333 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جىيەنى شىخو غىجۇنىڭ ھەممە ئوغۇللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى خان بولدى. ئۇ مىلادىنىڭ 349 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. شىخونىڭ ئاسرانىدى ئوغلى رۇەنمەن (خەنزۇ) ھون دۆلتىنى يوقاتتى. جۇڭگو تارىخچىلىرى بۇ دۆلەتنى «كېيىنكى جاۋ دۆلتى» دەپ ئاتىغان

3 . توبا ـ ھون دۆلتى

مىلادى 3 ـ ئەسىردىن باشلاپ 5 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزگىلدە ھونلار بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا چېتىشىپ كېتىشىدىن «توبا ـ ھون» دەپ ئاتالمىدىغان ھونلار كېلىپ چىققان. تارىختا: «دادىسى ھون، ئانىسى سايىبلاردىن تۇرەلگەن» لەرنى، شىمالىقلار «توبا ـ ھون» دەيدۇ، دېيىلگەن.

توبا ـ ھونلارنىڭ خانزادىلىرىدىن بىرى غىران بور ـ

جور میلادىنىڭ 407 - يىلى توبا - هون دۆلتىنى قۇرغان. بۇ دۆلەتنى جۇگجۇ تارىخىدا: «شىيا دۆلتى» دەپ ئاتايدۇ. غىران بور - بور ناھايىتى شەپقەتسىز بىر زالىم ئىدى. ئۇ خەنزۇ تۆرەزادىلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، ئۆز دۇشمەنلىرىگە قارشى قىلغان ئۇرۇشلاردا داۋ ئىم دېگۈدەك غەلىبە قىلغان. میلادىنىڭ 410 - يىللىرى توبا - هون دۆلتى قۇدرەتلىك بىر دۆلەتكە ئايلانغان. غىران بۇر - بور میلادىنىڭ 413 - يىلى خەلقتىن 600 مىڭ ئادەمنى ئىشلىتىپ، تۇڭۇنىچىڭ (هازىرقى شەنشىنىڭ خەنشەن ناھىيىسىدە) شەھرىنى سالدۇرۇپ، بۇ يەرنى پايتەخت قىلغان. بۇ يېڭى پايتەختنىڭ سېپىل هۆلىنىڭ قېلىنلىقى 30 قەدەم، ئېگىزلىكى 15 مېتر كېلەتتى. شەھەر سېپىلىنى ياساشقا ئىشلەتكەن توپا پىشۇرۇلغان، سېپىل قوپۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، سېپىل تېمىغا بېگىزنى تەقىپ كۆرۈشكەن. ئەگەر سانجىلغان تۆمۈر بېگىز تامغا بىر سۇڭ كىرگەنلا بولسا، سېپىلنى قوپارغانلار ئۆلتۈرۈلگەن. شەھەر ئىچىدىكى ئوردا سېپىلىنىڭ قېلىنلىقى سەككىز مېتر كېلەتتى. ئوردا سېپىلىنىڭ پۈختا، چىڭلىقىدىن قىلىچ، پالتا قاتارلىق نەرسىلەرنى بىلەشكىمۇ بولاتتى. غىران بور - بور پايتەختنى قۇرۇپ چىققۇچى ئىشچى ۋە ئۇستىلاردىن بولۇپ، ئاز دېگەندە بىر نەچچە مىڭ كىشىنى ئۆلتۈرگەن.①

میلادىنىڭ 417 - يىلى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ

① پەنزىلەن: «جۇگجۇ ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە، 337 - ۋە 338 - بەتلەرگە قارالسۇن.

مەشھۇر سانخۇنى لىيۇيۇ «كېيىنكى جىن دۆلتى» (بۇ دۆلەتنى تېبەتلەر قۇرغان) نىڭ پايتەختى چاڭ ئەنگە بېسىپ كىرىپ، «كېيىنكى جىن دۆلتى» نى يوقاتقان. ئۇ 12 ياشلىق ئوغلى لىيۇيىجىڭنى نۇرغۇن قوشۇنغا باش قىلىپ چاڭئەننى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىپ ئېلىش ئۈچۈن نەنجىڭگە كەتكەن. بۇ ئەھۋالنى بايقاپ يېتىرگەن غىران بور - بور میلادىنىڭ 418 - يىلى چوڭ قوشۇننى باشلاپ چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلغان. لىيۇ يۈنىڭ چاڭئەننى قوغداشقا قالدۇرغان سانغۇنلىرى ئۆز ئارا بىر - بىرىنى قىرىشقا كىرىشىپ كەتكەن. بۇنداق ئەھۋالدا قالغان لىيۇيىجىڭ قېچىپ قۇتۇلغان.

غىران بور - بور چاڭئەننى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغان. ئۇ میلادىنىڭ 425 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئوغلى غىران چان پادىشاھ بولغان.

غىران چان (425 — 427)، غىران تىن (427 — 431) لار پادىشاھ بولغان مەزگىلدە، توبا - هون دۆلتى بىلەن شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى (386 — 534) ئارىسىدا ئۇزلۇكسىز ئۇرۇشلار بولغان. 426 - يىلى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى تۇڭۇەن شەھرىگە ھۇجۇم قىلغان، چاڭئەننى بېسىۋالغان، 427 - يىلى تۇڭۇەننىمۇ بېسىۋالغان. غىران چان گەنسۇدىكى تىيەنشۇي (تەڭرى سۇ) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا قېچىپ كەتكەن. 428 - يىلى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى غىران چاننى ئەسىر قىلى

غان. غىران چان ئەسىرگە چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن، غىران تىن پادىشاھ بولۇپ، ئۇ گەنسۇدىكى فىگياڭغا جايلىشىۋالغان. ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ۋېي قوشۇنلىرى تارمار قىلىنغان. غىران تىن شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن بىر نەچچە يىل ئۇرۇشقان. ئۇ 431 - يىلى غەربىي چىن دۆلىتى (يۇ دۆلەتنى سايىپلار قۇرغان)نى يوقاتقان. ئۇ شۇ يىلى بىر نەچچە مىڭ ئادەمنى باشلاپ خېشى كارىدورىغا كەتمەكچى بولغان. ئۇ خېشى كارىدورىغا كېتىش ئۈچۈن دەريادىن ئۆتۈۋاتقاندا، شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقىغا بېقىنىدىغان تۈيغۇتلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان.①

4. ھون - قۇتقۇ دۆلىتى

تارىخىي سەۋەبلەرگە كۆرە، ھازىرقى گەنسۇنىڭ بەزى جايلىرىدا قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ھونلار ياشاپ كەلگەن. مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى غەربىي ھونلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن قىسمى ئورتا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيانىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ، يەنە شەرقىدە بىر قىسىم ھونلار تۇرۇپ قالغان. تۇرۇپ قالغان ھونلارنىڭ «لۇشۇي ھونلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان قىسمى گەنسۇدا «ھون قۇتقۇ دۆلىتى» نى قۇرغان.

قەدىمكى چاغلاردا ھونلارنىڭ دۆلەت تەشكىلىدىكى قالدۇق بويىچە سول قول، ئوڭ قول قۇتقۇ دەپ ئاتىلىدىغان مەنسەپدارلار بولاتتى. لۇشۇي ھونلىرىنىڭ ئاتا بوۋىلىرى سول قۇتقۇ مەنسەپىدە بولۇشقا نىسبەتەن. شۇڭا لۇشۇي ھونلىرىنىڭ جانلىرى «قۇتقۇ» دېگەن مەنسەپ ئاتالغۇسىنى ئۆزلىرىگە فامىلە قىلىپ ئېلىشقان. لۇشۇي — ھازىرقى كۆكنۇر (چىڭخەي) ئۆلكىسى شىنىڭ شەھىرىنىڭ غەربىدىكى بىر دەريانىڭ نامى، تارىخچىلار بۇنى شۇ دەريانىڭ ئەتراپىدا ياشىغان ھونلارنى «لۇشۇي ھونلىرى» دەپ ئاتاشقان.

لۇشۇي ھونلىرىنىڭ مەشھۇر خانى قۇتقۇ مونسۇن مىلادىنىڭ 400 - يىلى گەنسۇدا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان دەنىيە ئاتلىنىڭ سانغۇنى ئۆلتۈرۈپ، جائىينى بېسىۋالىدۇ. قۇتقۇ مونسۇن خانلىق قىلغان مەزگىلدە (400 — 432) ھون قۇتقۇ دۆلىتى تازا كۈچىيىدۇ. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى دائىرىسىگە گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورى، كۆكنۇرنىڭ بىر قىسمى، تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى (لوپنۇر، تۇرپان ئويمانلىقى) كىرگەن.

قۇتقۇ مونسۇن مىلادىنىڭ 414 - يىلى گوزاڭ شەھىرىنى بېسىۋالىدۇ. ئۇ 420 - يىلى غەربىي لياڭ خانلىقى (گەنسۇنىڭ غەربىدە) نى يوقىتىپ، ئۇنىڭغا قاراشلىق يەتتە ۋىلايەتنى بېسىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇتقۇ مونسۇن قۇرغان دۆلەت بايلىقى مول بىر دۆلەتكە ئايلىنىدۇ، ئۇرۇش ھادىسىلىرى ئازىيىدۇ. دۆلەتتە بۇددا دىنى ئەۋج ئالىدۇ. قۇتقۇ مونسۇن گوزاڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن يۈز يول يىراقلىقتىكى تاغ قىيالىرىغا (بۇگۈنكى ۋۇۋىيدىكى تېيەن تىشەن تېغىنى قىياسىغا) بۇددا ئەۋلىيالىرى ساكىيا

① پەنۇسلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە، 337 - يىل، 338 - بەت، لەرگە قارالسۇن.

مونىڭ چوڭ بۆتلىرىنى ياساتقۇزمىدۇ. بۇنداق بۆتلار ناھايىتى ھەيۋەتلىك بولۇپ، كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. قۇتقۇ مونسۇننىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقادى كۈچلۈكلۈكىنى ئاڭلىغان ھىندىستانلىق مەشھۇر بۇددىست دىھارماراكشا ھون قۇتقۇ دۆلىتىگە كېلىدۇ. ئۇ باشتا كەشمىر، كۇچار قاتارلىق دۆلەتلەردە تۇرغان، كېيىن لوپنۇر ئەتىراپىدىكى لولان خانلىقىغا كەلگەن. بۇددا مۇخلىسى بولغان لولان خانىي دىھارماراكشانى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئېلىپ ئىززەت - ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، دىھارماراكشا لولاندا تۇرغان مەزگىلدە خانىنىڭ سىڭلىسى بىلەن ناتوغرا مۇناسىۋەتتە بولغانىكەن. بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قالغاندا، دىھارماراكشا لولاندىن ئوغرىلىقچە قېچىپ، قۇتقۇ مونسۇننىڭ قېشىغا كەلگەن. دىھارماراكشا قۇتقۇ مونسۇننىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغىنى ئۈچۈن ئۆزىنى سىرلىق كۆرسىتىپ، جىن - ئالۋاستىلارنى ئىشقا سېلىپ، خىلمۇخىل كىسەللىكلەرنى داۋالاش ھەم كۆپ ئوغۇل تۇغدۇرۇشنىڭ ھەكمەتلىرىنى بىلمەن، دەپ تونۇشتۇرغان. قۇتقۇ مونسۇن دىھار ماراكشاغا قىزلىرى ۋە كېلىنلىرىگە ئەر بىلەن ئايال ئارىسىدا بولىدىغان ئالاقىنىڭ مەنىتىنى ئۆگىتىشنى تاپشۇرغان. ئۆزىنى ئەۋلىيا قىلىپ كۆرسەتكەن دىھار ماراكشا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇتقۇ مونسۇننىڭ قىزلىرى ۋە كېلىنلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن ناتوغرا مۇناسىۋەتتە بولغان. دەل شۇ مەزگىلدە شىمالىي ۋېي پادىشاھى توباتاۋ (424 — 451) ھون

قۇتقۇ دۆلىتىدە دىھارماراكشا ئاتلىق ئەۋلىيانىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ، قۇتقۇ مونسۇنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەلچىلەر يېتىپ بارغان ھامان دىھارماراكشانى ئۇلارغا قوشۇپ شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقىغا ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر تەلەپ ئورۇنلانمسا، توباتاۋ ئۆزى قوشۇن تارتىپ قۇتقۇ مونسۇن ئۈستىگە ئېسىپ بارىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلىدۇ. لېكىن قۇتقۇ مونسۇن توباتاۋنىڭ تەلەپلىرىگە پىسەنت قىلماي، ئۇنى قەتئىي رەت قىلىدۇ، شىمالىي ۋېي ئېلچىلىرى قۇرۇق قول قايتىدۇ. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي دىھارماراكشانىڭ ئىنىلاسلىقى ئاشكارىلىنىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن ناھايىتى غەزەپلەنگەن قۇتقۇ مونسۇن دىھارماراكشانى يوغان كالتەك بىلەن ئۇرۇپ، قىيناپ ئۆلتۈرىدۇ.

قۇتقۇ مونسۇن مىلادىنىڭ 433 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئورنىغا ئوغلى قۇتقۇ مۇقان پادىشاھ بولىدۇ. قۇتقۇ مۇقان يەتتە يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇرىدۇ. شىمالىي ۋېي پادىشاھى مىلادىنىڭ 439 - يىلى ناھايىتى چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ ھون قۇتقۇ دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. قۇتقۇ مۇقان باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى گۈزەل شەھىرىنىڭ سىرتىدا بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدۇ. قۇتقۇ مۇقان ئەسىرگە چۈشىدۇ. توباتاۋ 100 مىڭدىن ئارتۇق ھوننى ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ. قۇتقۇ مۇقان توباتاۋنىڭ ئەسىرگە چۈشكەندە قۇتقۇ مونسۇننىڭ ئوغلى، ئارگۇ ئاتلىق ئوغۇللىرى بىر قىسىم ھوللارنى باشلاپ دۈڭخۇاڭغا چېكىنىدۇ. ئاندىن ئۇلار 12 مىڭ كىشىنى باشلاپ دۈڭخۇاڭدىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ، قۇم چۆللىرى

دىن تۆتۈپ لولانغا كەلگىچە 6000 كىشى تۈسىۋزلۇقتىن تۆۋلىدۇ. ھونلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان لولان خانى بىر قىسىم ئاھالىنى باشلاپ چەرچەنگە قېچىپ كېتىدۇ. ئوغوي بىلەن ئارگۇ لولاندا بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن تۇرپانغا كېلىدۇ. تۇرپان ھون قۇتقۇ دۆلىتىنىڭ بىر ۋىلايىتى بولۇپ، ئۇ يەردە قۇتقۇ مونسۇننىڭ ئوغلى قۇتقۇ پانتاي ۋالىيلىق قىلاتتى. مىلادىنىڭ 440 - يىلىدىن باشلاپ ھون قۇتقۇ دۆلىتىنىڭ پايتەختى تۇرپان بولىدۇ.

ھون قۇتقۇ دۆلىتى تۇرپاننى پايتەخت قىلغاندىن باشلاپ ئاۋارلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇردى. ئاخىرى ھون قۇتقۇ دۆلىتى مىلادىنىڭ 460 - يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ھون قۇتقۇ دۆلىتىگە 440 - يىلىدىن 460 - يىلىغىچە ئوغوي، ئارگۇلار خان بولغان. ئارگۇ مىلادىنىڭ 460 - يىلى ئاۋارلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى 60 يىل (400 — 460) ھۆكۈم سۈرگەن ھون قۇتقۇ دۆلىتىنى «شىمالىي لياڭ» دەپ ئاتاشقان.

ھونلار، جەلەر، سىيانپىلار، چاڭلار، دىلار (بۇ ئىككىسى تىبەت) نىڭ جۇڭگودا دۆلەت قۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى «بەش خۇلارنىڭ جۇڭگونى قالايمقان قىلغانلىقى» دەپ ئاتاشقان.

تۆۋەندىكى ھونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان دۆلەتلىرىنىڭ ئىسىملىرى قىسقىچە چۈشەندۈرىدىغان جەدۋەلدۇر.

دۆلەت نامى	دۆلەتنى قۇرغۇچى	سۇلالىسى	پايتەختى	مۇددىتى	سۇلالىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى
ھون - تۇغا دۆلىتى	ئوزەبەن	ھون	چاڭئەن	304 — 329	ھون دۆلىتى
ھون دۆلىتى	لىيۇيۈەن	ھون	يە	319 — 350	دۇەنجۇ
	شىجۇ			350 — 407	تۆۋغۇلار
تۆۋا ھون دۆلىتى	فۇتقۇ مورىۋن	ھون	چاڭئەن	400 — 460	تاۋارلار

تۆۋەندىكى 4 دۆلەت خانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

ھون توغا خانلىرى

1	لېۋېەن	304 — 309 - يىللار
2	لېۋىۋك	410 — 417 - يىللار
3	لېۋتسەن	418 - يىلى
4	لېۋباۋ	418 — 428 - يىللار
5	لېۋشى	429 - يىلى

ھون دۆلىتىنىڭ خانلىرى

1	شىخۇ (چۆل)	319 — 333 - يىللار
2	شىخۇك	334 - يىلى
3	شىخۇ	335 — 349 - يىللار
4	شىزۇن	449 - يىلى
5	شىجەن	450 - يىلى

ھون توبا دۆلىتىنىڭ خانلىرى

1	خىران پور - پور	407 — 424 - يىللار
2	خىران چان	425 — 427 - يىللار
3	خىران تىن	428 — 431 - يىللار

ھون قۇتقۇ دۆلىتىنىڭ خانلىرى

1	قۇتقۇ مۇنسۇن	400 — 432 - يىللار
2	قۇتقۇ مۇقان	433 — 439 - يىللار
3	قۇتقۇ ئوغۇي	؟ — 440
4	قۇتقۇ ئارگۇ	يىللار 460 — ؟

ھونلارنىڭ بىر قىسمى تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە سەددىچىن سېپىلى ئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ، جۇڭگودا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرىغا كېلىپ خەنزۇلار تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە قىلىنىپ كەتكەن.

تۆتىنچى قسىم

ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمى

مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر بۇرۇن ئۇجۇتقا كەلگەن ئۇيغۇر ھون تەڭرىقۇتلۇقى (ئىمپېراتورلۇقى) ۋاقتىدا ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسىنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە ھېلىغىچە تالاش ـ تارتىش مەۋجۇت. بەزى تارىخچىلار: ھونلار قۇللۇق جەمئىيەتتە ئىدى، دېيىشسە، يەنە بەزى تارىخچىلار: ھونلار فېئودالىق جەمئىيەتتە ئىدى، دېيىشىدۇ. ھونلارنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى زادى قانداق؟ مېنىڭچە، ئۇ ھەرگىزمۇ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت ئەمەس، ئىپتىدائىي جەمئىيەت تېخىمۇ ئەمەس، بەلكى يېرىم پاتريئارخالىق تۈزۈمدىكى يېرىم فېئودالىق جەمئىيەت...! «تەڭرىقۇت — پۈتكۈل دۆلەت بويىچە ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا فېئودالىق سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەن».①

① «ھونلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 223 ـ بەتكە قارالسۇن.

ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمىنىڭ خېلى مۇكەممەللىكىگە قارىغاندىمۇ، ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى بەزى تارىخچىلار ئېيتقانىدەك قۇللۇق تۈزۈمىدە بولماستىن، فېئودالىق تۈزۈمىدە ئىدى. بۇنداق ئەھۋاللارنى ھونلارنىڭ ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلى مۇكەممەل بولغان ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمى ئارقىلىق كۆرۈش مۇمكىن.

I باب ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى

1. تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق تۈزۈمى

ھونلاردا تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە تەڭرىقۇتنىڭ بىر تۇغقانلىرى ئەمەس، ئوغۇللىرى ۋارىسلىق قىلاتتى.

مىلادىدىن 210 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈشى ھون ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى ۋە پادىشاھ مۇستەبىتلىك سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكىنى كۆرسەتسە قالماستىن، ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسى، ئۆگەي ئانىلىرىنى، ئۇكىلىرىنى، بويسۇنمىغان ھون ۋەزىرلىرىنى... ئۆلتۈرۈشى يېڭى تۈزۈم بىلەن كونا تۈزۈم ئارىسىدىكى كەسكىن كۈرەشنىڭ ئىنكاسى، باتۇرنىڭ تەڭ

رىقەۋت بولۇشى ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ سايلاپ چىقىشى بىلەن ئەمەس، زورلۇق كۈچ بىلەن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىپ، كۈنا تۈزۈمنى يوقىتىش ئارقىلىق بولغان. باتۇر تەكرىقەۋتنىڭ ئاتىسى تۇمەن تەكرىقەۋتنى ئۆلتۈرۈپ تەكرىقەۋت بولۇشى — ھونلارنىڭ جەمئىيتى، سىياسىسىنىڭ ئالغا باسقانلىقى، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ روشەن بەلگىسى ئىدى. جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ھاكىمىيەت تەشكىلى، ئەمەلدارلىق تۈزۈمى مۇكەممەللىشىپ، قانۇن يۈرگۈزۈلۈپ، دۆلەت ھاكىمىيىتى مۇستەھكەم بىر ھالغا كەلگەن.①

ھونلاردا تەكرىقەۋتلۈق تەختگە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىدە ئاتا ئورنىغا ئوغلىنىڭ تەكرىقەۋت بولۇشى باتۇر تەكرىقەۋتتىن باشلاپ مۇقىملاشقان. تارىخىي پاكىتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە: تۇمەن تەكرىقەۋتتىن (210 — 240) تارتىپ، باتۇر تەكرىقەۋت (210 — 174)، كېيۇك تەكرىقەۋت (174 — 161)، كونچىن تەكرىقەۋت (161 — 126)، ئىل چىمسى تەكرىقەۋت (126 — 114)، ئويۇبي تەكرىقەۋت (114 — 105)، ئويمشلۇر تەكرىقەۋت (108 — 105)، قولغۇ تەكرىقەۋت (102 — 101) غەچە بولغان سەككىز تەكرىقەۋتنىڭ ئىچىدە قولغۇ تەكرىقەۋتتىن باشقا (ئويمشلۇرنىڭ تاغىسى ئىدى) ھەممىسى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تەكرىقەۋت بولۇش تۈزۈمى بويىچە تەكرىقەۋت بولغان. كېيىنكى چاغلاردا ھونلار ئىچىدە

① «ھونلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 214- بەت، شەرقىي ئاۋالسۇن.

يۇز بەرگەن ھاكىمىيەت تالىشىشتىكى ئاساسىي سەۋەب ئاتا ئورنىغا ئوغلىنىڭ تەكرىقەۋت بولۇش تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن شولۇي قانقۇي تەكرىقەۋت ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن باشلانغان ئىچكى ئۇرۇشلار ئەنە شۇنىڭغا ناھايىتى ئوبدان مىسال بولىدۇ. چۈنكى شۇ چاغدا چوڭ ئالچى جانقۇي ئۇكىسى تاۋرۇنچى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئوك قول بىلگە خان توجۇتانىنى ئويانغۇتى تەكرىقەۋت نامىدا تەختكە چىقارغان. ئەسلىدە ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلي قائىدىسى بويىچە شولۇي قانغۇي تەكرىقەۋتنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئوغۇللىرىدىن بىرى تەكرىقەۋت بولۇشى لازىم ئىدى.

2. ئەمەلدارلىق تۈزۈمى

باتۇر تەكرىقەۋت بولغاندا، ئەڭ ئاۋۋال دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشكە كىرىشكەن. ئۇ دۆلەتنى باشقۇرۇشتا 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورناتقان.

تەكرىقەۋت ھونلاردا ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران ئىدى. تەكرىقەۋت دېگەن سۆز «خۇدانىڭ ئوغلى» ياكى «خۇدا بەرگەن بەخت» دېگەن مەنانى بېرەتتى. تارىخىي مەلۇماتلار («تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن يىلنامىسى») غا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن «ھون تەكرىقەۋتى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىسمى نامەلۇم

بولغان بۇ تەڭرىقۇتنىڭ تىلغا ئېلىنىشى ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆز خانلىرىنى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم. سىماچىيەن ھونلارنىڭ چوڭ ئاتلىق خانى ئۇستىدە توختىلىپ، ئۇنى «ھونلارنىڭ بوۋىسى» دەيدۇ. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، چوڭ ئۆي مىلادىدىن 1766 يىل بۇرۇن ئۆتكەن. ① شۇنداق بولغاندا، ھونلارنىڭ بوۋىسى ھېسابلانغان چوڭ ئۆي مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن ياشىغانىكەن. بىرقەدەر ئىشەنچلىكرەك تارىخىي خاتىرىلەردە ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تۇمەن تەڭرىقۇت (210 — 240) دىن باشلاپ تىلغا ئېلىنىشقا باشلىغان.

باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) تەڭرىقۇتتىن باشقا يەنە 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۇچۇن خانلار، بەگلەرنى تەينىلىگەن. مەسىلەن:

(1) سولقول بىلگەخان. (2) ئوڭ قول بىلگەخان. (3) يابغۇر (باش ۋەزىر). (4) سول قول قۇتمغۇ. (5) ئوڭ قول قۇتمغۇ. (6) سول قولخان. (7) ئوڭ قولخان. (8) سول قول ئۇلۇغ سانغۇن. (9) ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇن. (10) سول قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ. (11) ئوڭ قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ. (12) سول قول ئۇلۇغ خەزىنە بېگى. (13) ئوڭ قول ئۇلۇغ خەزىنە بېگى. (14) باتىسخان. (15)

① «موگۇللار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار» 10 - بەتكە قارالسۇن.

(15) تۇمەن بېشى. (16) مىڭبېشى. (17) يۈز بېشى. (18) ئون بېشى... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تەڭرىقۇت ئالىي ھۆكۈمران سۈپىتىدە دۆلەتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ۋە ئاشقى سىياسىتىدىكى بارلىق چوڭ ھوقۇقلىرىنى يابغۇ (باش ۋەزىر)، سول قول قۇتمغۇ، ئوڭ قول قۇتمغۇ (ۋەزىرلەر) ئاتلىق ۋەزىرلەرنىڭ يارىدەمچىلىكىدە يۈرگۈزەتتى. قۇتمغۇلار بولسا ھونلاردا ئېسىل ئۇرۇق ھېسابلىنىدىغان غۇيان، لان، شابۇ قاتارلىق ئۈچ ئۇرۇقتىن تەينىلەنەتتى. ھون تەڭرىقۇتلىرى ئوغۇللىرىنى ھاناشۇ ئۈچ ئۇرۇقنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەندۈرەتتى.

غويان ئۇرۇقىدىن تەينىلەنگەن قۇتمغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ سول تەرىپىدە، لان، شابۇ ئۇرۇقىدىن تەينىلەنگەن قۇتمغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇراتتى.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا ھون تەڭرىقۇتلۇقنىڭ پايتەختى ھازىرقى كۆكخوت شەھرى (ئىچكى موڭغۇلدا) نىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تەڭرى بالىق ئىدى. كېيىنچە ھونلار پايتەختىنى ئۇرخۇن دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى خوشو سايرام كۆلىنىڭ بويىغا يۆتكەپ كەتكەن. تەڭرىقۇت، ئالچى (خانىش) پايتەختىكى ئوردىدا تۇراتتى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھون تەڭرىقۇتلۇقنىڭ تېررىتورىيىسىنى تۆت قىسىمغا بۆلۈپ باشقۇرۇشنى يولغا قويغان. تەڭرىقۇت ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆزى بىۋاسىتە باشقۇراتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئوغۇللىرىدىن تەينىلەنگەن سول قول بىلگە خان، ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ

شەرق قىسمىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئايرىم ئوردىسى بولۇپ، ئورنى قورۇلۇن دەريا‌سى (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدە) نىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ئىدى. سول قول بىلگە خان باشقۇرىدىغان تېررىتورىيە شەرقىي ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا سوزۇلغانىدى. ئۇ ئاساسەن بويسۇندۇرۇلغان توڭگۇسلار ئۇستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

ئوڭ قول بىلگەخان (بۇنۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىدىن تەيىنلىنەتتى) ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شەرقىي رايونلىرىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى ئولاستايدىكى خاڭگەي (تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدە) تاغلىرىنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئۇ باشقۇرىدىغان جايلارنىڭ ئىچىگە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ ئالاسەن ئايمىقى، ئىرسەن ئايمىقى، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار دالىسى، تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، سىلىنغا دەريا‌سى (تاشقى موڭغۇلىيىدە) نىڭ غەربىي قىسمىدىكى قوبىرو قاتارلىق جايلار كىرەتتى.

سول قول، ئوڭ قول بىلگە خانلاردىن قالسا، باتىس خان دەپ ئاتىلىدىغان خانلار ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. باتىس خان ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي رايونلىرىنى (شەرقى تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمىدىن تارتىپ غەربى كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە) باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى ھازىرقى كورلا ئەتراپىدا ئىدى. ئۇ تەڭرىقۇتقا ۋاكالىتەن ھۆكۈم يۈرگۈزەتتى.

ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا بولسا، تەڭرىقۇتتىن تارتىپ ئۇ

ئوغ خەزىنە بېگىگىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى قوشۇنلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. تۈمەن بېشى، مىڭبېشى، يۈز بېشىلار بولسا نوقۇل ھەربىي ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى.

3. ھونلارنىڭ قانۇن - تۈزۈمى

دۇنيادا قانداق تۈزۈمدىكى دۆلەت بولمىسۇن، ئۇنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان قورالالار ئىچىدە ئەڭ مۇھىم قورالنىڭ بىرى قانۇندۇر. قەدىمكى چاغلاردا دۆلەت پەيدا بولغاندىن تارتىپ، قانۇن - تۈزۈملەر ئورنىتىلىپ ئىجرا قىلىنىشقا باشلىغان. ئېنگىلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇنىڭ ئورگانلىرى خەلق ئىرادىسى قوراللىرىدىن مۇستەقىل ئورگانلارغا، ھۆكۈمرانلىق ۋە زۇلۇم ئورگانلىرىغا، خەلقنىڭ ئۆزىگە قارىتىلغان ئورگانلارغا ئايلىنىدۇ.»①

چۈنكى دۆلەت تۇپ ماھىيىتى جەھەتتىن بىرسىنىپ يەنە بىرسىنىپنى ئېزىش قوراللىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھونلار مىلادىدىن بۇرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا سىنىپىي خەتىيەتكە كىرگەن.

ئۇلاردا سىنىپىي پەرقلەر ناھايىتى روشەن شەكىللەنگەن. 1924- يىلى سوۋېت ئارخېئولوگى كوزلوۋ تاشقى موڭغۇلىيىدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى تاپقان.

① ق. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە، 276 - بەتكە قارالسۇن.

شۇقەبرىلەرنىڭ بىرىدىن ھۆل خانى بىلەن بىللە كۆمۈلگەن قۇللارنىڭ جەسەتلىرى چىققان. بۇ پاكىت مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ھونلاردا سىنىپلارنىڭ ماۋجۇتلۇقىنى كۆچلۈك ھالدا ئىسپاتلايدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھۆكۈمران سىنىپ ئۆزىگە قارشى چىققانلارنى تۈرلۈك ئۇسۇللاربىلەن چەكلەش ئۈچۈن ئەلۋەتتە قانۇن ـ تۈزۈملەرنى بەلگىلەپ، ئۇنى ئىجرا قىلدۇ.

سىماچيەنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر»، ھونلار ھەققىدە قىسسە» ۋەيەنشىگو (7 ـ ئەسىردە ئۆتكەن) نىڭ «خەن يىلنامىسى» غابەرگەن ئىزاھاتىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ھونلارنىڭ قانۇنى بويىچە:

1) پىچاق كۆتۈرۈپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى.

2) ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ ئائىلىسىدىكى مال ـ مۈلكى مۇتلەق مۇسادىرە قىلىناتتى.

3) جىنايەتچىلەرنىڭ جىنايەتلىرىگە (ئېغىر ـ يەڭگىل لىكىگە) قاراپ جازا بېرىلەتتى. مەسىلەن، يەڭگىلرەك جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى (ئادەم ئۆلتۈرگەنلەردىن باشقىلارنى) باغلاپ، تاش ئۇستىدە يۇمۇلىتىپ، ئۇنگە سۆڭەكلىرىنى غۇچ ـ غۇچ قىلىۋەتتى ياكى ھوشۇقىنى چېقىپ تاشلايتتى.

4) ھونلارنىڭ قاماقخانىسىغا قامالغانلار ئون كۈندىن ئارتۇق ياتمايتتى. دۆلەتتىكى قاماقخانىلارنىڭ بىرىدىكى جىنايەتچى بىر نەچچە ئۈندىن ئاشمايتتى.① ھۇنىڭغا

① «خون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» جەنزۇچە، 216 ـ بەتكە قارالسۇن.

قارىغاندا، ھونلاردا جىنايەتچىلەر ناھايىتى تېز بىر تەرەپ قىلىنىدىكەن.

تارىخىي يىلنامىلاردا ھونلارنىڭ قانۇن ـ تۈزۈمىگە دائىر ماتېرىياللار ئازبولسىمۇ، يۇقىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ھونلار قاماقخانىلارنى سالدۇرۇپ، جىنايەتچىلەرنى قامىغان. ھونلارنىڭ جازاقانۇنلىرىغا دائىر بەزىبىر پاكىتلارنى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (375—365) دەۋرىدە قوللانغان بەزىبىر جازالاش تەدبىرلىرىدىنمۇ كۆرۈش مۇمكىن. ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئاتتىلانىڭ روما ئىمپېرىيىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى ئىددىقۇن روما ئىمپېراتورىغا يالغاندىن سېتىلىپ، ئاتتىلانى ئۆلتۈرمەكچى بولدۇ. ئۇ ئۆزئىلىگە قايتىشدا، ئۆزى بىلەن بىللە بىرنەچچە نەپەر رومالىق سۈيقەستچى دىپلوماتلارنى بىللە ئېلىپ كېلىدۇ. ئىددىقۇن ئاتتىلانىڭ ھوزۇرىغا يېتىپ كەلگەن ھامان سۈيقەستنى ئاتتىلاغا مەلۇم قىلىدۇ. روما ئىمپېراتورىنىڭ بۇنداق سۈيقەست ئىشىدىن غەزەپلەنگەن ئاتتىلا ئۆزۈن بىر نۇتۇق سۆزلىگەندىن كېيىن: «ئەگەر كەچۈرمەيدىغان بولساڭ سىلەرنى (رومالىق سۈيقەستچىلەرنى دېمەكچى — ئا) ھون ئادىتى بويىچە دالىغا ئېگىز ھوما ياغاچ تىكىپ ھوما ياغاچىنىڭ ئۇچىغا يالىڭاچلاپ باغلاپ قويۇپ، ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلارغا يەم قىلىپ بېرىپ جازالايتتىم» دېگەن. شۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلاردا ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى، ئەنە شۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئۆلتۈرىدىكەن.

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا ھونلاردا بۇ چاغدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا مۇكەممەل دۆلەت تەشكىلىي تۈزۈمى بولغانلىقتىن، قانۇن ـ تۈزۈم ئورنىتىلغان، قاماقخانىلارمۇ بولغان. ئېنگىلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «دۆلەتنى كونا ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، دۆلەتنىڭ بىرىنچى خۇسۇسىيىتى — ئۇنىڭ پۇقرالىرىنىڭ تېررىتورىيىگە قاراپ بۆلۈنۈشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ...». دۆلەتنىڭ ئىككىنچى خۇسۇسىيىتى — ئۆزىنى ئۆزى قوراللىق كۈچ قىلىپ ئۇيۇشتۇرىدىغان ئاھالىدىن ئىبارەت بولىغان ئىجتىمائىي ھاكىمىيەتنىڭ تەسىس قىلىنىشىدۇر... ئۇ پەقەت قوراللىق كىشىلەردىنلا ئىبارەت ئەمەس، بەلكى ئۇرۇغداشلىق جەمئىيىتىگە مەلۇم بولمىغان ماددىي قوشۇمچىلار — قاماقخانىلار ۋە خىلمۇ خىل مەجبۇرىقلىغۇچى ئورگانلاردىن ئىبارەت».① ھونلار دۆلىتى مانا مۇشۇ ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە تولۇق ئىگە بولغان دۆلەت ئىدى.

4. ھونلارنىڭ دۆلەت كېڭىشى

ھونلاردا زۆرۈر تېپىلغاندا دۆلەت كېڭىشى ئۆتكۈزۈلەتتى. باتۇر تەڭرىقۇت

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» تۇنجى نەشرىچە، 294 — 295 - بەتلەرگە قارالسۇن.

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ بار بولغان دۆلەت كېڭىشىنىڭ رولىغا ناھايىتى چوڭ ئېتىبار بەرگەن ئىدى. دۆلەت كېڭىشى ئاساسەن ناھايىتى چوڭ ۋە جىددىي ئىشلارنى ھەل قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا ئۆتكۈزۈلەتتى. مەسىلەن:

(1) تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا ئۆزىنىڭ ئورنىغا كىمنىڭ تەڭرىقۇت بولۇش مەسىلىسىدە تالاش ـ تارتىش بولۇپ قالغاندا، دۆلەت كېڭىشنى ئۆتكۈزۈپ، ھەل قىلىشقا توغرا كېلەتتى. بۇنداق چاغدا ھونخانلىرى پايتەختكە چاقىرىلىپ، ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئوردىسىدا بىر نەچچەكۈن كەسكىن تالاش ـ تارتىش ئارقىلىق يېڭىدىن تەختكە چىقىدىغان تەڭرىقۇت بەلگىلىنەتتى.

(2) دۆلەت جىددىي ۋە ناھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا ئۇچرىغاندا (بىرەر دۆلەت بىلەن ئۇرۇشىدىغان چاغدا) دەرھال دۆلەت كېڭىشى ئۆتكۈزۈلەتتى. كېڭەشتە ھون خانلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ، دۆلەتنىڭ سىياسىتى، ئومۇمىي ھەربىي سەپەرۋەرلىكىدىن تارتىپ، ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيە، تاكتىكىلىرىغىچە بولغان مۇھىم مەسىلەرنى بەلگىلىشەتتى.

(3) ھونلار دۆلىتى باشقا بىر دۆلەت بىلەن ئەھدىنامە تۈزىدىغان چاغدا دۆلەت كېڭىشى ئۆتكۈزۈلۈپ، تۈزۈلىدىغان ئەھدىنامىنىڭ مەزمۇنىي شەرتلىرى بەلگىلىنەتتى. بۇنداق كېڭەشنى ئۆتكۈزۈشنىڭ مۇقىم بەلگىلەنگەن ۋاقتى يوق ئىدى، قاچان زۆرۈر تېپىلسا، شۇچاغدا ئۆتكۈزۈلەتتى.

بۇنداق كېڭەشنىڭ بىرىنچىسى 1- ئايدا ئۆتكۈزۈلۈ-
دىغان، ھون خانلىرى، بەگلىرى تەكرىقوت ئوردىسىغا يىغىلىپ،
ئانا - بوۋىلىرى ئەرۋاھىغا ئاتاپ ئەتىيازلىق نەزىرە
قىلىشاتتى. ئىككىنچى قېتىملىق كېڭەش 5 - ئايدا ھونلار
پايتەختىدە ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭدىمۇ ھونلار كۆك
تەكرىگە، يەرتەكرىگە، قۇياش، ئاي تەكرىگە سېغىنىپ ئىبادەت
قىلىشاتتى، نەزىرە قىلىشاتتى. ئۈچىنچى قېتىملىق
كېڭەش كۈزدە چارۋا - مالىلار سەمرىگەن چاغدا ئورخۇن
دەرياسىنىڭ تامىرىدە ئاتىلىدىغان بىر ئىرماغنىڭ
بويىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ كېڭەشتە ھونلار ئاھالە سانىنى،
چارۋا - مالىلار سانىنى ھېسابلاپ كۆزدىن كەچۈرۈ-
شەتتى. مانا شۇ ھەرىيلى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئۈچ
قېتىملىق كېڭەش ئىچىدە كۈزدە ئۆتكۈزۈلىدىغىنى
ئاھايىتى مۇھىم ئىدى، چۈنكى كۈزدىكى كېڭەشتە
ھون ئاھالىسىنىڭ نوپۇسى، چارۋا - مالىلارنىڭ سانى
ئاۋۇغان ياكى ئاۋۇمىغانلىقى مەلۇم بولاتتى. بۇ كېڭەش
لەرنىڭ ھەممىسىدە ھونلار يۇقىرىدىكى ئىشلارنى
قىلغاندىن تاشقىرى، بەگە ئۇيۇشتۇرۇپ كۆكۈل
ئېچىش قىلاتتى، يىغىپ ئېيتقاندا، ھونلاردا ھەربىي
دېموكراتىيە تۈزۈمى خېلى مۇكەممەل ۋە كۈچلۈك ئىدى.

II باب ھونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى

1. ھون قوشۇنلىرىنىڭ خىللىرى

باتۇرتەكرىقوت تەرىپىدىن تېخىمۇ مۇنتىزىملاش-
تۇرۇلغان ھەربىي تۈزۈم بويىچە ھون قوشۇنلىرى
ئاساسەن ئاتلىق، قىسمەن پىيادە قوشۇنلاردىن تەش-
كىللەنگەنىدى. ھونلارنىڭ ياشلىرى ۋە يىگىتلىرىنىڭ
مۇتلەق كۆپچىلىكى ئاتلىق قوشۇنغا كىرەتتى.
ھون ئاتلىقلىرى ئاتلارنىڭ رەڭلىرى بويىچە تۈمەنلىگە
بۆلۈنۈپ تەشكىللەنگەن. باتۇر تەكرىقوت تەشكىللىگەن
400 مىڭ ئاتلىق قوشۇن كۆك، ئاق، بوز قارا، قىزىل
تورۇقتىن ئىبارەت تۆت خىل رەڭدىكى ئاتلارغا (ھەر بىر
رەڭدىكىسى 100 مىڭدىن) مىندۈرۈلگەن. بۇ 400 مىڭ
كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنىڭ قۇماندانلىق تەركىبىدە 44 مىڭ
440 كىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىن 40 نەپىرى تۈمەن بې-
شى، 400 نەپىرى مىڭبېشى، 4000 نەپىرى يۈزبېشى، 40000 نە-
پىرى ئون بېشى ئىدى. چۈنكى ھونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى بويىچە
قۇماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەشتە تۆت خىل دەرىجە
(تۈمەن بېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئون بېشى) لىك پىتە كچىلەر
ئاساسىي گەۋدە ئىدى.

ھون ئاتلىقلىرى ئاھايىتى باتۇر، چىداملىق (ئىس-
سىق - سوغۇققا، ئاچلىققا، بوران - يامغۇرغا) ئىدى.

چۈنكى هونلار قەدىمدىن تارتىپ ئۆزى ياشىغان جايلارنىڭ تەبئىي ئەھۋالىدىكى قىيىن شارائىتلارنى (قۇملۇق، سوغۇق، ۋاھاكازالار) يېڭىش ئۈچۈنمۇ ئۇلاردا باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك روھى بولۇشى زۆرۈر ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە هونلار ئۆزىنىڭ كۈچلۈك قوشنىلىرىنىڭ هۇجۇمىدىن ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىشلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئەسىرلەر بويى ئۇرۇشۇپ كەلگەن. مانا شۇنداق تەبئىي ۋە تارىخىي شارائىتلار هونلارنىڭ باتۇر ۋە قەيسەر، چىداملىق بولۇشىتەك ئالاهىدىلىكلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. هون ئاتلىقلىرىغا جەڭچى بولۇپ كىرگەنلەر كىچىكىدىن تارتىپ (قوشۇنغا كىرمەستىن بۇرۇن) ئوقيا ئېتىش مەشىقىنى قىلىشتا ئىشنى توشقان ئۇۋلاشتىن باشلىسا، ئات مىنىش مەشقىنى قويغا مىنىشتىن باشلايتتى. ياشلار ۋە يىگىتلەر قوشۇنغا كىرگەندىن كېيىن ناھايىتى قاتتىق چاپالىق هەربىي مەشق ئارقىلىق تەربىيىلىنەتتى. بۇنداق مەشقلەرنىڭ بىرى ئوۋ ئوۋلاش ئىدى. ئوۋدا كۆكتە ئوقتەك ئۇچۇپ كېتىۋاتقان شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرگەنلەر جەڭچى هېسابلانسا، ئادەتتىكى مەشقتە ئۇچقۇر ئاتنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ ئوقيانى نىشانغا تەككۈزگەنلەر جەڭچى هېسابلىناتتى. هون ئاتلىقلىرى ئۇستىگە ساۋۇت (زەنجىر چاپان)، بېشىغا دۇبۇلغا (تۆمۈر قالپاق) كىيىشەتتى. ئۇلار نەيزە، ئەگرى قىلىچ، قالقان، ئوقيا بىلەن قوراللىناتتى.

2. هون قوشۇنلىرىنىڭ ئالاهىدىلىكلىرى

هون قوشۇنلىرى بىر نەچچە ئالاهىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى. ئۇلار ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۇرۇش قوشۇنى بولسا، تىنچلىق مەزگىلىدە ئىشلەپچىقىرىش قوشۇنى ئىدى. هونلارنىڭ هەربىي تۈزۈمى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن هەربىي تەشكىلى بىر تۇتاش گەۋدە ئىدى. هەربىي قوشۇن ئەزاسى بولغان جەڭچى ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكچىسى ئىدى. هون قوشۇنلىرى ئۇرۇشقا كەتكەن چاغلاردا هون ئاھالىسىدىن ياشانغانلار، ئايالىلار يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش، چارۋا ـ ماللارنى بېقىش، دېھقانچىلىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى.

هونلاردا باتۇرغا هۆرمەت قىلىش ئومۇملاشقان ئادەت ئىدى. هون جەڭچىلىرى باتۇرلۇق كۆرسەتسە، پۇتكۈل ئەلنىڭ هۆرمىتىگە سازاۋەر بولاتتى. ئۇندىن باشقا قولغا چۈشۈرگەن غەنىمەت باتۇر جەڭچىلەرگە هەدىيە ئورنىدا بېرىلەتتى. 5- ئەسىردە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ باتۇر خانى بەگ قۇلى هەققىدە مۇنداق قوشاق توقۇغان:

« ۋاي كەلدى بەگ قۇلى » دېگەندە ئانا،
توختايدۇ بۇۋاقنىڭ يىغىسى شۇ ئان.
دېيىشەر ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا،
« يىگىتىم بولسىدى بەگ قۇلى سىمان ».

يۇقىرىدىكى قوشاقمۇ بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىزنىڭ بالـ
تۇرلۇقنى ناھايىتى يۇكسەك ھالدا قەدىرلەيدىغانلىقىنى
بىلدۈرىدۇ. ھونلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئىچىدە ئالىيجا-
ناب بىر خىسلەت بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ، ئۇرۇشتا قۇر-
بان بولغانلارنىڭ جەستىنى ئۇرۇش مەيدانىدا قالدۇر-
ماي ئېلىپ كېتىش ھەر بىر جەڭچىنىڭ مۇقەددەس بۇر-
چى ئىدى. شۇنىڭغا كۆرە ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلارنىڭ
جەستىنى مەرھۇم تۇرغان قىسمىدىكى جەڭچىلەر ئۇرۇش
مەيدانىدىن كۆتۈرۈپ ئۆز يۇرۇتلىرىغا ئېلىپ كېتەتتى.
شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلار جەمئىيىتىدە بىر كىشىنى ئۆلۈچەشـ
تە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن ئۇرۇشتا ئوپ-
تىغان رولىنى ئۆلچەم قىلاتتى.①

ھون قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ھەقىدە خەن
سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىي ئەربابچى
جاۋسۇ غەمكىنلىك بىلەن ھەسرەتلىنىپ: ھون ئاتلىقلىرى
بورانىدەك بېسىپ كېلىدۇ، قۇيۇندەك غايىپ بولىدۇ، خەن
قوشۇنلىرى ئۇلارغا يېتىشەلمەيدۇ، دېگەن.② ھونلار ئەسىرلەر
بويى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ تەجرىبىسىدىن يەرنى
تېگىشىپ تۇرۇپ دۈشمەن قوشۇنلىرى كېلىۋاتقان چاغـ
بىلەن ئۆزلىرى تۇرغان جاينىڭ ئارىلىقىدىكى مۇساپىنىڭ
قانچىلىك ئىكەنلىكىنى، كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزاڭغا قا-
راپ دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ سانى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى
بىلىش سەنئىتىنى ئىگىلەپ ئالغانىدى.

① لىنگەن: «ھون تارىخى»، خەنزۇچە، 156-بەتكە قارالسۇن.
② بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى»، جاۋسۇ مەقىدە قىسمى، گە قارالسۇن.

بەشىنچى قىسىم

ھونلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

I باب ھونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى

1. چارۋىچىلىق

ھونلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمىدىكى چارۋىچىلىق، دېھـ
قانچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا، ئوۋچىلىقتىن ئىبارەت
ساھەلەر ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە رول ئوينايتتى.

ھونلار تەرەققىياتىنىڭ قېدىمقى تاغلىرى (ھا-
زىرقى ھىنگان تاغلىرى)، تويان تاغلىرى، خاگەي تاغـ
لىرى (بۇ تاغلار ھازىر تاشقى موڭغۇلىيىدە)، ئالتاي تاغـ
لىرى، تەڭرى تاغلىرى، كەڭسۇ (گەنسۇ) دىكى تىلەۋ
تاغلىرى، ئالچى تاغلىرى قاتارلىق تاغلار ۋە شۇ تاغلار-
نىڭ ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلار، سىبىرىيەدىكى لېنا دەر-
ياسى، ئانغارا دەريا سى، يەنسەي دەريا سى، موڭغۇلىيە
دىكى سېلىنگا دەريا سى، قۇرولۇن دەريا سى، ئالتۇن ئۇ-
ئۇن دەريا سى، ئۇرخۇن دەريا سى، توغلا دەريا سى، ئالـ
تايتىكى ئىرتىش دەريا سى بويىدىكى يايپىشمال يايلاق-

لار، خۇسۇسەن تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئوتوكۇن يايلىقى، كۆكنۇر يايلىقى (چىڭخەي كۆلىنىڭ بويلىرى)، ئىرسىن يايلىقى (تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، بارىكۆل يايلىقى (قۇمۇلدا) قاتارلىق يايلاقلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ناھايىتى ئوبدان ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلاردا چارۋىچىلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، مىليونلىغان ئاتلار، نەچچە ئون مىليون كالا ـ قوي، تۆگىلەر يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تاغلار، يايلاقلار، دالىلارنى رەڭمۇ رەڭ بۇلۇتتەك قاپلاپ تۇراتتى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ھونلارنىڭ ئاساسىي بايلىقى بولۇپ، چارۋىچىلىق ئۇلار ئۈچۈن تۇرمۇش ۋاستىسى ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى ھېسابلىناتتى، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئىنتايىن كۆپ سانىنى ئات، كالا، قوي، تۆگە ئىگىلەيتتى. ھونلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكى، كىيىم ـ كېچىكى، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كېرەك بولىدىغان نەرسىلەرنىڭ بىر قىسمىنى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تەمىنلەپ بېرەتتى. ھونلار ئات، كالا، قوي، تۆگىلەرنىڭ گۆشى بىلەن ئوزۇقلىناتتى، سۈت، قىمىز ئىچەتتى، قايماق، ئىرىمچىك چىقىراتتى، قوينىڭ تېرىسىنى ئاشلاپ جۇۋا كېيەتتى. تۆگە يۇڭلىرىنى ئىگىرىپ يۇڭ چەكمەن توقۇيتتى، قوي يۇڭلىرىنى ھەر خىل بويياپ يىپ ئىگىرىپ گىلەم توقۇيتتى، قوي يۇڭلىرىدىن چىرايلىق شىرداقلار، كىگىزلەرنى بېسىپ تۇرمۇشتا ئىشلىتەتتى، چىدىرلارنى ياسايتتى. كالا تېرىسىدىن كۆن (بولغارى) ئىشلەپ، ئۇ

لىگىدىن ئۆتۈك تىكەتتى، ئات جابدۇقلىرىنى (قامچىش، ئۇزەڭگە بېغى، قوشقۇن، نوختا، يۈگەن، بەل تاسما قاتارلىقلار) ياسايتتى.

ھونلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. چۈنكى ئاتنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇقتىسادىي جەھەتلەردە ياكى ھەربىي ئىشلاردا بولمىسۇن، ئات ھونلارنىڭ قاتناش ۋە ھەربىي ساھەسىدىكى ئاساسىي قورالى ئىدى. ئات مىنىش، ھارۋىغا قوشۇش، يۈك ئارتىش قاتارلىق جەھەتلەرگە ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى ئۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايتتى. ھونلار يۇز مىڭلىغان ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، ھون تەكرىقۇتلۇقىنىڭ قۇدرىتىنى، ھەيۋىسىنى ئۆزىنىڭ قوشۇنلىرى ئالدىدا نامايىش قىلاتتى. ھونلار ئات ئۆستۈرۈشكە شۇنچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنكى، ئاتنىڭ خىللىرىمۇ ئۆز جايىدا ئىدى. مىلادىدىن 200 يىللار ئىلگىرى باتۇر تەكرىقۇت 400 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغانىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۆت خىل رەڭدىكى 400 مىڭ ئاتنى بىر نەچچە مىليون ئاتنىڭ ئىچىدىن تاللاپ ئېلىش مۇمكىن ئىدى. مانا شۇ پاكىت ھونلاردا چارۋىچىلىقنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنى، بولۇپمۇ ئات ئۆستۈرۈشكە تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ھونلارنىڭ فېئودالىق تۈزۈمىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە سۈيۇرغالىق (ئىكتا) تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. ھون خانلىرى تەكرىقۇت تەرىپىدىن باشقۇرۇشقا

ايهربلگه‌ن رايونلاردا ئۆزى به‌گ، ئۆزى خان بولۇپ هۆ-
كۈم سۈرۈپ، سۈيۈرغال قىلىنغان تېررىتورىيىسىده ئۆز
چارۋىلىرىنى ئۆستۈره‌تتى. سول قول، ئوڭ قول بىلگه خان-
لاردىن تارتىپ ئون بېشىغچه بولغان 24 خىل ده‌رىجه-
دىكى خانلار، به‌گله‌رنىڭ هه‌ممىسىنىڭ سۈيۈرغاللىرى بار
ئىدى. ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋه‌ت بېقىندىسىنىڭ بېقىن-
دىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋه‌ت ئىدى. مۇنداق بېقىندىلىق
مۇناسىۋىتى هه‌ر قايسىنىڭ ئۆز ئالدىغا سۈيۈرغال قىلىنغان
ته‌ۋه‌لىكىنىڭ بولۇشى قېتىمدا اللىق جه‌ەتته بولىدىغان ئا-
لاهىدىلىكتىن ئىباره‌ت ئىدى.

به‌زى تارىخچىلارنىڭ هونلار جه‌ەتىنى قۇللۇق
تۈزۈمىدىكى جه‌ەتىيه‌ت دېيىشى پۈت تىره‌پ تۇرالمايدۇ.
چۈنكى ئۇلارنىڭ كه‌لىتۇرگه‌ن ده‌للىلى هون خانلىرىنىڭ
قه‌بىرىسىدىن تېپىلغان قۇللارنىڭ جه‌سه‌تلىرى، هون خان-
لىرى ئۆلگه‌نده بۇرۇنقى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ته‌سىرىدىنمۇ
ياكى قامان دىنىنىڭ ته‌سىرىدىنمۇ ئه‌سىر چۈشكه‌نله‌ردىن
نه‌چچه ئونىنى ياكى بىر نه‌چچه يۈزنى مه‌رھۇم خان بە-
له‌ن بىللە ده‌پنە قىلىش ئادىتى بار ئىدى. لېكىن هونـ
لار جه‌ەتىيىتىدىكى ئىشله‌پچىقىرىش ساھه‌لىرىده قۇللار ئه‌-
گىكى هېچقانداق رول ئوينىمىغان. ئۇرۇشتا ئه‌سىر چۈ-
شۈپ قۇل قىلىنغانلار ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئۇلار ئاساسله
قۇللىرىلا بولغان. هونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىده قۇل-
لار نىسبىتىنى ئه‌قىلگه سىغدىرغان ئىش ئه‌مه‌س. چۈنكى
يۈنى چارۋىچىلىقنىڭ ئالاهىده بولغان ئىككى تۈرلۈك خۇ-
سۇسىيىتى به‌لگىله‌يدۇ. بىرىنچى خۇسۇسىيه‌ت: چارۋىچە-

لىق ئىگىلىكىنىڭ كۆچمه خاراكتېرده ئىكه‌نلىكى. يايلاق
ھاياتىنى كه‌چۈرىدىغان هون چارۋىچىلىرىنىڭ ئىشله‌پچە-
قىرىشى كۆچمه خاراكتېرده بولۇپ، «پۈتۈنله‌ي مۇقىم،
تۇراقلىق بولغان ئه‌مه‌س، بولۇشمۇ مۇمكىن ئه‌مه‌س ئى-
دى. بۇنداق كۆچمه خاراكتېردىكى ئىشله‌پچىقىرىشنى قۇل-
لار ئه‌مگىكى بىلە‌ن چه‌كله‌پ قويۇش ئاسان ئه‌مه‌س ئىدى.
چۈنكى قۇللار ئاسانلا قېچىپ كېته‌تتى. بۇ ئه‌مه‌لىي ئه‌ھ-
ۋال بولۇپ، بۇنى ئىنكار قىلىشقا» بولمايدۇ. ئىككىنچى
خۇسۇسىيه‌ت: ئىشله‌پچىقىرىشنىڭ كوللېكتىپلىقى. يايلاقتىكى
چارۋىچىلارنىڭ ئىشله‌پچىقىرىشى دېھقانچىلىق، سودا ئه‌-
گىكىگه ئوخشاش ئۇنداق يه‌ككه - يىگانه (يالغۇز) ئې-
لىپ بارىدىغان ئىشله‌پچىقىرىش بولماستىن، ناھايىتى چوڭ
كوللېكتىپ هه‌ركه‌ت ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. بىر توپ
كىشىله‌ر بىرلىكته تۇرۇپ، پادا - پادا قويلارنى هه‌يده‌پ
يۈرۈپ باقاتتى. مانا شۇنداق كوللېكتىپ ئىشله‌پچىقىرىشتا
ئه‌گه‌ر بىر توپ قۇللارنى يىغىپ ئۇلارنى ئه‌مگه‌ككه سالـ
مىدىغان بولسا، قۇللار ناھايىتى ئاسانلا قوزغىلاڭ كۆتۈ-
رۈشى مۇمكىن .... ئه‌گه‌ر قۇللارنىڭ قولىغا تۆمۈر چې-
تىق، پۈتىغا كىشەن سېلىپ، ئىشله‌پچىقىرىش ئه‌مگىكىگه
سالماقچى بولسا، ئوت، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان
چارۋىچىلىقنى قىلىش زادى مۇمكىن ئه‌مه‌س. ① شۇڭا
هونلار جه‌ەتىيىتى «قۇللۇق تۈزۈمىده» دېيىشكه هېچقانداق
ئاساس يوق. ئىككىلەنمەستىن تۇرۇپ فېئودالىق جه‌ەتىيه‌ت
ئىدى دېيىش ئه‌قىلگه ۋه تارىخىي پاكىتلارغا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

① لۇباۋ: (شىمالىي جۇ يىلنامىسى، خورۇچىنا مه‌قىدە قىسمى)گه قارالسۇن.

هونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تەبىئىي شەرت-شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغاندىن تاشقىرى، شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاجىزلىقىدىن تەبىئىي ئاپەتلەرگە قارشى تۇرۇش قابىلىيىتى يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى چاغلاردا بوران، يامغۇر، قار - شەۋرىغان ۋە قۇرغاقچىلىقتىمۇ ئوخشاش تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بېرىپ، چارۋا - مالالار كۆپ ئۆلۈپ كېتەتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋەيران بولاتتى. ئىقتىسادىي خاراب-لىق پەيدا بولۇپ، خەلق ئاچارچىلىقتا يولۇقۇپ ئۆلۈپ كېتەتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر، هونلار ھەققىدە قىسسە»، «خەن يىلنامىسى، هونلار ھەققىدە قىسسە»، «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، جەنۇبىي هونلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن قىش مەزگىلىدە، مىلادىدىن 89 — 71 يىل بۇرۇن قىش مەزگىلىدە، مىلادىدىن 68 يىل بۇرۇن ۋە مىلادىنىڭ 46 - يىللىرى ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەھۋاللار (تەبىئىي ئاپەتلەر، ئاچارچىلىق، ئۆلۈم - يېتىم) يۈز بەرگەن. بەزىدە شۇنداق يامان ئەھۋاللار يۈز بەرسىمۇ، مۇتلەق كۆپ چاغلاردا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە گۈللەپ - ياشناش مەنزىرىسى ئاساسىي تۇرۇندا تۇرىدۇ.

2. دېھقانچىلىق

ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا «هونلارنىڭ بۇغداي ئامبىرى» دەپ نام ئالغان تارىم ۋادىسىدىكى ئەجدادلىرىمىز هازىرقى كۇندىن تەخمىنەن 7 مىڭ يىل بۇرۇن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1981 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۇنىدىكى ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» دە بىر پارچە تارىخىي ماقالە بېسىلغان. ماقالىدە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىكى بىر ئېتىدائىي قەبرىستانلىقتىن ئىككى جەسەت تاپقانلىقىنى ئېيتقان. جەسەتلەرنىڭ بىرى ياش ئايال، يەنە بىرى كىچىك بالا بولۇپ، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ كاربون 14 - تەجرىبىخانىسى قەبرىستانلىقتىن قېزىپ ئېلىنغان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، جەسەتلەرنىڭ بۇندىن 6412 يىل بۇرۇنقى جەسەتلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. بۇ جەسەتلەر دەپنە قىلىنغان قەبرىدىن چىغ سېۋەت ئىچىدە ئۆز پېتى بويىچە ساقلانغان بۇغداي چىققان.

لوپنۇوردىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ دەپنە قىلىنغان ۋاقتى، قەبرىدىن ئۆز پېتىچە ساقلانغان بۇغدايلارنىڭ چىقىشى تارىم ۋادىسىدا بۇندىن تەخمىنەن 7 مىڭ يىل بۇرۇن ئەجدادلىرىمىزنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

هونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۆزىنىڭ ئاشلىقىغا بولغان ئېھتىياجىنى مەلۇم جەھەتتىن قامداش ئۈچۈن، تارىم ۋادىسىدىن چىقىدىغان ئاشلىقتىن پايدىلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا تا-

رىم ۋادىسى ھونلارنىڭ «بۇغداي ئامبىرى» دەپ نام ئالغان.

ھونلار بۇغداينى تارىم ۋادىسىدىن كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، ئۆزلىرىمۇ دېھقانچىلىق ئەمگىكىگە ئەھمىيەت بەرگەن. ئارخېئولوگىك قېزىشلار ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ھونلار مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن (بۇگۈنكى كۈندىن 2مىڭ 700 يىل بۇرۇن) دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە بايكۆلنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىك قېزىشلار ئارقىلىق ھونلارنىڭ تۆت چاسا شەكىلدىكى تاش قەبرىلىرى تېپىلغان. بۇ قەبرىلەر ئىچىدىن تېپىلغان تاش چاقلارنى مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا مەنسۇپ، دەپ ھۆكۈم قىلىشقان. يەنە تاشقى موڭغۇلىيەدىكى نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەبرىسىدىن (23 - نومۇرلۇق قەبرىدىن) رەڭگى قارا زىرائەت ئۇرۇقى چىققان. ئارخېئولوگلار: بۇ زىرائەت ئۇرۇقلىرىنى مىلادىدىن ئۆچ ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا مەنسۇپ، دېيىشكەن.

1944 — 1951 - يىللىرى ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بوريات موڭغۇل ئاپتونوم رىسپوبلىكىسىنىڭ پايتەختى ئۇلان ئۇدەدىن تۆمۈر ئوغاق ۋە تۆمۈر چىشلار (بۇقۇسا چىشى) تېپىلغان. ①

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، تاش چاناق ئاشلىق يەنچىيدىغان، بۇقۇسا چىشى يەر ئاغدۇرىدىغان، ئوغاق

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 242 - بەتكە قارالسۇن.

پىشقان زىرائەتلەرنى (بۇغداي، شال، تېرىق، ئارپا، زىغىر، قىچا، قوناق قاتارلىقلار) ئورىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى، مانا شۇ پاكىتلارغا قارىغاندا، مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن تاش چاناق قوللانغانلىقى (دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى)، مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن دېھقانچىلىقتا تۆمۈرچىشى، تۆمۈر ئوغاق قاتارلىق سايمانلارنى ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم.

ھونلارنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي يازما مەلۇماتلارمۇ بار. مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنى ۋۇبي چىڭ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، «خاڭگەي تېغىدىكى جاۋشەن (تاشقى موڭغۇلىيەدىكى خاڭگەي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە يېقىن) شەھىرىگە كىرىپ، ھونلارنىڭ زاپاس سۆكلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇننىڭ ئوزۇق - تۈلۈكىنى تولۇقلىغان ۋە قوشۇن بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن قايتىپ كەلگەن. شەھەردە قېپقالغان سۆكلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان.» ① مىلادىدىن 88 يىل بۇرۇن ھونلار ئېلىدە «ھۆل - يېمەن توختىماي يېغىپ، بىر نەچچە ئاي قار يېغىنلىقتىن چارۋا مالالار ئۆلۈپ كەتكەن. خەلق ئارىسىغا كېسەللىك تارقالغان. زىرائەتلەر پىشمىغان.» ② مەلىكە جەيۇ (ئۇ مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۈيسۈن خانىغا ياتلىق قىلىنغان) خەن پادىشاھىي خەن جاۋدى (86 — 74) غا يازغان مەكتۇپىدا، ھون تەكرىقوتىنىڭ بىر قانچە مىڭ ھون ئاتلىقلىرىنى ئالدى قوش بەگلىكى (ھا-

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ۋۇبى چىڭ، خۇچۈيىنىڭ مەقبىرە تېشى» گە قارالسۇن.

② بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار مەقبىرە تېشى» گە قارالسۇن.

زىرقى تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا) گە ئەۋەتىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندۇرغانلىقى ھەققىدە شىكايەت قىلىنغان.①

«يۇقىرىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە يازما مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بىز دەسلەپكى قەدەمدە تۆۋەندىكى خۇلاسىغا كېلىمىز: بىرىنچى، ۋاقىت جەھەتتىن ئالغاندا، ھونلار مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن يېزا ئىگىلىك تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان. ئىككىنچى، رايون جەھەتتىن ئالغاندا، ھونلار چۆلنىڭ شىمالىدىكى (تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئۇرخۇن پوپلىرى) تېررىتورىيىسىدە دېھقانچىلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى غەربىي يورتتا، خەنزۇلارغا يېقىن بولغان چېگرانىڭ شىمالىدىمۇ زىرائەتلەرنى تېرىشنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرغان. ئۈچىنچى، زىرائەت ئۇرۇقلىرىنىڭ خىللىرى جەھەتتە، ھونلار سۆڭ ۋە باشقا زىرائەتلەرنى تېرىشنى بىلگەن. تۆتىنچى، تېرىقچىلىق تېخنىكىسى ھەققىدە گەپ ئاچقاندا، ھونلار يەر ئاغدۇرۇش، ئۇرۇق قالدۇرۇش، زىرائەتلەرنى تېرىش (ئۇرۇق سېلىش)، يەم-خەشەك (زىرائەتلەر پىشقاندا ئۇنى ئورۇپ يىغىۋېلىش)، سۆكنى ئاقلاش ۋە ئاشلىقلارنى ساقلاش ... بىلىملىرىنى ئاللىقاچان ئېگىلەپ ئالغان. بەشىنچى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى جەھەتتە، ھونلار تۆمۈردىن ياسالغان بۇقۇسا چىشلىرىنى ۋە ئوغاقلارنى ئىشلەتكەن. ئالتىنچى، تېرىقچىلىق مەيدانلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ قوللىنىلىشى دېھقانچىلىق ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ناھايىتى يۇقىرى كۆتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن قەدىمىمۇ قەدىم ئېھتىياجدىن ئارتۇق ئاشلىقلار ساقلىنىپ قالىدىغان بولغان. مانا شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، يېزا ئىگىلىك ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىدا بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن».②

مىلادىدىن 198 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىغا بىنائەن خەن سۇلالىسى ھەر يىلى ھونلارغا بەلگىلىك مىقداردا ئەۋەتىپ تۇرىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە ھاراق ئېچىتقۇسىمۇ بار ئىدى. بۇ ھونلاردا ھاراق ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئاشلىقنىڭ يېتەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ھونلارنىڭ دېھقانچىلىققا جىددىي ئەھمىيەت بېرىشى يالغۇز ئاھالىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باقما ھايۋانلارنىڭ (ئات، كالا، قوي، تۆگە، خېچىر قاتارلىقلار) يەم-خەشەك ۋە ئوت-چۆپكە بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بولغان.

ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۇران ئۆلكىسىنىڭ ئىقلىمى شارائىتىدا ئۇزاق ۋە قاتتىق سوغۇق بولىدىغان قىش پەسلىگە يەم-خەشەك تەييارلىماستىن

① بەنگۇ «خەن يىلنامىسى، غەربىي رايون ھەققىدە قىسسە» نىڭ «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 243 - بەتكە قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 243 - بەتكە قارالسۇن.

تۇرۇپ چارۋىچىلىق ھايۋانلىنى كۆچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك بۇ يەردە دېھقانچىلىقنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈش ۋە ھەر خىل دانلىق ئاشلىقلارنى تېرىش زۆرۈر شەرت ئىدى.» ① شۇنى چۈشەندۈرۈپ قويۇش لازىمكى، ئېنگىلىسنىڭ «تۇران ئۆلكىسى» دېگىنى، تۈركىلەرنىڭ «بوز قىز» دېگىنى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قەدىمكى چاغلاردا شەرقتە قېدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى) دىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىز بويىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېررىتورىيىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ شۇ تېررىتورىيىدە تۈركىي خەلقلەر ياشىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئورتاق نامى «تۇرا» بولۇپ، ياشىغان جايى «تۇران» دەپ ئاتالغان.

3. ئۇۋچىلىق

ھونلارنىڭ ئىقتىسادىي ھايۋانىدا ئۇۋچىلىقنىڭ ئەزەلدىن تارتىپ خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلار باللىرىنى كىچىكىدىن تارتىپ قويغا مىندۈرۈپ، ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىتىشتە توشقان، قۇش قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۇۋلىتاتتى. باللار سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن تۈلكە، قىرغاۋۇل ئۇۋلىتاتتى. ھونلاردا ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئۇۋچىلىق ئۇلارنىڭ ماددىي ھاياتىنى تولدۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ئىدى. ھون ئەرىقۇتلىرى ھەر دائىم قوشۇنلارنى

① ف. ئېنگىلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە 276 - بەتكە قارالسۇن.

لارنى باشلاپ ئورمانلىقلارغا، تاغلارغا بېرىپ ئوۋ قىلاتتى. تۇھەن ئەرىقۇت (240 — 210)، باتۇر ئەرىقۇت (210 — 174)، قۇتلۇغ ئەرىقۇت (101 — 96) لارنىڭ ئوتۇكۇن تاغلىرى، سىلىنغا بويلىرى — بايكۆل ئەتراپلىرىغا ئوۋغا چىققانلىقى شۇنىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ. ئۇۋچىلىق يەنە بىر تەرەپتىن قوشۇنلارنى دەم ئالدۇرۇش ۋە مەشق قىلدۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ئىدى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇۋچىلىق يالغۇزلا تۇرمۇشتىكى يېمەكلىكنى تولدۇرۇشنىڭ ۋاستىسىلا ئەمەس، بەلكى ھەربىي خاراكتېرگىمۇ ئىگە ئىدى.

4. قول ھۈنەرۋەنچىلىك

سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىمى كوزلوۋنىڭ 1924 - يىلدىن باشلاپ تاشقى موڭغۇلىيەدىكى نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى كولاپ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى ① 1956 — 1960 - يىللىرى خېتچە جۇڭگو ئارخېئولوگلىرىنىڭ ئىچكى موڭغۇلىيە رايونىدىن تېپىلغان ھون قەبرىلىرىنى كولاپ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى ② ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن ماددىي بۇيۇملار (تۆمۈر قوراللار، مىستىن ياسالغان تۇرلۇك

① كوزلوۋ: «موڭغۇلىيە ۋە تىبەتنى تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيە ھەققىدىكى دوكلاتى» (رۇسچە نەشرى) غا قارالسۇن.

② ماجاڭشۇ: «شىمالىي تۇرالار ۋە ھونلار» ئەنزۇچە، «ھونلار مەدەنىيىتى» ماپىنغا قارالسۇن.

بۇيۇملار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ-زىننەت ئەسۋابلىرى، يۈك، يىپەك توقۇلمىلىرى، گىلەملەر، پەردىلەر) نىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھونلاردا قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى ملادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن خېلى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى مەلۇم.

ھونلاردا تۆمۈر قوراللىرى مەدەنىيىتى يەتكۈزۈپ بەرگەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ياغاچچىلىق، يۈك توقۇمچىلىق، كۆنچىلىك (بولغارىچىلىق)، بىناكارچىلىقلارغا ئوخشاش تارماقلارنى مۇستەقىل كەسىپ سۈپىتىدە ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۆمۈر تارىختا ئىنقىلابىي رول ئويناغان ... ئۇ كاسىپلارغا شۇنداق پۈختا ۋە ئۆتكۈر قوراللارنى بەردىكى، تاشلارنىڭ ھېچبىرى شۇ ۋاقىتتا مەلۇم بولغان قوراللارنىڭ ھېچبىرىگە تەڭ كېلەلمەيتتى» ① ئەمدى ھونلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى قىسقىچە بايان قىلىمىز.

1. مېتال قۇيمىچىلىق: ھونلارنىڭ مېتال قۇيمىچىلىق ھۈنىرى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. چۈنكى، ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا تاش قوراللارنى دەۋرىدىن تۇنجى، مىس قوراللىرى دەۋرىگە، ئاندىن تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە قەدەم قويغان. مانا شۇ تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىنى كۆزدە تۇتقاندا، ھونلار تاش قوراللىرى دەۋرىدىن مىس قوراللىرى دەۋرىگە ملادىدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن كىرگەن بولسا، تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە ملادىدىن مىڭ يىل بۇرۇن كىرگەن. بەزى تارىخچىلار ھونلارنى ملادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن تۆمۈر قورال دەۋرىگە كىرگەن دەپ ئىشىنىدۇ. بۇنداق قاراش يېقىنقى يىللاردا ئارخېئولوگىيە ئىلمى قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىي يادىكارلىقلار تەرىپىدىن ئۇزۇل-كېسىل رەت قىلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردا سۇۋېت ئارخېئولوگلىرى ئالمۇتا ئەتراپىدا بىر تۈرك خانىنىڭ قەبرىسىنى تاپقان. قەبرىگە دەپنە قىلىنغان جەسەتكە ئالتۇن چاپان كىيدۈرۈلگەن. ئالىملار بۇ جەسەتنىڭ كۆمۈلگەن ۋاقتىنى ملادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن دەپ ھۆكۈم قىلىشتى.①

بۇنىڭدىن تاشقىرى، 1972-يىل قىشتا ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ ئوردوس يايلاقىدىكى ئاروست رايونىدىن تېپىلغاپ ھونلار قەبرىستانلىقىدىن ئىنتايىن قىممەتلىك ئالتۇن، كۈمۈشتە ياسالغان مەدەنىي يادىكارلىقلار چىقتى.

ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغان يادىكارلىقلار ئىچىدە ھەر ئالتۇن تاج بولۇپ، تاجنىڭ تۆپىسىگە پۈتۈن گەۋدىسى ئالتۇندىن ياسالغان قارچۇغا قوندۇرۇلغان، قارچۇغا ئالتۇن تاجنىڭ چېكىلىكىدىكى ئىككى جۈپ بۆرىنىڭ ئىككى جۈپ تىكەنى چمشلەۋاتقانلىقىغا نەزەر سېلىپ تۇرغان قىياپەتتە قانات قاقىدىغاندەك جانلىق كۆرۈنىدۇ.

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» تۇيغۇرچە، 280-بەتكە قارالسۇن.

① يىلماز ئۇزتۇنا: (تۈركىيە تارىخچىسى) «ېۇيۇك تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1-توم 85-بەتكە قارالسۇن.

جۇڭگو تارىخىنولوگلىرى بۇ ئالتۇن تاجنى ملادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى ھونلار مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقى دەپ ھۆكۈم قىلىدى.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ملادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئالتۇن ئىرىتىپ، ئالتۇن چاپان، ئالتۇن تاج قاتارلىق نەپىس سەنئەتكە ئىگە بۇيۇملارنى ياسىغانلىقىغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ مېتالچىلىق دەۋرىگە (ئاساسەن تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە) كەم دېگەندە ملادىدىن مىڭ يىل بۇرۇن كىرگەنلىكىگە گۇمانلانمىسمۇ بولىدۇ ياكى ئەجەللىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.

ھونلار تۆمۈردىن ئوقيا باشاقلىرىنىڭ ئۇچلىرىنى، قىلىچ، خەنجەر، ساۋۇت، دۇبۇلغا، نەيزە، چىش (دېھقانچىلىق سايمانلىرى)، يۇگەن، ئۈزەڭگە، پالتا، ھەرە، ئۇشكە، رەندە، ئىسكىنە، دەرەش، قازان، داڭقان قاتارلىق قوراللار ۋە سايمانلارنى ياسىغان.

تاشقى موڭغۇلىيەدىكى نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن ۋە ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى ھون قەبرىلىرىدىن بولۇپ، نۇرغۇن مېتال قوراللار بۇيۇملار چىققان، ئۇنىڭ ئىچىدە مىستىن ياسالغان ئوقيا باشاقلىرى، قىلىچ، خەنجەر، يۇگەن، ئۈچاق، چۆمۈچ، چۆگۈن، داڭقان، قوڭغۇراق، ئەينەك، بەلەيزۈك، تالىياق، مىس ئات قاتارلىقلار بار. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەبرىلەردىن چىققان نەرسىلەر ئىچىدە يەنە مىستىن ياسالغان قوي، ئات، يولۋاس، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارمۇ بار. مىستىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىغا جۇپ - جۇپى بىلەن

چۈشۈرۈلگەن ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى ئالاھىدە ئىستىلىغا ئىگە. ھونلار يىرتقۇچ يولۋاسنىڭ قىياپىتىدە ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرەتتى. بۇ ھونلارنىڭ بىپايان يايلاقلار، قەدىمكى ئورمانلىقلار ئىچىدە ھەر داىم يولۋاس قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن كۆرەشكە قىلتېپ كەلگەنلىكىدىكى ئەھمىيەتنى ئەكس ئەتتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھونلارنىڭ يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنى باش ئەگدۈرەلەيدىغان قەيسەرلىكىگە ئىگە مىللىي خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ھونلارنىڭ مېتال قۇيمىچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكىدە ئالتۇندىن تۈرلۈك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش، بۇتلارنى قۇيۇشىمۇ ئالاھىدە ئۇرۇندا تۇرىدۇ. نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان تاۋۇت ساندۇقلىرىنىڭ ئوستىگە يۇپقا (نېپىز) ئالتۇن گۈللەر قادالغان. ① ملادىدىن 21 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنلىرىدىن بىرى گەنسۇدا ھۆنلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان. ئۇ شۇ ئۇرۇشتا ھون خانى شىۋەن سۇگانى يېڭىپ، ئۇنىڭدىن ئالتۇندىن ياسالغان بىر بۇتنى غەنىمەت ئالغان. بۇ ئالتۇن بۇت قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھونلارنىڭ چوقۇنىدىغان تەڭرىسىنىڭ ئوبرازى ئىدى. مانا شۇ ئالتۇن بۇت ئۆز ۋاقتىدا پادىشاھ خەن ۋۇدىغا تەقدىم قىلىنغان. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئاك

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 277 - بەت، كە قارالسۇن.

تۆن بۇتنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى يېرىم مېتر كېلىدىكەن. پادىشاھ خەن ۋۇدى ئالتۇن بۇتنى ئەتىۋارلاپ، پايتەخت شىئەندىكى گەنچۈەن ئوردىسىغا قويدۇرغان. ھەتتا شۇ ئالتۇن بۇتقا ئاتاپ نەزىرە - چىراق قىلىنغان بولسۇ، لېكىن نوكچا كۆيدۇرۇپ، بۇتقا ھۆرمەت بىلدۈرگەن.①

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا، ھونلاردا ئالتۇن ئېرىتىپ، تۆرلۈك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش، ئۆزلىرى چوقۇنىدىغان تەڭرىنىڭ ئوبرازىنى ئالتۇندىن قۇيدۇرۇپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىش ئادەتلىرىنىڭ ئەۋج ئالغانلىقى مەلۇم. شۇنىسى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەرکى، ئاددىي بىر يەرلىك ھون خانىدا (شىئوت سۇگاخان كۆزدە تۇتۇلىدۇ) چوقۇنىدىغان ئالتۇن بۇتنىڭ بولغىنىغا قارىغاندا، ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا ئالتۇندىن ياسالغان بۇيۇملار (ئېھتىمال ئالتۇن تەختىلەر، ئالتۇن بۇتلار) نىڭ تۆرلىرى، سانى قانداق بولغىيتتى؟

2. ياغاچچىلىق: ھونلاردا ئوقيا، ھارۋا، ئاقتۇيا ئىنىڭ چاڭقىراق، كەرە گەلىرى، قالقان، ئىگەر، تاۋۇت قاتارلىق قورال سايمانلارنى ياسايدىغان مەخسۇس ئورۇنلار بار ئىدى. بولۇپمۇ ياغاچچىلىق كەسپىدە ئوقيا، ھارۋا ياساش ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلار بىلەن باشقا دۆلەتلەر ئارىسىدا پات - پات بولۇپ تۇرىدىغان ئۇرۇشلاردا ئوقيا ناھايىتى كۆپ مىقداردا ئىشلىتىلەتتى. ئوقيانىڭ يالىرى، ئوقيا باشاقلىرىنىڭ ساپلىرىنى ياساش ئۈچۈن پۈختا ۋە كۆپ مىقداردا

① لىنگەن: «ھون تارىخى» خەنزۇچە، 149- بەتكە قارالسۇن.

ياغاچ ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان ئورمانلىق رايونلاردا ياغاچچىلىق ئىشخانىلىرىنى قۇرغان. ئوقيا قەدىمكى چاغلاردىكى ئۇرۇشلاردا ئىشلەيدىغان مۇھىم قوراللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى جىددىي ئىدى. ئوقيا ياساش بەلگىلىك تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە تەجرىبىگە ئىگە ئۇستىلارنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنداق بولغاندا تەلەپكە لايىق كېلىدىغان ئوقيا بىلەن قورالالانغان ھون قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا جەڭگىۋارلىق رولىنى ئويناپ بېرەلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقيا ياسايدىغان ئۇستىلارغا ناھايىتى ئوبدان ئېتىبار بېرىلەتتى.

ھونلارنىڭ پىيادە قوشۇنلىرى جەڭ ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇشقا باراتتى. ھونلار ھايات‌تىدا، ھارۋا يالغۇز ھەربىي تىرانسپورت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قاتناش قورالى ۋە مۇداپىئە قورالى سۈپىتىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايتتى. ھونلار ئۇرۇش ۋاقتىدا ھارۋىدىن مۇداپىئە توساقلىرىنى ياساپ، دۈشمەنىنىڭ ھۇجۇملىرىغا تاقابىل تۇراتتى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ھون ياغاچچىلىرى نەچچە يۈز مىڭلىغان ھون قوشۇنلىرى (ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملىرى)، ئۇچۇن قالقان، ئىگەر قاتارلىق قورال - جابدۇقلارنى ياسايتتى. ھونلارنىڭ ھاياتىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق مۇھىم ئورۇندا ئىدى، ئۇلار ئاقئۆيلەردە ياشايتتى. ھون ياغاچچىلىرى ئاقئۆيلەر (كىگىز ئۆيلەر) ئۈچۈن ياغاچتىن چاڭقىراق، كەرەگىلەر ياسايتتى.

هونلارنىڭ ياغاچچىلىق هۈنەرۋەنچىلىكى مۇھىم تۇرۇ-
دا تۇرغاندىن باشقا، ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقىمۇ ئىگە
ئىدى. بايكۆل ئەترا پلىرى، چوغاي تاغلىرى، خېشى كار-
دوربدا ياغاچچىلىق تۇرۇنلىرى كۆپ ئىدى. چۈنكى ئۇ
جايلاردا يا پېيشىل تۇرمانلىقلار بار ئىدى. مىلادىدىن
40 يىل بۇرۇن ئىشىك ئاغاسى خۇيىڭ پادىشاھ خەن
يەندىگە يازغان مەكتۇپىدا: «چوغاي تاغلىرى يا پ-
يېشىل ئوت - چۆپلەر يەلپۇنۇپ تۇرىدىغان تۇرمانلار
بىلەن قاپلانغان. ئۇچار قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار ناھا-
يىتى كۆپ ياشايدىغان يەر بولۇپ، بۇرۇن باتۇر تەڭ-
رىقۇت شۇ يەردە تۇقيا ياساتقۇزغان» ① دېگەن. مىلا-
دىدىن ئالتە يىل بۇرۇن باش لەشكەر بېشى ۋاڭ گىڭ
ئۇجمۇنوتى تەڭرىقۇت (مىلادىدىن سەككىز يىل بۇرۇنقى چاغ-
دىن مىلادىنىڭ 13 - يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان) غا
ئەۋەتكەن ئەلچى شاخۇيەن ئارقىلىق مۇنداق تەلەپنى
قويغان: ھونلار باشقۇرۇپ تۇرىدىغان تېررىتورىيىسى ئىچ-
دە بىر جاي بولۇپ، بۇ جاي خەن سۇلالىسى تېررىتور-
يىسىگە تۇتۇشۇپ، جاڭيې ۋىلايىتى (ھازىرقى گەنسۇدىكى
جاڭيې ئەترا پلىرى — ئا) گىچە سوزۇلىدۇ. مانا شۇ
جايدىن ئاجايىپ ئېسىل ياغاچ ماتېرىياللىرى ۋە ياۋايى
قۇشلارنىڭ پەيلىرى چىقىدۇ، شۇنەرسىلەردىن تۇقيا باشاق
لىرىنى ياسىغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن پادىشاھ-
سى ھون تەڭرىقۇتىدىن شۇ جايىنى بېرىشنى تەلەپ قىلى-

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 11 -
كىتاب، 3803 - بەتكە قارالسۇن.

ھۇ، دېگەن. بۇ تەلەپنى ئاڭلىغان ئۇجمۇنوتى تەڭرىقۇت
خەن ئەلچىسى ئارقىلىق قايتۇرغان جاۋابىدا (مەكتۇپىدا)
مۇنداق دېگەن: ھونلارنىڭ غەرب تەرەپتىكى خانلىرى
ئۈچۈن لازىم بولىدىغان ئاقئۆيلەر ۋە ھارۋىلارنى
ياساشقا لازىم بولىدىغان ياغاچ ماتېرىياللىرى شۇ جايدىن
چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ جاي ئاتا - بوۋىلىرىدىن
بىزگە قالغان. شۇڭا ئۇ جايىنى قولدىن بېرىشكە ھەر-
گىز بولمايدۇ.①

3. توقۇمچىلىق: نوياندىكى ھون خانلىرى-
نىڭ قەبرىسىدىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە
توقۇلما مالىلار (يۈك، يېپەك توقۇلمىلار) ئالاھىدە
تۇرۇندا تۇرىدۇ.

ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىنىڭ ئىچى ناھايىتى
چوڭ بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 15 مېتر كېلىدىغان قەبرىلەر
نىڭ تۆت تەمى ۋە قەبرە يوللىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى
تاملارغا خىلمۇ خىل سۈرەتلەر كەشتىلەپ چۇشۇرۇلگەن
يېپەك، شايى پەردىلەر تارتىلغان. يېپەك، شايى پەر-
دىلەرگە كەشتىلەپ چۇشۇرۇلگەن قىياپەتلەر ئىچىدە خىلمۇ خىل رەڭدىكى بۇلۇتلار، قۇشلار، ھايۋانلار، بۇغما سىنىپ بۇلۇتلار ئارا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان پەرى قىزلار بار. بۇنداق يېپەك، شايى پەردىلەرنىڭ ئىچىدە ھونلارنىڭ ئۆزلىرى توقۇغان-
لىرىمۇ (خېتەندە توقۇلغان بولۇشى مۇمكىن) بار. خەن

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 11 -
كىتاب، 3810 - بەتكە قارالسۇن.

پادىشاھلىرى تەرىپىدىن ھون تەۋرىقۇتلىرىغا تەقدىم قىلىنغانلىرى ھەم بار.

يۈك توقۇلمىلار ئىچىدە گىلەم بالاھىسىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان گىلەم لەرنىڭ بىرىگە ئوخشاش ئاجايىپ بىر جۇپ ھايۋانىڭ بىر - بىرى بىلەن ئېلىشىۋاتقانلىقىنى تەسۋىر لەيدىغان دەھشەتلىك ھالەت كەشتىلەنگەن. گىلەملەرنىڭ يەنە بىرىگە قىياپىتى مولۇنغا ئوخشاپ كەتكەن قاناتلىق ئاجايىپ بىر مەخلۇقنىڭ كېيىكنى باسمادىپ يەۋاتقانلىقى كەشتىلەنگەن. مانا شۇ گىلەملەرگە كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن قىياپەتلەرنىڭ كەشتىلىنىش سەنئىتى سىيىكىملەرنىڭ كەشتىلەش ئۇسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ھونلار خوتەنده گىلەمچىلىككە ناھايىتى بەك ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا ھون تەۋرىقۇتلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا تۇرلۇك نۇسخىدىكى گىلەملەر ناھايىتى كۆپ ئىدى. ھونلار تۆگىنىڭ تېۋىت يۈڭلىرىدىن يىپ ئىگىرىپ، يۈك چەكمەن، شالچە توقۇيتتى. ھون خانلىرى كىمخاب، شايىدىن چاپانلارنى كىيسە، ئادەتتىكى ھونلار يۈك چەكمەندىن چاپان كىيىشەتتى. ھون خانلىرى قىش پەسلىدە سۆسەر، بولغۇن، تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىلارنى، خەلق بولسا قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا كىيەتتى.

ھونلاردا گىگىز بەسىش بەكمۇ تەرەققىي قىلغان. چۈنكى گۈللۈك شىردىق بىلەن گىگىز ئۇلارنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلاردا ئاقئۆي لەرنىڭ ھەممە تەرىپى گىگىز بىلەن قاپلىنىپ ياسالغان

ئىدى. گىگىزگە بولغان ئېھتىياج ناھايىتى چىددىي ئىدى.

4. بولغارىچىلىق: ھونلاردا بولغارىچىلىق (كۆنچىلىك)، سەردا چىلىق ھۈنەرمۇ خېلى راۋاجلانغانىدى. ھونلار كالا تېرىسىدىن كۆن (بولغارى)، تۆگە تېرىسىدىن ئۆچكە تېرىسىدىن يۇمشاق، نېپىز بولغارىلارنى ئىشلەپچىقىراتتى. مۇنداق ماتېرىياللاردىن ئۆتۈك كىيىشەتتى. ھونلارنىڭ ئەرلىرى قونجى تىزىدىن ئېشىپ تۇرىدىغان ئۆتۈك كىيسە، ئاياللار ئىلمىي پوپۇچلۇق، پاشنىسى ئېگىز، بەكمۇ چىرايلىق ئۆتۈكلەرنى كىيىشەتتى.

ھولۇپمۇ ھونلار كالا تېرىسىدىن قېلىن، يۇمشاق، چىداملىق قېيىشلارنى ئىشلەپچىقىرىپ ئورۇش قوراللىرى، ئات جابدۇقلىرى (ئاتنىڭ بېشىغا كىيدۈرىدىغان نېقاب، قېيىش چاپان، قۇرامساق، نوختا، يۈگەن، ئۇزەڭگە، ئەيىل، تاسما، قۇشقۇن)، قىلىچ، خەنجەر غىلاپلىرى، بۆكتەرگىلىك ۋە قېيىق قاتارلىق نەرسىلەرنى ياسايتتى. ھون ئاتلىقلىرى مىڭەن ئاتلارنىڭ بېشىغا قىلىچ، نەيزە، ئوقيادىن ساقلىنالايدىغان نېقابلارنىڭ كىيدۈرۈلۈشى ھون ئاتلىقلىرىنىڭ ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن ساۋۇت كىيىپلا قالماي، ئۆز ئېتىنى دۇشمەنلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈنمۇ كۆكۈل بۆلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ھونلار دەريادىن، ئېقىنلاردىن ئۆتۈش، ئىچكى دېگىزلاردا ئۇزۇش ئۈچۈن ئات تېرىسىدىن قېيىقلارنى ياساشقىمۇ ئۇستا ئىدى. ئۇلار ياسىغان قېيىقلار ناھايىتى پۇختا ھولۇپ، قىلىچ ۋە ئوقيانىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلەيتتى.

لەيدىغان (مۇداپىئە قىلالايدىغان)، سۇ ۋە نەملىككە چىداملىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىدى.

5. كۇلالچىلىق: نويان تاغلىرىدىكى هون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن سىنمىچانلىقى، شەكلى، رەڭگى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان خىلمۇ خىل ساپال سايمانلار چىققان. بۇ نەرسىلەر مىلاددىن بۇرۇچ ئەسىر بۇرۇن ياسالغان بولۇپ، تۈرلىرى ۋە مىقدارىنىڭ كۆپلۈكى، شەكلى بىلەن گۈللىرىنىڭ مۇرەككەپلىكى، ناھايىتى نەپىسلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىن قارىغاندا، هونلارنىڭ كۇلالچىلىق (ساپالچىلىق) تېخنىكىسىمۇ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. ئەگەر ناھايىتى ئۇزاق چاغلاردىن تارتىپ توپلانغان تەجرىبىگە ئىگە كۇلالچىلىق بولمىغان بولسا، كۇلالچىلىق تېخنىكىسى مۇنداق يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلمەگەن بولاتتى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، مىلاددىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا كۇلالچىلىق قول هۈنەرۋەنچىلىكىدە مۇستەقىل بىر ساھە سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن.

هونلار خىلمۇ خىل شەكىلدىكى گۈللۈك تاۋاقلار، ئاپقۇرلار، كوزا، ياملار (تېرە ئاشلايدىغان)، كۆپلەرنى ئىشلەپچىقىراتتى.

5. سودا

هونلاردا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول هۈنەرۋەنچىلىك ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلى يۇقىرى دەرىجىدە

تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بارغانسېرى تېز سۈرئەت بىلەن ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى يېتەرلىك دەرىجىدە قامدىيالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئاسىيا ۋە ياۋروپا ددىكى دۆلەتلەر بىلەن سودا مۇئامىلىسىنى يولغا قويغانىدى.

هونلارنىڭ تاشقى سودا مۇئامىلىسىدە، هونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى سودا خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇلار چارۋا مال (ئاساسەن ئات)، تېرە، يۇڭ توقۇلمىلارنى خەنزۇلارنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇپ، ئۆز ئېھتىياجىغا لازىم بولغان كەم نەرسىلەرنى (خۇسۇسەن هون خانلىرىنىڭ زىبۇ-زىننەت بويۇملىرىغا بولغان ئېھتىياجىنى) قامدايتتى.

هونلار خەنزۇلار بىلەن بولىدىغان چېگرا سودىسىغا ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن، هونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى چېگرا سودىسى مىلاددىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن (مىلاددىن 196 يىل بۇرۇن) باشلانغان قۇدىلىشىشتىن كېيىن قىزغىن بىر باسقۇچقا كىرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ هونلار هەر يىلى دېگۈدەك سەددىچىن سېپىلىنىڭ تۆۋەنگە (قوۋۇق ئالدىغا) كېلىپ، خەنزۇلار بىلەن سودا قىلىشىدىغان بولغان. بۇنداق سودىغا هون خانلىرى، ئاددىي خەلقلەرمۇ جەلب قىلىنغانىدى. بۇنداق سودا هونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدا دەھشەتلىك ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن چاغدىمۇ توختاپ قالمىغان.

مىلاددىن 180 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلا-

ەدىن 117 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 60 يىل ئىچىدە چاكىنە (شىمال) دىكى خەنزۇ سودىگەرلەر ۋە شەھەر خەلقلىرىدىن ھونلارغا ھەر يىلى ھەربىي قورال ۋە تۆمۈر سېتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن خەن پادىشاھىسى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەنلەر 500 كىشىدىن ئاشقان.① نوياننىڭ تاغلىرىدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان ماددىي بويۇملار ئىچىدە، سودا ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلتۈرۈلگەن ساپال قاچا - قۇچقۇلار، ياغاچ سايمانلار، سىرلانغان سايمانلار، تاش قورال-ئۇلار، ئات جابدۇقلىرى، زىبۇ - زىننەت بويۇملىرى (ئالتۇندىن ياسالغان)، يىپەك شايىلار ئاز ئەمەس. ھون-لار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى قىزغىن سودا مۇئامىلىسى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

ھونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى سودا مۇئامىلىسى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. تارىخىي يازما مەلۇ-ماتلارغا قارىغاندا، بۇنداق سودا مۇئامىلىسى مىلادىدىن تۆت ئەسىر بۇرۇن باشلانغان.② نوياننىڭ تاغلىرىدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن «يۈگىدىن توقۇلغان، گۈللۈك كەشتىلىك ئاجايىپ پەردىلەر تېپىلغان. بۇ پەردىلەرده سەپ تارتىپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار تەسۋىرلەنگەن، ئادەم-لەرنىڭ ئىچىگە ۋە ئۇلارنىڭ ياۋچىلارچە كىيىم كىيگەن

① بەنگۈ: «خەن يىلناممىسى، جىلىك مەقىدە قىسمى» گە قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 250 - بەتكە قارالسۇن.

ئىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغانىدا، ئۇلار پەقەت توخارىستان (ھازىرقى ئافغانىستان) تېررىتورىيىسىدىلا مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ياكى بىر ئەسىر بۇرۇن ئىشلەپچىقىلغان بولۇشى مۇم-كىن.»① مانا شۇ پەردىلەرنىڭ ھون خانلىرى قەبرىسىدىن تېپىلىشى، ھونلارنىڭ ئاسىيادىكى توخارىستان دۆلىتى بىلەنمۇ سودا ئىشلىرىنى ئىلىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ھونلار ناھايىتى ئۇزۇن مۇددەتكىچە شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى سودا يولىنىڭ خوجايىنى سۈپىتىدە رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇز ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ئارقىلىق يېراقتىكى يونانىستان بىلەنمۇ سودا ئالاقىسىنى يۈرگۈزگەن. نوياننىڭ تاغلىرىدىكى ھون خانلىرى قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ماددىي بويۇملار ئىچىدە كەشتىلەپ توقۇلغان بىر يىپەك پەردە بار. ئالىم-لار بۇ پەردىنى «يۇنانلىقلار توقۇغان!» دەپ ھۆكۈم قىلىشقان. بولۇپمۇ ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرى ئىچىدىكى ئالتىنچى تۇمۇرلۇق قەبرىدىن: «... يونانىستاندا ئىشلەنگەن يىپەك توقۇلمىلار ناھايىتى نۇرغۇن تېپىلغان»② يۇقىرىدىكى پاكىتلار ھونلار بىلەن ياۋروپادىكى يونانىس-تان ئارىسىدىكى سودا مۇئامىلىسىنى كۆرسىتىدۇ.

① «ئۇزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۇزبېكچە 1 توم، 105 - بەت-كە قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 251 - بەت-كە قارالسۇن.

II باب هونلارنىڭ مەدەنىيىتى

1 . تىل

هونلارنىڭ تىلى — ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈرك تىللىرى ،گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

قەدىمكى چاغدا ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە بىرمۇنچە هونچە سۆزلەرنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئەينى ئاھاڭى (هونچە ئاھاڭى) بويىچە يېزىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن. لېكىن خەنزۇ يېزىقى بىلەن باشقا مىللەتنىڭ سۆزىنى ئەينى ئاھاڭى بويىچە يېزىش قىيىن بولسىمۇ، ھەر هالدا جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى يېزىپ قالدۇرغان هونچە سۆزلەرنى بايقاش ئانچە قىيىن ئەمەس. بۇنىڭ مىسالىرىنى تۆۋەندە كەلتۈرىمىز.

خەنزۇ يېزىقى دۇنياددىكى باشقا مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش مەلۇم ساندىكى هەرپلەردىن تەركىب تاپقان ئەمەس. خەنزۇ يېزىقى بويىچە قانداق نەرسىنى يازماقچى بولسا، شۇ نەرسىنىڭ شەكلىنى كۆرسىتىدىغان سۈرەتنى سىزىدۇ. شۇڭا خەنزۇ يېزىقىنىڭ سانى باشقا مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش 30 نەچچە ھەرپتىن ئىبارەت بولماستىن، بىر نەچچە مىڭ شەكلىنى كۆرسىتىدىغان سۈرەتتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەنزۇ يېزىقى ئارقىلىق ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ق»، «غ»، «ھ»، «ر»

هازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىلىشى	قەدىمى هونچە ئاتىلىشى	خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلىشى
هون	هون	匈奴 *Xingnu*
خۇدا	تەڭرى	撑犁 *Chengli*
بەخت - ساۋادەت	قۇت	孤涂 *gu tu*
تۇمەن	تۇمەن	头曼 *tuman*
خانىش (مەلىكە، رەڭ)	ئالچى	阏氏 *yanzhi*
باتۇر	ماتۇر	冒顿 *modun*
قىز	قىز	居穴 *ju ci*
ئوتتۇرا (چېگرا)	ئوتۇ	瓯脱 *outuo*
قىلىچ	قىغراق	径路 *chenlu*

ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدىغان سۆزلەرنى ئەينى ئاھاڭى بويىچە توغرا يېزىش زادى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا قەدىمكى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ھونچە (تۈرك-چە) ئاملارنى ھەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىشتا ناھايىتى ئىغىر قىينىچىلىقلارغا يولۇققان بولسىمۇ، لېكىن خېلى تەرىشچانلىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنىدەك «ھون»نى «شۈگنۇ»، «تەگرى»نى «چىڭلى»، «قۇت»نى «گوتۇ»، «ئالچى»نى «يانجۇ»، «قىز»نى «جۇسى»، «ئوتتۇرا»نى «ئوتۇ»، «باتۇر»نى «مودۇن» دەپ يېزىشقان. يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر ھەققىدە بىر ئاز چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ھونلار پادىشاھىنى «تەگرىقۇت» (خۇدانىڭ ئوغلى، خۇدا بەرگەن بەخت) دەپ ئاتاشقان. قەدىمكى چاغلاردا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز «خۇدا»نى «تەگرى» دەيتتى. بۇ سۆز ھازىرقى چاغدىكى ئۇيغۇرنىڭكىدەك ساقلانغان، «تىيانشان تېغى» ئەسلىدە «تەگرى تېغى» دەپ ئاتىلاتتى. قەدىمكى جۇڭگو تارىخچىلىرى «تەگرى تېغى»نى ھەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، «تىيەنشەن»(天山) دەپ يېزىشقان. كېيىنكى چاغدىكى ياۋروپا ئالىملىرى «تىيەنشەن» سۆزىنى «تىيانشان» دەپ يېزىشقان. ھازىر ئادەتتە «تەگرى تېغى»نى «تىيانشان» دەپ ئاتىساقمۇ، ئۇنىڭ چوققىسى قەدىمكى چاغدىكى ئەينى نامى بويىچە ھازىرمۇ «خان تەگرى چوققىسى» دېيىلىدۇ.

«قۇت» سۆزى ھەققىدە گەپ ئاچقاندا، ئۇيغۇرلار ھازىرمۇ «قۇتلۇق بولسۇن»، «قۇتاتسۇن» دېيىشىدۇ.

ھەتتا ئۆزلىرىگە قۇتلۇق دەپ ئىسىمىمۇ قويۇشىدۇ. مانا بۇ مىسال «قۇت» سۆزىنىڭ ھازىرمۇ ئىستېمالدىن قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار ھەققىدە قىسقە، بايىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ملادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ھونلار بىلەن توقۇزغۇزلار ئارىسىدا ئارىلىقى مىڭ يول (500 كىلومېتر —ئا) كېلىدىغان جاي بوش قالدۇرۇلغان. مانا شۇ بوش قالدۇرۇلغان جايدا ھونلار مۇ، توقۇزغۇزلار مۇ چارۋا مالىرىنى باقمايتتى. بۇ جاينى «ئوتتۇرا» دەپ ئاتىغان. بۇ «ئوتتۇرا» ئەمەلىيەتتە ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى چېگرا ئىدى. قەدىمكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ھونچە (تۈركچە) «ئوتتۇرا» (بىتەرەپ جاي. چېگرا مەنىسىدە —ئا) سۆزىنى ھەنزۇ يېزىقى بىلەن «ئوتۇ» دەپ يېزىشقان.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىدىن پاك شۇەنلىك «جىن يىلنامىسى»دا ئىككى مىسرا ھون قوشىقىنى ھەنزۇ يېزىقى بىلەن ئەينى ئاھاڭى (ھون ئاھاڭى) بويىچە يېزىپ قالدۇرغان. قوشاق مۇنداق:

فرانسۇز ئالىمى فىللىئوت بۇ قوشاقنىڭ ھونچە (قەدىمكى تۈركچە) ئوقۇلۇشى ئۈستىدە ئىزلىنىپ، ئۇ خىرى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

秀支替疾冈
Su gi ti lai gan

仆谷秃勾当
pu gil tura ol an

قوشاقنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى مۇنداق:

مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە ھونلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئورخۇن ۋە سېلىنغا ۋادىلىرىدا قالغانلار ئاساسەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىدى. مانا شۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى «تۇرالار» ۋە «ئېگىز ھارۋىلىقلار» (ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۇرگەنلىكى ئۈچۈن) دەپ يېزىشقان. تارىخچى ۋېيشۇ (مىلادى 6 - ئەسىردە ياشىغان) مۇنداق دەپ يازغانىدى. «ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ تىلى ھونلارنىڭ تىلىغا ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە ئازراق پەرق بار ئىدى.»① بۇ يەردىكى «ئازراق پەرق» مەھەللى سۆزلەرنى كۆرسەتسە كېرەك. مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى ھونلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ كۆچكەن مەزگىلدە غەربكە كېتىۋاتقان ھونلارنىڭ بىر قىسمى كۇچارنىڭ شىمالىدىكى كۆنەس، تېكەس يايلاقلىرىدا قېپقالغان. مانا شۇ ھونلار (200 مىڭ كىشى) مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «زابىندىرلار دۆلىتى» نى قۇرغان. تارىخچى لىيەنشۇ (8 - ئەسىردە ياشىغان): «زابىندىرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، تىلى ئېگىز ھارۋىلىق

① ۋېيشۇ: دۇبي يىلنامىسى، ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسمە» خەنزۇچە، 2307 - بەتكە قارالسۇن.

لار (شەرقىي ئۇيغۇرلار) بىلەن ئوخشاش ئىدى.»① دەپ يازىدۇ. تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار» دەپ ئاتالغانلار — قەدىمكى چاغدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (بايكۆل، ئۈزۈخۇن، تۇغلا دەريالىرىنىڭ بويىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار) دەل ئۆزى ئىدى. قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيىنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغراپىيە شارائىتىنى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇم) ھېسابقا ئېلىپ، ئۆز ھاياتىدا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى تارىخچىلارنىڭ بەزىلىرى ئۇلارنى «ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار» دەپمۇ يېزىشقان. ئەپسۇسكى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ھەۋەس قىلىۋاتقانلارنىڭ بەزىلىرى تارىخنى ناھايىتى ئۆزەلا تەتقىق قىلىپ، «ئېگىز ھارۋىلىقلار»نى «قاڭقىللار» ياكى «قاڭلى»لار دەپ ئاتاشماقتا. بۇنداق تەتقىقاتچىلار تارىخ ئىلمىغا سەمىمىيەت، كەمتەرلىك، ئېھتىياتچانلىق بىلەن مەسئۇلىيەت پوزىتسىيەسىدە تۇرۇپ، تارىخنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق ئۆگىنىشى لازىم. ياۋروپا ئالىملىرىمۇ ھونلارنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلىدا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا) سۆزلەشكەنلىكىنى ئالغا سۈرىدۇ. بۇنداق ئالىملار قاتارىغا فىرانسۇز ئالىمى رىمۇسات، كىلافورت، نىكتا، لۇگىرامماتىك گۈرگى (بۇلار فرانسىيە تارىخچىلىرى) لەر كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھونلار، تۈركلەرنىڭ ئاتا بوۋىسى دېيىشىپ، بەزىلىرى (ۋېنگىرلەر ھەققىدىكى خاتىرىلەرگە

① لىيەنشۇ: «شىمالىي سۇلالىلەر يىلنامىسى. غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسمە» گە قارالسۇن.

ئاساسلىنىپ تۇرۇپ) ۋېنگىرلەر تىلىدىكى ئۇيغۇر سۆزىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى مىسال كەلتۈرۈپ، ھونىلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن: «ئونغۇر»، «ئوتىغۇر»، «سارىغۇر» قاتارلىقلار.

يۇقىرىقى بىر قاتار پاكىتلار ھونلارنىڭ تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

2. يېزىق

يېقىنقى چاغلارغىچە شەرق ۋە غەرب ئالىملىرى تارىخىدا، ھونلارنىڭ يېزىقى مەسىلىسى ھەققىدە بىر-بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ھەر خىل قاراشلار ھۆكۈم سۈردى. بۇنداق قاراشلارنى ئاساسەن ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن.

1) بەزى تارىخچىلار «ھونلارنىڭ يېزىقى يوق ئىدى، تىل بىلەنلا چەكلىنەتتى»① دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ.

2) بەزى تارىخچىلار «ھونلار خەنزۇ يېزىقىنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن» دەپىنىشىدۇ.

3) بەزى تارىخچىلار «ھونلار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان يېزىقنى قوللانغان ياكى باشقا ئىلغار مىللەتلەرنىڭ يېزىقىنى قوبۇل قىلغان، يەنە ئىپتىقاندا، ھونلار يېزىق قوللانغان»② دەپىنىشىدۇ.

① سىما چېيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 213 - بەتكە قارالسۇن.

تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە قانۇنىيىتى ۋە جۈملىگە كىرگۈزمەك قەدىمكى يىلنامىلىرىدىكى پاكىتلار، يېقىنقى يىللاردا تېپىلغان يازما يادىكارلىقلارغا ئاساسلىنىپ ھونلار مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنلا يەنىسەي ئۇرخۇن يېزىقىنى قوللانغان، دەپ قەتئىي ھۆكۈم قىلىش ئاساسسىز. شۇنداق ئىكەن، ئۇ چاغدا بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىل قاراشلارنى ئىنكار قىلىش - كېسىل رەت قىلىش لازىم. ئەمدى پاكىتلارغا بەزەر سالايلى:

1) مەدەنىيەت بولسا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. ھونلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا فېئودالىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان. ئۇلار شۇ چاغلاردىن باشلاپلا تۆمۈر، مىس، ئالتۇن قاتارلىق قارا ۋە رەڭلىك مېتاللاردىن ھەربىي قورال، سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق تۇرمۇش نەرسىلىرىنى ياساشتا خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن. تۆمۈر قورالىرىنىڭ يېسىلىشى (ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن، بۇنداق تەرەققىيات باسقۇچىدا ئاللىقاچانلا يېزىق قوللانغان. ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۆمۈر رودىسىنى ئېرىتىشتىن تارتىپ، ھەرپلىك يېزىقنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ يېزىقلار ئىچىدىن ئىشلىتىلىشى ئارقىلىق مەدەنىيەتكە كۆتىدۇ.»① تارىخىي

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە 38 - 39 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ئەرەققىيات قانۇنى بويىچە ئېيتقاندا، مىلادىدىن نەچچە
مىڭ يىل بۇرۇن مېتال ئېرىتىپ (مىس، تۆمۈر، ئالتۇن)
تۇرلۇك قوراللار ۋە سايمانلار ياساشتا ئالاھىدە يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن، قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى قۇرۇپ، دۆلەتنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ خىلمۇخىل تۈرلىرىنى ياراتقان ھونلارنىڭ يېزىق قوللانما سلىقى تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىگىمۇ ئەقىلغىمۇ زادىي سىغمىسا كېرەك.

2) ھونلارنىڭ يېزىق قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي پاكىتلارمۇ ئاز ئەمەس. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن خەن قىرالچىسى (ئايال پادىشاھىسى) لۈيخۇغا، مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن خەن پادىشاھىسى ۋېندىغا يازغان مەكتۇپلىرى، كېيوك تەڭرىقۇتنىڭ مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن خەن پادىشاھىسى ۋېندىغا يازغان مەكتۇپى، بۇلارنىڭ ھەممىسى دەلىل بولالايدۇ. مەكتۇپلارنىڭ بىرىسىدە كېيوك تەڭرىقۇت خەن ۋۇدىغا مۇنداق دەپ يازغان: «كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرىسى تەرىپىدىن ھايات بېرىلگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىسىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام بىلەن سورايدۇ». قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھونلار ئاسمانغا، يەرگە، كۈنگە، ئايغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەتتىكە ئىگە ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ يازغان مەكتۇپلىرى قامان دىنىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك تەسىرىگە

ئۇچرىغانلىقىنى تاشقىرى، بەدىئىي جەھەتتىمۇ ئوبرازلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى.

3) ھونلار مىلادىدىن بۇرۇنلا ئۆزدۆلەتنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خەرىتىلىرىنى سىزغان ۋە ئۇنى قوللانغان. مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن قوتمۇش تەڭرىقۇت (56 — 36) ئۆلتۈرۈلگەندە خۇشاللىقىنى باسالماي قالغان خەن پادىشاھىسى يەندى (48 — 33) ۋەزىرلىرىگە بەرگەن زىياپىتىدە، قوتمۇش تەڭرىقۇت ھايات چېغىدا ئىشلەتكەن خەرىتىنى ئۆزئەمەلدارلىرىغا كۆرسەتكەن ئىكەن، مانا شۇ خەرىتىگە ھونلار تېررىتورىيىسىدىكى تاغلار ۋە دەريالار چۈشۈرۈلگەن. شۇ خەرىتە قوتمۇش تەڭرىقۇتنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان خەرىتىسى بولۇشى مۇمكىن. مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھونلارنىڭ باتىس بەي خانى خەن پادىشاھىسى گۇاڭ ۋۇدىغا گۇھىنىڭ ئاتلىق خىزمەتچىلىرى ھونلار دۆلىتىنىڭ خەرىتىسىنى مەخپىي ھالدا ئەۋەتىپ بەرگەن.① مانا بۇ خەرىتىنىڭ قوتمۇش تەڭرىقۇتنىڭ خەرىتىسى بىلەن ئوخشاش خەرىتە بولۇشى تەبىئىي. ھونلار سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا خەرىتىلەرنى سىزىپ، ئۇنى قوللانغان ئىكەن، ھونلارنىڭ ئۇ چاغدىكى خەرىتىلەردىكى شەرتلىك بەلگىلەرنى يېزىق ئارقىلىق ئىزاھلىغانلىقىدا شەك يوق.

4) مىلادىنىڭ 250 - يىللىرى جۇگۇ پادىشاھىسى (بۈمەزگىل ئۇچ دۆلەت مەزگىلى ئىدى) كامبودژا ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن. ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى

① پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

كاڭتەي ئاتلىق ئادەم دۆلىتىگە قايتىپ كەلگەندە، كامبودژا-لىقلارنىڭ يېزىقى ھونلارنىڭ يېزىقىغا ئوخشايدىكەن① دېگەن. شۇ چاغلاردا كامبودژالىقلار ھىندى يېزىقىنى قوللانغانىدى. ئەلچى كاڭتەي كامبودژالىقلار قوللانغان ھىندى سانسكرىت يېزىقى (ياكى قارۇشتى يېزىقى) بىلەن قەدىمكى چاغلاردا ھونلار قوللانغان يەنسەي ئۇرخۇن يېزىقىنىڭ پەرقلىنىدىغان تازا تايىرىيالمايدۇ. شۇنداق دېگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەڭ مۇھىمى ھونلارنىڭ يېزىقى بارلىقىنى 3 - ئەسىردە ياشىغان خەنزۇلار مۇ بىلمەيدىكەن.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن تارىخىي يازما پاكىتلار (ھونلارنىڭ يازغان مەكتۇپلىرى، ھون خەتلىرى، كاڭتەينىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى) ھونلارنىڭ يېزىقى بارلىقىنى ئىسپاتلاشقا يارىسىمۇ، لېكىن ھونلارنىڭ زادى قانداق يېزىق قوللانغانلىقى ھەققىدە بىرنەرسە دېيىش قىيىن ئىدى. مانا شۇ ئەڭ قىيىن، ئەڭ جىددىي ھەل قىلىنۇچ مەسىلە ھازىر ئۇزۇل - كېسىل ھەل بولدى. پاكىتى تۆۋەندىكىچە:

5) «كېيىنكى يىللاردا رۇسلار قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئالمۇتادىن 50 كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا بىر قورغان خارابىسىنى قازدى. بۇ قېزىش ئىشلىرىدا ئارخېئولوگىيە تارىخىغا دائىر

① چىڭشۇ: «ئۇچ دۆلەت باياني» نىڭ «كامبودژا تارىخى» غا ئاساسەن «موڭغۇل تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار» خەنزۇچە نۇسخىسى - بەتكە قارالسۇن.

قادىم دەپ يېزىلغان ۋە ياش ئۆلۈپ كەتكەن بىر تۈرك شاھزادىسىنىڭ مازىرى تېپىلدى. شاھزادىنىڭ يېنىدا تېپىلغان كۈمۈش تاۋاقتا كۆكتۈرك ئېلىپبەسىنىڭ دەسلەپكى شەكلى دەپ ھېسابلانغان ۋەتۈركچە ئىككىلىكى ئالغا سۈرۈلگەن ئىبارىلار بار. بۇ تېپىلما مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى تارىخقا مەنسۇپ بولۇپ، تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمىيلىقىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. بۇ ئەھۋال قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ ئۇلۇغ كەشپىياتلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.»①

مانا بۇ ھونلارنىڭ قوللانغان يېزىقى يەنسەي ئۇرخۇن يېزىقى (كۆكتۈرك يېزىقى) ئىككىلىكىنى ئىسپاتلاشتا رەت قىلغىلى بولمايدىغان پاكىت. ھونلار تەرىپىدىن بۇيسۇندۇرۇلغان ۋە ھونلارغا قېرىنداش بولغان تۈركلەرنىڭ يېزىقىنى ھونلارنىڭ قوبۇل قىلىپ، ئۇنى دۆلەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللانغان ئەھمىيەتلىك تەبەتلەرمۇ موڭغۇللار ئارقىلىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ تاكى ھازىرغىچە قوللىنىپ كەلمەكتە.

بەزىلەرنىڭ ئۇرخۇن بويلىرىدىن تېپىلغان كۆكتۈرك مەڭگۈ تاشلىرى ۋە ئۇيغۇرخانلىقىغا دائىر

① يىلماز ئۈزتۈنا: «بۇيۇك تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم، 85 - بەتكە قارالسۇن.

مەكگۈ تاشلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتى 7 - ئەسىردىن باشلىنىدۇ، ئۇيغۇرلار 7 - ئەسىردىن باشلاپ يېزىقىغا ئىگە بولغان دېيىشلىرى ئەمدى ئوبيېكتىپ تارىخىي پاكىتلارغا يارىشا رەت قىلىنىشى كېرەك.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، ھونلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا يەنسەي ئۇرخۇن يېزىقىنى قوللانغان.

3. ئەدەبىيات

ھازىرغىچە ھونلار ئەدەبىياتىنىڭ يازما يادىكارلىقى تېپىلمىغان بولسىمۇ، ھونلار تەرىپىدىن توقۇلغان قوشاقلار ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

ئايرىلىپ قالغاندا تىلەن تاغىدىن،
ئاۋۇماس بوپقالدى چاۋا - مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تاغىدىن،
مۆڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

بۇ قوشاقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە ئانچە - مۇنچە چۈشەنچە بېرىشكە بولىدۇ.

باشتا توختىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خەن سۇلالىسى ھونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۇزۇن مۇددەت پۈختا تەييارلىق كۆرگەن. خەن ۋۇدى پادىشاھلىق قىلغان چاغدا (140 — 87) ھونلارغا قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن. بۇنداق ئۇرۇشلارنىڭ بىرى

مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن بولغان. شۇ ئۇرۇشتا مەشھۇر سانخۇن خۇچۇبىك باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈزمىڭ ئاتلىق، پىيادىدىن تەركىب تاپقان خەنقوشۇنلىرى ھونلارنى ئىككى قېتىم گەنسۇنىڭ شىمالىغا قوغلاپ بېرىپ، خېشى كارىدۇرىنى تارتىۋالغان. گەنسۇدىكى تىلەۋ (چىلەنشەن)، ئالچى تېغى (يەنجۈشەن) بۇك - باراقسان، ئارچا - قارىغايلار قاپلاپ تۇرغان، ياپ - يېشىل ئوتلار يەلپۇنۇپ تۇرىدىغان، قىشتا ئىللىق، يازدا سالقىن، چارۋىچىلىققا ناھايىتى باب، يايلاقلىرى ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەن تاغلار ئىدى. ھونلار مانا شۇ گۈزەل يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا بېغىشلاپ يۇقىرىدىكى قوشاقنى توقۇغان. قوشاقتا ھونلار ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان چارۋىچىلىق بىلەن رېئال ھاياتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىرلەشتۈرۈلگەن. قوشاقتا «ئالچى تېغى» بىلەن «مۆڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز» دېگەن قۇرلارنىڭ باغلىنىپ تەسۋىرلىنىشى ناھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. چۈنكى ھونلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرى رەڭگى سۈزۈك قىزىلغا مايىل بىرتۇرلۇك گۈلدىن ئۇپا ياساپ، چىرايىنى گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن يۈزىگە سۈركەشەتتى. ھونلار ماناشۇ ئۇپىنى ئالچى (قىزىلچى — ئا) ئۇپىسى دەپ ئاتىشاتتى. شۇنىڭدەك ھون تەڭرىقۇتىنىڭ رەسمىي بىكەسى (خانىش — ئا) ئالچى دەپ ئاتىلاتتى. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھازىرقى رۇس تىلىدىكى «ئالى» (قىزىل — ئا) سۆزى ھون (تۈرك) لەرنىڭ «ئالچى» سۆزىدىن كېلىپ چىققانىكەن.

هونلار ئالچى تېغىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىنى، ھون خوتۇن - قىزلىرىنىڭ گويا ئۇيۇا - ئەڭلىكتىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ئوخشىتىپ، بۇندىن كېيىن خوتۇن - قىزلىرىمىز چىرايى گۈزەل ئالچى بولالمايدىغان بولۇپ قالدى، دەپ ھەسرەتلەنگەن.

4. مۇزىكا

مىلادىنىڭ 89 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ سانئۇنلىرىدىن بىرى دۇشەن غەربىي ھونلار (شىمالىي ھونلار) بىلەن ئۇرۇشقان چاغدا، ھونلارنىڭ ئوردىسىدىن چىقىۋاتقان نەي ئاۋازىنى ئاڭلىغان.① مىلادىنىڭ 200 - يىلى مەشھۇر ئەدىب، خەتتات سەي يۈئىنىڭ قىزى سەي ۋېنجى شەرقىي ھونلار (جەنۇبىي ھونلار) تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن. ئۇ شەرقىي ھونلارنىڭ سول قول بىلگە خانىغا ياتلىق قىلىنغان بولۇپ، ھونلاردا 20 يىل تۇرغان. مىلادىنىڭ 220 - يىلى ساۋساۋ تەرىپىدىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن. ئۇ «ھونلار نەيىگە 18 غەزەل» دېگەن شېئىرىي ئەسىرىدە «كەچ كىرگەندىن تارتىپ تاڭ ئاتقانغا قەدەر داقا - دۇمباقنىڭ ئاۋازى ياڭراپ تۇرىدۇ.»② دېگەن.

مانا شۇ يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا قارىغاندا، ھونلاردا نەي، دۇمباق، نافىرا قاتارلىق مۇزىكا (ساز) ئەسۋابلىرى بولغان. بۇھەقتىكى مەلۇمات مىلادىنىڭ

① پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. دۇشەن ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.
② پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. سەيۈنجى ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

1 - ئەسىردە بېرىلگەن بولسىمۇ، ھونلارنىڭ مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا مۇزىكىلىرى بولغانلىقىغا گۇمانلانمىسمۇ بولىدۇ.

5. مەنئەت

ھونلاردا مەنئەتنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى (رەسسامىلىق، نەققاشلىق، ھەيكەلچىلىك) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

1. رەسسامىلىق: نويان تاغلىرىدىكى قەدىمكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە ھونلارنىڭ رەسسامىلىق سەنئىتىدىن گۇۋاھلىق بېرىدىغان پاكىتلار خېلى كۆپ. قاچىلار قىزىل، قارا سىرلار بىلەن سىرلانغان. قاچىلارنىڭ بىرىدە قارا سىرنىڭ ئۈستىگە كەينىنى مايمۇن تەرەپكە قىلىپ تۇرغان بىر شىرنىڭ سۈرىتى قىزىل رەڭ بىلەن سىزىلغان. ياغاچتىن ياسالغان تاۋۇتلارنىڭ سىرتى قارا سىر بىلەن سىرلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىزىل، سېرىق، يېشىل، نەشرەكىدىن ئىبارەت تۆت خىل رەڭ بىلەن گۈزەل رەسىملەر سىزىلغان. بۇلار ئىچىدە بىر تۇرنىنىڭ بۇلۇت ئىچىدە پەرۋاز قىلىپ كېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

2. نەققاشلىق: ھونلار مىسقا، سۆڭەككە ئادەملەرنىڭ، ھايۋانلارنىڭ خىلمۇ خىل ھالەتلىرىنى تەسۋىرلەپ دىغان قىيا پەتلىرىنى نەقىس قىلىپ نەقىشلەپ (ئويۇپ) چۈشۈرۈشكە ئۇستا ئىدى. ئۇلار قاشتېشىدىنمۇ چىرايلىق

سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان. نويان تاغلىرىدىكى قەدىمكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە ياقۇت ئات، قاشتېشى تاقالغان كەمەرلەر بار. مانا شۇ كەمەرگە تاقالغان قاشتېشىغا بىر-بىرىگە قاراپ ئۇسۇل ئويناپ تۇرغان بىرجۇپ ئەجدىھا نەقىش قىلىپ چۇشۇرۇلگەن.

3. ھەيكەلتاراشلىق: ھونلار قامان ئەقىدىسىگە كۆرە ئۆزلىرى چوقۇنىدىغان تەڭرىلىرىنىڭ (خۇدالىرىنىڭ) بۇتىلىرىنى (ھەيكىلىنى) ئالتۇندىن، ياغاچتىن ياساشقان. مەسىلەن، مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن خەن سانغۇنى خۇچۇبەك گەنسۇدا ھونلارنى مەغلۇپ قىلغان ۋاقىتىدا غەنىمەت ئالغان ئالتۇن بۇتنى ئەسكە ئېلىش شۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. ھون قەبرىلىرىدىن خېلى كۆپ ياغاچ بۇتلارمۇ چىققان.

6. پىناكارلىق

1928 - 1929 - يىللىرى سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىدىن سوسنوۋىسكى، 1955 - 1956 - يىللىرى ئوكلادنىكوۋ تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىك قېزىشلار نەتىجىسىدە، سىلىنغا دەريا سىنىڭ بويىدىن ھونلارنىڭ بىر شەھەر خارابىسى تېپىلغان. بۇ خارابىنىڭ ئورنى ھازىرقى بوريات ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ پايتەختى ئۇلان ئۇدە شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 16 كىلومېتر يىراقلىقتىكى سىلىنغا دەريا سىنىڭ بويىغا جايلاشقان، شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپى سېپىل بىلەن ئورالغان، سېپىل بويلاپ كەتكەن چوڭقۇر خەندەكمۇ بار. شەھەرنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى سېپىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 348 مېتر كېلىدۇ. شەرق تەرىپىدىكى سېپىلنى سىلىنغا دەريا سىنىڭ سۇيى يالاپ ۋەيران قىلىۋەتكەن. شەھەرنىڭ شەكلى تۆت چاسا بولۇپ، ئۇنىڭدىن تېپىلغان ئۆيلەرنى ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن. بىرىنچى خىلدىكى ئۆيلەر ئادەتتىكى ئۆيلەر بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 20 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئۇلىغا تاشتىن ئىككى قەۋەت ئۇل قويۇلغان. ئۇل ئۈستىگە ناھايىتى نۇرغۇن ياغاچ تۈۋرۈكلەر ئورنىتىلغان. تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىسى لاي، توپا بىلەن تولدۇرۇلۇپ، قاتقىدالغان. ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى جەنۇب تەرەپكە قويۇلغان. ئارخېئولوگلار، بۇ ئۆيلەردە ئادەتتىكى كىشىلەر ھايات كەچۈرگەن، دەپ تونۇشقان.

ئىككىنچى خىلدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى بىرىنچى خىلدىكى ئۆيلەرگە قارىغاندا چوڭ بولۇپ، ياسىلىشىمۇ بىر قەدەر سىلىق. بۇنداق ئۆيلەردە ھون ئاقسۆڭەكلىرى ياشىغان. بۇ خىل ئۆيلەر تۆت چاسا بولۇپ، ئىشىكى جەنۇب تەرەپكە قويۇلغان. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئادەتتىكى ئۆيلەردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇنداق ئۆيلەرنى قىشتا ئىسسىتىش ئۈچۈن كاڭدىن پايدىلانغان.①

بۇ شەھەردىن ساپالدىن ياسالغان ناھايىتى نۇرغۇن سايمانلار چىققان. بۇ ساپال سايمانلارنىڭ شەكلى، چوڭ-

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 344 - بەتكە قارالسۇن.

كىچىكلىكى ھەر خىل بولۇپ، چېكىلگەن گۈللىرىمۇ بىر-
بىرىگە ئوخشمايدۇ. ساپال سايمانلار قول ۋە چاق بە-
لەن ياسىلاتتى. شەھەردىن ساپال سايمانلارنى ياسايدىغان
چاقلارمۇ چىققان①

تاشقى موڭغۇلىيەدىكى قورولون دەريا سىنىڭ ئوڭ قىر-
غىقىدىن ھونلارنىڭ بىر شەھەر خارابىسى تېپىلغان. خارا-
بىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى (ھەر
بىر تەرەپنىڭ) 767 مېتر بولۇپ، شەرق ۋە غەرب تە-
رەپنىڭ ئۇزۇنلۇقى (ھەر بىر تەرەپنىڭ) 360 مېتر كې-
لىدۇ. شەھەر سېپىلىنىڭ ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان خارا-
بىسىنىڭ قېلىنلىقى 3.7 مېتر، ئېگىزلىكى 0.7 مېتر كېلە-
دۇ. شەھەرنىڭ مەركىزىدە ناھايىتى چوڭ بىر قۇرۇلۇش
بولۇپ، ئۇ «گۈۋا - دۆبۈ» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئېھتىمال
بۇ قۇرۇلۇش ھونلارنىڭ ئىبادەتخانىسى بولسا كېرەك.
بۇ شەھەر خارابىسىدىن ناھايىتى نۇرغۇن مەدەنىي يادە-
كارلىقلار چىققان② 1925 - يىلى سوۋېت ئارخېئولوگى
ۋىلادىمىروۋ قورولۇن دەريا سىنىڭ دېرجىن ئېرماغىنىڭ
سول قىرغىقىدىن يەرلىك خەلقلەر «خاسار» (ھازار؟) دەپ
ئاتايدىغان بىر شەھەرنى تاپقان. ۋىلادىمىروۋ بۇ شەھە-
رنى «ھەربىي قورغان خارابىسى» دەپ تونىغان. شەھەر
سېپىلىنىڭ كەڭلىكى 10 — 15 مېتر، ئېگىزلىكى 30 —

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 343 - ۋە 345 -
بەتلەرگە قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 350 - ۋە 351 -
بەتلەرگە قارالسۇن.

50 سانتىمېتر (ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئېگىزلىكى) كېلىدۇ.
سېپىل ئەتراپىدىكى خەندەكنىڭ كەڭلىكى 3 — 6 مېتر،
چوڭقۇرلۇقى 30 — 70 سانتىمېتر كېلىدۇ. شەھەر ئىچىدە
كۆلمى ھەر خىل بولغان قۇرۇلۇشلار بار. ھون شەھەر-
لىرىنىڭ خارابىلىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۈستى ساپال قىش-
لار بىلەن يېپىلغان. ① مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن خەن
سانغۇنى ۋېي چىڭ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تاشقى موڭ-
غۇلىيەدىكى خاگىگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسىدىكى
جاۋشەن شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان ھون شەھىرىگە بېسىپ
كىرگەن. بۇ يەردىكى ئاشلىق ساقلىرىنى كۆيدۈرگەن.
يۇقىرىدىكى بىر قاتار پاكىتلارغا قارىغاندا، ھونلاردا بىنا-
كارلىقمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

7 . تەبابەتچىلىك

خەن ئۇدىي مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن سۇئۇ باش-
چىلىقىدا 100 كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ بىر ئەلچە-
لەر ئۆمىكىنى ھونلارغا ئەۋەتىدۇ. سۇئۇ ھونلار دۆلىتىگە يېتىپ
كەلگەندە ھون تەڭرىقۇتى قۇتلۇغ سۇئۇنى ياخشى قارشى
ئالمايدۇ. شۇ چاغدا، بۇرۇن ھونلارغا ئەلچى بولۇپ كەل-
گەندە يۈز دۆلىتىگە قايتۇرۇلمىغان ۋۇچاڭ قاتارلىق خەن
ئەمەلدارلىرى سابىق قۇنمي خان (مىلادىدىن 121 يىل
بۇرۇن خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان ھونخانى — ئا) نىڭ

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 356 - 355 -
بەتلەرگە قارالسۇن.

سىگلىسىنىڭ ئوغلى غۇۋان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يو-
شۇرۇن سۈيىقەست ئۇيۇشتۇرۇشقا كىرىشىدۇ. سۈيىقە ست-
چىلەر تەكرىقۇتىنىڭ ئەقىلىق ۋەزىرى ۋېي لۇيىنى ئۆل-
تۈرۈپ، تەكرىقۇتنىڭ ئانىسىنى بۈلاپ خەن سۇلالىسىغا
قېچىشنى پىلانلايدۇ. سۈيىقەستچىلەردىن ۋۇچاڭ سۇئۇنىڭ
ئورۇن باسارى جاڭشىنغا (ئۇنىڭ بىلەن كونا تونۇش
ئىكەن) سۈيىقەستنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئا-
لىدۇ. جاڭشىن سۈيىقەستچىلەرنى قوللاپ، ۋۇچاڭغا مە-
دەت بېرىدۇ. سۈيىقەستچىلەر بىر نەچچە ئايدىن كېيىن،
قۇتىغۇ تەكرىقۇتنىڭ ئوۋىغا چىقىپ كەتكەن پۇرست-
تىدىن پايدىلىنىپ، 70 تىن ئارتۇق ئادەمنى تەييارلاپ
ھەربىكەتنى باشلىماقچى بولىدۇ. دەل شۇ پەيتته ئۇلارنىڭ
ئىچىدىن بىر كىشى كېچىسى قېچىپ چىقىپ سۈيىقەستنى
تەكرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىغا مەلۇم قىلىدۇ. تەكرىقۇتنىڭ
ئوغۇللىرى ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ھامان قوشۇن تار-
تىپ كېلىپ، غۇۋان باشچىلىقىدىكى سۈيىقەستچىلەرنى قە-
رىپ تاشلايدۇ. ئۇلاردىن ۋۇچاڭلا تىرىك قولغا چۈشىدۇ.
جاڭشىن ئۆزى قوللاپ مەدەت بەرگەن سۈيىقەستنىڭ
مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىدۇ، ئەھۋالنى
سۇئۇغا مەلۇم قىلىدۇ. ئۆز ئورۇن باسارى جاڭشىن قول-
لىغان سۈيىقەستنىڭ جىنايى جاۋابكارلىقىدىن قورققان سۇ-
ئۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بولىدۇ. سۈيىقەستىن خە-
ۋەر تاپقان قۇتىغۇ تەكرىقۇت خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈ-
رۈپ تاشلىماقچى بولىدۇ. لېكىن تەكرىقۇتنىڭ ۋەزىرى
ئىل قىسمىي خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەندىن كۆرە، ئۇ-

لارنى تەسلىم قىلدۇرۇش پايدىلىق، دەپ مەسلىھەت بە-
رىدۇ. تەكرىقۇت ۋېي لۇيىنى ئەۋەتىپ سۇئۇنى تەسلىم
قىلدۇرماقچى بولىدۇ، سۇئۇ تەسلىم بولمايدۇ ۋە ئۆزىنى
ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. شۇ چاغدا ۋېي لۇي قاتارلىقلارنى تېۋىپلىرىنى
چاقىرىتىپ كېلىپ سۇئۇنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇشقا ھەر-
كەت قىلىدۇ. قاتارلىق تېۋىپلىرى دەرھال يەرنى كولاپ
بىر ئورا قېزىپ، ئوت قالاپ ئورىنىڭ تېگىنى ئىسىتى-
دۇ، ئاندىن ئىسسىقلىق چىقىپ تۇرغان ئورىنىڭ ئاغ-
زىغا سۇئۇنى ياتقۇزۇپ، قاتارلىق تېۋىپ ئۇنىڭ مۇرىسىگە
دەسسەپ قان چىقىرىدۇ. ئەسلىدە سۇئۇنىڭ نەپسى توخ-
تاپ قالغان بولسىمۇ، يېرىم كۈندىن كېيىن سۇئۇ ھۇشىغا
كېلىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ قاتارلىق تېۋىپلىرىنىڭ
جەددىي كېسەللەرنى قۇتقۇزۇپ ئېلىش ۋە تىغ تېڭىپ
باردار بولغان ئادەملەرنى ساقايتىشتا تاشقى ئوپېراتسىيە
ئۇسۇلىرى قولدىن كېلىدىكەن.

سۇئۇ ئۆلۈمدىن قۇتۇلغاندىن كېيىنمۇ تەسلىم بو-
لۇشقا ئۇنىمىغان، بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان ھون تەكرىقۇتى
ئۇنى بايكۆل (بايقال) بويىغا سۈرگۈن قىلغان. سۇئۇ
كۈنلەرنىڭ بىرىدە «ئۆز يۈرتۇمغا قاچان قايتىپ كېتە-
مەن» دەپ سوراپ، تەكرىقۇت «قوچقار تۇغقان چاغدا
قايتىپ كېتىسەن» دەپ ھاقارەتلىگەن. قەيسەر، قەتئىي
ئىرادىلىك سۇئۇ قۇتىغۇ (101—96)، غۇلىقۇ (96-85)، غۇ-
يانىڭ (85-68) قاتارلىق ئۇچ تەكرىقۇتنىڭ خورلاشلىرى-
غا بەرداشلىق بېرىپ، مىلادىدىن 81 - يىلى بۇرۇن ئۆز ۋەتىنى-
گە قايتىپ كەتكەن. خەن جاۋدى (86 - 74) مىلادىدىن

81 يىل بۇرۇن هونلار بىلەن بولغان قۇدىلىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلىنىشقا باشلىغان. خەن جاۋدى ئەلچى، ئارقىلىق، هونلاردىن سۈئۈنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، غۇيداندى تەكرىقۇت (85 — 68) «سۈئۈ ئۆلگەن» دەپ جاۋاب قايتۇرغان. لېكىن بۇرۇن هونلاردا قالدۇرۇلۇپ، ئۆزدۆلىتىگە ئەۋەتىلمىگەن چاك خۇي ئاتلىق ئەمەلدار كېچىسى ئوغرىلىقچە خەن ئەلچىسى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭغا ئەقىل كۆرسەتكەن. شۇ ئەقىل بويىچە تەكرىقۇتقا مۇناسىۋەتلىك دېگەن: «سۈئۈ ئۆلمىگەن، پادىشاهىمىز كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆز قىلىپ، بىر تۈرىنى قولىغا چۈشۈرگەن. تۈرىنىڭ پۇتىغا يېپەك رەختكە يېزىلغان خەت باغلانغان ئىكەن. خەتتە سۈئۈ ئۆزىنىڭ مەلۇم بىر كۆلىنىڭ بويىدا چارلىقىنى ئېيتقان»، مانا شۇنداق تەدبىر ئارقىلىق قۇتقۇزۇلغان سۈئۈ مىلادىدىن 81 يىل بۇرۇن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەن.①

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىت هونلاردا تېبابەتچىلىكنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

3. دىن

هونلار قامان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. قامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، هونلاردا ئاسمانغا، يەرگە، كۈنگە، ئايغا، يۇلتۇزلارغا چوقۇنۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇنداق ئادەت هونلار هاياتىدىكى سىياسىي، ھەربىي ئىشلارغىچە سىڭىپ كەتكەن.

هون تەكرىقۇتلىرى چېدىرلىرىنى تىكىدە، ئىشىكىنى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىپ ئاچاتتى. هون تەكرىقۇتلىرى تاك سەھەردە كۈنگە قاراپ چوقۇناتتى، كېچىسى ئايغا چوقۇناتتى. هونلار ناهايىتى جىددىي مۇهىم ئىشلارنى قىلىشتا يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ بىر تەرەپ قىلاتتى، هونلار ئاي تولغاندا دۇشمەن ئۇستىگە بېسىپ بېرىپ هۇجۇم قىلاتتى، ئاي تۇتۇلغاندا قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتەتتى. هون تەكرىقۇتلىرى خەن پادىشاهلىرىغا يازغان مەكتۇپلىرىدا كۆك تەكرى بىلەن يەر تەكرى تەرىپىدىن هايات بېرىلگەن، كۈن تەكرى بىلەن ئاي تەكرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان «ئۇلۇغ هون تەكرىقۇتى» دېگەن سۆزلەرنى قوللىناتتى. هونلارنىڭ كۆك، يەر، ئاي، كۈنگە چوقۇنۇشى بۇت پەرەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يۇقىرىقى بابلاردا تىلغا ئېلىنغان ئالتۇن بۇت، ياغاچ بۇتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

قامان ئەقىدىسى بويىچە تۆت تۇرلۇك رەڭ ئارقىلىق شەرق، جەنۇب، غەرب، شىمالدىن ئىبارەت تۆت تەرەپنى بەلگىلەيتتى. ياكى تۆت تۇرلۇك رەڭ شۇ تۆت تەرەپنىڭ ئالامىتى ئىدى. مەسىلەن:

1. كۆك رەڭ — شەرق تەرەپنى؛ 2. قىزىل رەڭ — جەنۇب تەرەپنى؛ 3. ئاق رەڭ — غەرب تەرەپنى؛ 4. قارا رەڭ — شىمال تەرەپنى كۆرسىتەتتى.

① «خەن يىلنامىسى. سۈئۈ مەقىدە» بايقا قارالسۇن.

قامان دىنىددكى ئېتىقاد كېيىنگە كېلىپ كىشىلەرنىڭ مەلۇم رەڭگە بولغان ئامراقلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ خىلدىكى ئامراقلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ چېدىرلىرى، بايراق، كىيىم - كېچەكلىرى، ئات جابدۇقلىرىنىڭ رەڭگىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت خەن گاۋزۇ (لىيۇ باڭ) نى ھازىرقى داتۇڭ شەھىرى يېنىدا يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشاۋغا ئالغان. خەن گاۋزۇ باشلىق بىر نەچچە يۈزمىڭ خەن قوشۇنلىرىنىڭ شەرق تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، غەرب تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق، شىمال تەرىپىنى قارا ئاتلىق، جەنۇب تەرىپىنى قىزىل تورۇق ئاتلىقتىن ئىبارەت 400 مىڭ ھون ئاتلىقلىرى قورشىۋالغان.

قامان ئېتىقادىغا كۆرە ئاسماندىكى تەڭرى پەرىشتىلەر بىلەن يەر يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋەت باغلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئالاقىنى باغلاش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن قامانلار پەيدا بولغان. بۇنداق قامان (شامان) لار ئۈسۈل ئويناپ ئاسماندىن چۈشۈلگەن ھاقانلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىدا قامانلارنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى.

ۋ. ئۆرپ - ئادەت

ھونلارنىڭ توي قائىدە - يۇسۇنلىرى ئۆزگىچە ئىدى. ئادەت بويىچە، بىر ئۇرۇقتىن بولغان قىز ئۆز ئۇرۇقىدىكى ئۇغۇللارغا تەگمەيتتى. بىر ئۇرۇقتىن بولغان قىز باشقا ئۇرۇقنىڭ ئوغۇللىرىغا بېرىلەتتى. بۇنداق قىلمىشاتتى. تۇل قالغان ئۆگەي ئانىسىنى ئۆگەي ئوغۇل، تۇل قالغان يەڭگىسىنى مەرھۇم ئىنىسى ئۆيلىنىدىغان ئادەتمۇ بار ئىدى. بۇنداق ئادەت ئاۋارلار، تۈركلەردىمۇ بار ئىدى.

ھونلار، ئىسكىت، تۈرك، ئۇيغۇرلاردا كىشى ئۆلسە، چېكىسىنى تىلىپ قان چىقىرىپ، پەرياد چېكىپ يىغلاش ئادىتى بار ئىدى. ھونلار مىللىي ۋە دىنىي بايراملارنى ئۆتكۈزەتتى. بۇنداق بايراملارنىڭ بىرى باش باھاردا، يەنە بىرى كۈز پەسلىدە بولاتتى. بۇنداق بايراملاردا ھونلار ئاتا - بوۋىلىرىغا نەزىرە - چىراق قىلىشاتتى. ئەڭ مۇھىمى كۈز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرامدا، ئەل بويىچە خەلقنىڭ نوپۇسىنى، چارۋا - ماللارنىڭ سانىنى ھېسابلاپ كۆرەتتى. بۇنداق بايراملار ئورخۇن دەريا سىنىڭ بىر تارمىقى بولغان تامىر دەريا سىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزۈلەتتى.

ھونلار باش كىيىملىرىگە (ئەر - ئايال) ياۋايى - يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادىۋالاتتى. ئۇلار ئاتنىڭ كوكۈلىسىغمۇ يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادايتتى. بۇنداق ئادەت ھازىر قازاق، قىرغىز قېرىنداشلاردا ساقلىنىپ قالغان.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش لازىمكى، ھونلار مەدەنىيىتى ياۋروپا ۋە ئاسىيا خاراكتېرىنى ئالغان مەدەنىيەت. ئۇ بوز قىر ئىستېلىنى ئاساس قىلىپ، جۇڭگو، يۇنانىستان،

رۇمنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرىگە ياتلىق قىلىنمايتتى. بىر ئۇرۇقتىن بولغان قىز باشقا ئۇرۇقنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن توي قىلىشاتتى. بۇندىن باشقا، تۇل قالغان ئۆگەي ئانىسىغا ئۆگەي ئوغۇل، تۇل قالغان يەڭگىسىگە مەرھۇم ئىنىسى ئۆيلىنىدىغان ئادەتمۇ بار ئىدى. بۇنداق ئادەت ئاۋارلار، تۈركلەردىمۇ بار ئىدى.

ھونلار، ئىسكىت، تۈرك، ئۇيغۇرلاردا كىشى ئۆلسە، چېكىسىنى تىلىپ قان چىقىرىپ، پەرياد چېكىپ يىغلاش ئادىتى بار ئىدى. ھونلار مىللىي ۋە دىنىي بايراملارنى ئۆتكۈزەتتى. بۇنداق بايراملارنىڭ بىرى باش باھاردا، يەنە بىرى كۈز پەسلىدە بولاتتى. بۇنداق بايراملاردا ھونلار ئاتا - بوۋىلىرىغا نەزىرە - چىراق قىلىشاتتى. ئەڭ مۇھىمى كۈز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرامدا، ئەل بويىچە خەلقنىڭ نوپۇسىنى، چارۋا - ماللارنىڭ سانىنى ھېسابلاپ كۆرەتتى. بۇنداق بايراملار ئورخۇن دەريا سىنىڭ بىر تارمىقى بولغان تامىر دەريا سىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزۈلەتتى.

ھونلار باش كىيىملىرىگە (ئەر - ئايال) ياۋايى - يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادىۋالاتتى. ئۇلار ئاتنىڭ كوكۈلىسىغمۇ يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادايتتى. بۇنداق ئادەت ھازىر قازاق، قىرغىز قېرىنداشلاردا ساقلىنىپ قالغان.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش لازىمكى، ھونلار مەدەنىيىتى ياۋروپا ۋە ئاسىيا خاراكتېرىنى ئالغان مەدەنىيەت. ئۇ بوز قىر ئىستېلىنى ئاساس قىلىپ، جۇڭگو، يۇنانىستان،

ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبلىرىدىن قوشۇلۇپ ۋۇجۇتقا كەلگەن دۇنياۋى مەدەنىيەت. نويان تاغلىرىدىكى قەدىمكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ھون تەڭرىقۇتلىرى

	خانلار	مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار
1 •	جۇڭۇبي	1200

بۇ ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى بوۋىسى بولۇپ، ھازىرقى كۈندىن 3800 يىل بۇرۇن ياشىغان.

2 •	× × تەڭرىقۇت	240 — 270

بۇ تەڭرىقۇتنىڭ نامى مەلۇم ئەمەس.

3 •	تۇمەن	210 — 240
4 •	باتۇر (ئوغۇزخان)	174 — 210
5 •	كۆيۈك	161 — 174
6 •	كونچىن	126 — 161
7 •	ئىل چىئىس	114 — 126
8 •	ئۇۋى	105 — 114
9 •	ئويشىلۇر	102 — 105
10 •	قولىغۇ	101 — 102
11 •	قۇتىغۇ	96 — 101
12 •	غۇلىقۇ	85 — 96
13 •	غۇياندى	68 — 85
14 •	شولۇي قانقوي	60 — 68
15 •	ئۇيانقۇتى	58 — 60

16 •	قوغۇشار (خوخەنيى I)	31 — 58
17 •	قۇتىئوش	36 — 56
18 •	پوجولونوتى	20 — 31
19 •	شوجىيەنوتى	12 — 20
20 •	قىيانوتى	8 — 12
21 •	ئوجولونوتى (مىلادىنىڭ 13 - يىلىغچە)	13 — 8
22 •	ئولونوتى	18 — 13
23 •	غۇتو ئارشى داۋگانوتى	46 — 18
24 •	ئۇداتغو	؟ — 46

شەرقىي ھون تەڭرىقۇتلىرى

25 •	شىلوشىيۇتى (خوخەنيي II)	48 — 56
26 •	چىئو فويوتى	56 — 57
27 •	ئىلغا پولوتى	57 — 59
28 •	خىتوكشى سۇيغۇتى	59 — 63
29 •	چىيوچوچىلىنيتى (بىر ئاي تەڭرىقۇت بولغان)	63
30 •	غوشى شىۇقوتى	63 — 85
31 •	ئىلتو ئۇلوتى	85 — 88
32 •	شولان شىۇقوتى	88 — 93
33 •	ئارگو	93 — 94
34 •	تىيىندور شىۇقوتى	94 — 98
35 •	ۋانچى شىسۇتى	98 — 124
36 •	ئوجىغۇ شىسۇتى	124 — 128
37 •	قۇتىنو شىسۇجوتى	128 — 140

مىلادىنىڭ 149 - يىلى قۇتىنو شىسۇجوتى ئۆزىنى ئۆلـ

تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 143 - يىلىنچە شەرقىي ھونلارنىڭ تەخ-
تى بوش قالغان.
38 • غولاننوشى سۇجو • 143 — 147
39 • ئىللىمنسى سۇجو 147 — 172
40 • ئوتىنوشى سۇجو 172 — 178
41 • غوجىن 178 — 179
42 • قانقوي 179 — 188
43 • چىزىشسىمخۇ 188 — 195
44 • خوچوچىڭان 195 — 216

غەربىي ھون تەڭرىقۇتلىرى

45 • پانۇ 46 — 83
46 • سانمۇ لوئوتزى 83 — 84
47 • ئۇلۇغ 84 — 89
48 • شىمالىي تەڭرىقۇت 89 — 91
49 • ئىنچىگىن (ئىنل تىكىن؟) 91 — 93
50 • پانقو 93 — 118

مۇشۇ تەڭرىقۇتتىن باشلاپ غەربىي ھونلارنىڭ تەڭ-
رىقۇتلىرىنىڭ نامى تاريختا مەلۇم ئەمەس.

ئالتىنچى قىسىم

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ياۋروپادا قۇرغان دۆلەتلىرى

I باب ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى
(374 — 468)

1. غەربىي ھونلارنىڭ ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى

ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك ھون ئىمپېرىيىسى مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن قۇرۇلۇپ، مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن، مىلادىنىڭ 48 - يىلى غەربىي ۋە شەرقىي (شىمالىي ۋە جەنۇبىي) ھونلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. شەر-
قىي ھونلار تاريختا كەچۈرگىسىز جىنايى يولغا مېڭىپ، غەربىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلىشتا باشقىلار ئۈچۈن قان تۆكتى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى شەرقىي ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئېغىر

مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، شەرقتە باربكۆلدىن تارتىپ، غەربتە ئارال دېڭىزى ئارىسىدىكى ناھايىتى كەڭ تېررىتورىيىگە بېرىپ جايلاشقان، شۇندىن باشلاپ غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىغىچە خەن سۇلالىلىسىغا تەھدىت سېلىپ تۇرغان. غەربىي ھونلارنىڭ شۇ مەزگىلدىكى (مىلادىنىڭ 90 - يىلىدىن 150 - يىلىغىچە) ئەھۋالى ھەققىدە خەن سۇلالىسىنىڭ دۆڭخۇاڭدىكى ۋالىسى جاڭداڭ مىلادىنىڭ 132 - يىلى خەن سۇلالىسى پادىشاھىسى خەن شۇندىگە) مىلادىنىڭ 126 - يىلىدىن 144 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) يازغان مەكتۇپىدا: «... شىمالدىكى ئەسرلەر (غەربىي ھونلارنى دېمەكچى) خانى غويان خان ھەمىشە باربكۆلدىن تارتىپ، ئارال دېڭىزى ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرىدۇ» ① دېگەن.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدىكى غەربىي ھونلارنىڭ پايتەختى (مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىدىن 150 - يىللىرىغىچە) ھازىرقى كۇچارنىڭ شىمالىدىكى تەڭرى تاغلىرى ئېتەكلىرىدىكى تېكەس، كۇنەس ئەتراپلىرىدا بولغان.

جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا، غەربىي ھونلارنىڭ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن كېيىنكى پائالىيىتى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن مىلادىنىڭ 147 - يىلى قۇدرەتلىك سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان تانشىخۇي، مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى ئۇيسۇنلارنى بويسۇنـ

① بەن خۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، غەربىي رايون ھەققىدە قىسمەن كەلـ قازالىدۇن.

دۇرۇۋالغانىدى. مانا شۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغاندا، غەربىي ھونلار سىيانپىلاردىن چۆچۈپ، مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى باربكۆلدىن تارتىپ ئارال دېڭىزىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىدىن كۆچۈپ، تېخىمۇ غەربكە كېتىشكە مەجبۇر بولغان بولۇشى ئېھتىمال.

شۇ سەۋەبتىن غەربىي ھون تەڭرىقۇتى مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى قېرى، ئاجىز ھونلارنى زابىندىر خانلىقىدا (مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن مىلادىنىڭ 6 - ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قالدۇرۇپ، جەڭچى بولۇشقا يارايدىغان قاۋۇل كىشىلەردىن كۆچلۈك، جەڭگىۋار ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغان. غەربىي ھون تەڭرىقۇتى × × × ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاڭلى خانلىقى (مىلادىدىن بۇرۇنقى × × × يىلىدىن 12 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا ھۇجۇم قىلىپ، بۇنى بېسىۋالغان. قاڭلى خانلىقى تېررىتورىيىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرى، بالقاش كۆلى بىلەن ئارال دېڭىزى ئارىسىدىكى جايلار كىرەتتى. قاڭلى خانلىقى ئەسلىدە ھونلارغا بېقىنىدىغان دۆلەت بولسىمۇ، كېيىنكى چاغلاردا ھونلار بۆلۈنۈپ، تارىخىي دۇشمەنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا مەغلۇپ بولۇپ، ئاجىزلىشىپ كەتكەنىدە مۇستەقىل بولۇۋالغان.

پروفېسور ئا. زەكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، «مىلادىنىڭ 216 - يىللىرى ھونلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى ھازىرقى قازاقىستانىنىڭ غەربىي قىسمىدا، ئو-

وال تەرەپلىرىدە ئىدى».①

يۇقىرىقى مەلۇماتمۇ، غەربىي ھونلارنىڭ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن كېيىن قانغىلغا كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

قانداق بولمىسۇن، غەربىي ھونلار ھازىرقى قازاقىستاننىڭ غەربىدىن تارتىپ ۋولگا دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېررىتورىيىدە (دالا، ياياق، ئورمانلاردا) بىر نەچچە ئەسىر ياشاپ (مىلادى 2 - ئەسىردىن 4 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە) دەرمان يىغدى، ئاۋۇدى، تارىختا «قىپچاق دالىسى» دەپ ئاتالغان تېررىتورىيىدە، يىراقتىن قارىغاندا، يايپىشىل ئوتلاقلار ئۈچىدە گويا غازنىڭ ئاپئاق تۈخۈمىدەك كۆرۈنگەن مىڭلىغان، تۇمەنلىگەن ئوتاۋلار (ئاق كىگىز ئۆيىلەر) كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى جەنۇبىي ئالتايدىن ئۆتۈپ شەرقىي ياۋروپاغا بارغىچە ئون مىڭ كىلومېتىرغا يېقىن ناھايىتى ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى.

شۇنىمۇ ئېنىقكى، مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىدىن 350 - يىللىرىغىچە بولغان مەزگىلدە غەربىي ھونلارنىڭ جەڭگىۋار پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان ھون ئەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس.

① ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «ئۇمۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» تۈركچە 41 - بەتكە قارالسۇن.

2. بالامىر دىن ئاتتىلاغىچە
(مىلادىنىڭ 375 - يىلىدىن 434 - يىلىغىچە)

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 350 - يىللىرىغا كەلگەندە دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك قوزغىلىپ، ياۋروپاغا قاراپ يۈزلەندى.

شۇ چاغدا، ھونلار ئىچىدىن بالامىر ئاتلىق بىر خان تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. ئۇ باتۇر تەڭرىقۇت (ئۇغۇزخان) نىڭ ئون بەشىنچى، قۇتسۇش - تەڭرىقۇتنىڭ توققۇزىنچى ئەۋلادى ئىدى. باتۇرلۇقتا، قەتئىي ئىرادىلىكتە، ئىستراتېگىيە، تاكتىكىدا ئۆز ئەجدادلىرىدىن زادى قېلىشمايدىغان بالامىر، مىلادىنىڭ 355 - يىللىرى كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىنى ئىشغال قىلدى. ئۇ، مىلادىنىڭ 374 - يىلى ۋولگا بويىغا بېسىپ كەلدى. بالامىر شۇ يىلى شەرقىي ياۋروپادىكى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي بىلەن غەربىي شىمالغا جايلاشقان ئالانلار دۆلىتىنى يوقاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالانلارغا قوشنا بولغان شەرقىي گوتلار (شەرقىي گېرمانلار) دۆلىتىنى يوقاتتى. شەرقىي گوتلار دۆلىتىنىڭ خانىنى ئېرما نامىدىكى ئۆزىنى ئۆلتۈردى. بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالدىن قورقۇپ كەتكەن غەربىي گوتلار (غەربىي گېرمانلار) ئۆزىنىڭ خانى ئاتالىقنىڭ يېتەكچىلىكىدە دونای دەرياسىدىن ئۆتۈپ، رىما ئىمپېرىيىسىدىن پانا تىلىدى. بالامىر مىلادىنىڭ 378 - يىلى دونای دەرياسىدىن ئۆتۈپ تراكىيە (ھازىرقى

رؤمنىيە) گە بېسىپ كىردى ۋە غەربىي گوتلارنىمۇ بويسۇندۇردى.

بالامىر دەل شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە بارسىق ۋە قۇرسىق ئاتلىق ئىككى نەپەر قوماندانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە نۇرغۇن ھون قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا شەرقتە ماڭدۇردى. بارسىق بىلەن قۇرسىق دون دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كاۋكاز تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كىچىك ئاسىياغا يۇرۇش قىلدى، ئۇلار قۇددۇسقىچە بېسىپ باردى. ئۇلار ئاندىن كېيىن پەلەستىندىن قايتىپ ئوتتۇرا ئانا دول، شەرقىي ئانادول، ئەزەربەيجان ئارقىلىق كاۋكاز تاغلىرىدىن ئېشىپ، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كەلدى. ھونلارنىڭ بۇ يۇرۇشى 20 يىل داۋام قىلىپ، مىلادىنىڭ 398 - يىلى ئاخىرلاشتى.

دەل شۇ چاغدا (مىلادىنىڭ 395 - يىلى)، بىر پۈتۈن روما ئىمپېرىيىسى غەرب ۋە شەرقتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ياۋروپادا بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى ھونلار ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى شارائىت يارىتىپ بەردى.

1) يولدۇز
(410 — 400)

مىلادىنىڭ 400 - يىلى ئىمپېراتۇر بالامىر ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى يولدۇز ئىمپېراتۇر بولدى. يولدۇز ياۋروپادا ۋاندالار، بورگۇندىلار، ساكسونلار، ئالمانلارنى بويسۇندۇردى. يولدۇز مىلادىنىڭ 406 -

يىلى غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقتىش ئۈچۈن ئىتالىيىگە بېسىپ كىردى. شۇ يىلى ئاۋغۇست ئىبىدا پاۋىئا مەيدانىدا (ئىتالىيىدە) يولدۇز قوماندانلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى بىلەن رادىئاگىس قوماندانلىقىدىكى غەربىي روما قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى، ئۇرۇشتا ھونلار غەلبە قازاندى. غەربىي روما قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى رادىئاگىس ئۆلتۈرۈلدى. يولدۇز شۇ غەلبىدىن كېيىن رېيىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ غەربىي ياۋروپاغا يۇرۇش قىلدى. ئۇ مىلادىنىڭ 405 - يىلىدىن 409 - يىلىغىچە قىلغان يۇرۇشلىرىدە دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا بېسىپ كىرىپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ (395 - يىلىدىن 1451 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) خېلى كۆپ ئۆلكىلىرىنى بېسىۋالدى. يولدۇز ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلىدە (400 — 410) قازاقىستاندىن تارتىپ رېيىن دەرياسىغىچە سوزۇلغان ناھايىتى كەڭ تېررىتورىيىدىكى خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ، بوۋىسى ئوغۇزخان (باتۇر تەڭرىقۇت) قۇرغان ئىمپېرىيىگە تەڭ كېلىدىغان ئۇلۇغ بىر دۆلەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

2) قارا تون
(415 — 410)

مىلادىنىڭ 410 - يىلى يولدۇز غەربىي روما ئىمپې-

رىيمىنىڭ پايتەختتى رىمغا بېسىپ كىرىپ، شەھەرنى ئىشغالىيەتنىڭ يادىدىن چىقمايدىغان دەرىجىدە ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. ئۇ شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئوغلى قاراتون ئىمپېراتور بولدى. قارا تونىنىڭ بوينىدا چوك (مونچوك)، ئوكتار، روگا (رويا)، ئايبارىس ئاتلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى. بۇ ئوغۇللاردىن ئايبارىس ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئوكتار بولسا شەرقىي قىسمىغا ئىلىكخان قىلىپ تەيىنلەندى. قارا تونىنىڭ ۋاقتىمدا (410 — 415) ھونلارنىڭ ھەربىي كۈچىگە ئاساسەن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى يېتەكچىلىك قىلغان.

3. ئاتتىلا
(434 — 453)

1) ئاتتىلانىڭ ئىمپېراتور بولۇشى

مىلادىنىڭ 415 - يىلى قاراتون ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ تۆلۈمىدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 415 - يىلدىن 434 - يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىگە قارا تونىنىڭ بونچوك (415 — 422)، رويا ئاتلىق ئوغۇللىرى ئىمپېراتور بولدى. بونچوكنىڭ بىلىدا ۋە ئاتتىلا ئاتلىق ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىلىدا مىلادىنىڭ 395 - يىلى تۇغۇلغان، ئاتتىلا مىلادىنىڭ 400 - يىلى تۇغۇلغانىدى.

بونچوك مىلادىنىڭ 422 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ھونلارغا ئۇنىڭ ئوكسى رويا ئىمپېراتور بولدى. رويانىڭ ۋاقتىدا (422 — 434) بىلىدا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئاتتىلا شەرقىي قىسمىغا، ئىلىكخانلارنامى بە-

لەن ھۆكۈمرانلىق قىلىشاتتى. ئاتتىلا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ئىلىكخان بولسىمۇ، ئۇ تاغىسى رويانىڭ قېشىدا تۇراتتى. رويا ئاتتىلانىڭ ھەربىي تالانتىغا ھەيران بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلۇغ بىر قوماندان بولۇشىغا كۆزى يەتكەنىدى.

مىلادىنىڭ 434 - يىلى رويا ئالەمدىن ئۆتتى. قالىدە بويىچە بىلىدا ھون ئىمپېرىيىسىگە ئىمپېراتور بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى، ئۇ ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ھەر جەھەتتە ئاكىسى بىلىدادىن ئۈستۈن تالانتقا ئىگە بولغان ئاتتىلا ئىمپېراتور بولدى. كېيىن بىلىدا مىلادىنىڭ 445 - يىلى 50 يېشىدا ئۆلتۈرۈلدى.

ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىگە ئاتتىلا ئىمپېراتور بولغاندىن كېيىن ھونلار مىسلى كۆرۈلمىگەن دەھشەتلىك كۈچكە ئايلاندى. ئاتتىلا مىلادىنىڭ 447 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم باشلاپ، ئۇنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپول (ھازىرقى ئىستامبول) غا قىستاپ كەلدى. رومالىقلار ئىستامبولنى ساقلاش ئۈچۈن، ھەر يىلى ئاتتىلاغا 2100 لىرا ئالتۇن ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بىرىنىشتامىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ھونلارغا غەربىي روما ئىمپېرىيىسىمۇ ھەر يىلى 700 پوند ئالتۇن ياساق تۆلەپ تۇرغان. ھەر يىلى تۆلەيدىغان بۇنداق ياساقلاردىن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىمۇ (224 — 650) چەتتە قالمىغان.

2) كاتالىيون ئۇرۇشى

ئاتتىلا مىلادىنىڭ 450 - يىلىغىچە شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، بالقاندىكى روما شەھەرلىرىدىن 70 نى بېسىۋالدى. ئاتتىلا غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىلىرىنىڭ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ ئاۋۋال غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىپ، پۈتكۈل ياۋروپانى بويسۇندۇرۇشقا بەل باغلىدى. ئاتتىلا شۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 451 - يىلى 500 مىڭدىن ئارتۇق ناھايىتى چوڭ قوشۇننى باشلاپ، رېين دەرياسىدىن ئۆتۈپ فرانسىيەگە بېسىپ كىردى. ئاتتىلا شۇ قېتىمقى يۈرۈشكە ماگىدىغان چاغدا ناھايىتى تەنتەنىلىك، يالقۇنلۇق نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېگەن: «بىز ئۇرۇشنى يات مىللەتلەرگە ئېلىپ كېتىۋاتىمىز، مىللىتىمىزنىڭ ھەيۋەتلىك نامى ئۇلارنى قورقۇتۇپ تىترىتىدۇ... ئېھتىمال بىز ئۆلۈپ كېتىشىمىزمۇ مۇمكىن، لېكىن يەر ئاسمانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئىشىمىز مەڭگۈ ياشايدۇ. بىزنىڭ ئەۋلادىمىز ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدۇ».

ئاتتىلا مىلادىنىڭ 451 - يىلى غەربىي ياۋروپاغا قارىتىپ قىلغان يۈرۈشىدە فرانسىيەدىكى مىتىزى، رېيمىس قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالدى. ئاتتىلا پارىژنىڭ جەنۇبىدىكى ئورلېان شەھىرىگە قىستاپ كېلىپ ئىسپانىيىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ كىردى. بۇ چاغدا غەربىي روما

① «شەرق تارىخى» دىن ئېلىندى.

ئىمپېراتورى ۋالېنتىن (423 — 455 - يىللىرى ئىمپېراتور بولغان) غەربىي گوتلار، فرانسۇزلار بىلەن بىرلىشىپ ئاتتىلا نۇرغۇن قوشۇن توپلىدى. تارىخچىلار بۇنىڭدىن «ئەڭ ئاخىرقى، ئۇلۇغ رومالىق» نامىنى ئالغان ئاپگىز (ئاتىۋىۇس) باشچىلىقىدىكى غەربىي روما قوشۇنلىرى (ئېنتىلىقچىلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئاتتىلاغا قارشى يۈرۈش قىلدى. ئاتتىلا ئىسپانىيىنىڭ شەرقىدىن چىكىنىپ فرانسىيەدىكى سېنا دەرياسىنىڭ ئىككى غولى ئوتتۇرىسىدىكى كاتالىيون دالىسىدا توختىدى. ئاپگىز باشچىلىقىدىكى 600 مىڭدىن ئارتۇق غەربىي روما قوشۇنلىرى ئاتتىلانىڭ كەينىدىن قوغلاپ، كاتالىيون دالىسىغا يېتىپ كەلدى. قەدىمكى چاغدا يۇز بەرگەن مىللىي ئۇرۇشلا ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىك ئۇرۇشلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان «كاتالىيون ئۇرۇشى» مىلادىنىڭ 451 - يىلى 24 - ئاپرېلدا باشلاندى. قەدىمكى تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق، دەھشەتلىك بولغانكى، سېنا دەرياسىنىڭ سۈيى قىپقىزىل قان بولۇپ ئاققان، كاتالىيون دالىسىنى ئادەم، ئات ئۆلۈكلىرى، ئۆتمەتۆشۈك بولۇپ كاردىن چىققان قالقانلار، سۇنغان نەيزىلەر، قىلىچلار، ئوق يالار، باشاقلار قاپلاپ كېتىپ، تىرىك ئادەملەر مېڭىشقا زادى مۇمكىن بولمىغان. چۈنكى ئۆز مۇستەقىللىقىنى باھاسىز، ئېزىز، جېنىدىنمۇ ئەۋزەل كۆرگەن ياۋروپالىلار ھېچنېمىگە قارىماي جان تىكىپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، ئۇزۇنىڭ مەغرۇرلىقى، جەڭگىۋارلىقى، باتۇرلىقى بىلەن دۇنيانى تىترەتتى،

كۆپ چاغلاردا ئۆز دۈشمىنى ئۈستىدىن غالىپ كېلىپ، شان شۆھرەت قازانغانلىقى بىلەن ياۋروپانى ۋەھىمىگە سالغان ھونلارمۇ ئادەتتىن تاشقىرى قەھرىمانلىق بىلەن ئۇرۇشقان.

كاتالىيون ئۇرۇشىدا، بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشى يار-دار بولغان بولسا، 165 مىڭ كىشى ئۆلگەن، غەربىي گوتلار نىڭ پادىشاھسى تىئو دوريك ھونلار قولىدا ئۆلگەن. بۇنىڭغا چىدىمىغان غەربىي گوتلار شاھزادىسى ئاتىسى تىئودوريكنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن، كەچتە ھونلارغا ناھايىتى شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلغان. ئاتتىلا ھون ھارۋىلىرىنى قاتار تىزىپ، مۇداپىئە توساقلىرىنى بەرپا قىلىپ، غەربىي گوتلارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرغان.

ئۆز ئۆمرىدە مۇنداق قانلىق ئۇرۇشنى كۆرمىگەن ئاتتىلا ھون قوشۇنلىرىنى كاتالىيون دالىسىدىن چېكىنىپ ياۋروپا، رېيىن دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا ئۆتۈپ كەتكەن. ئايگىز باشچىلىقىدىكى غەربىي روما قوشۇنلىرى ناھايىتى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ ھالسىراپ كەتكەنلىكىدىن، ھونلارنى قوغلاپ زەربە بېرىشكە ماغدۇرى يەتمىگەن.

3) غەربىي رومانىڭ قارام ھالغا چۈشۈرۈلۈشى

ئاتتىلا كاتالىيون ئۇرۇشى مەيدانىدىن قايتىپلا شىمالىي ئىتالىيىگە بېسىپ كىرىپ، ئۇرغۇن شەھەرلەرنى ۋەيران قىلغان. ئۇ غەربىي رومانىڭ پايتەختى رىم شەھىرىنى بېسىۋېلىپ، غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىشقا كىرىشتى، ئەندىشە ئىچىدە قالغان غەربىي روما ئىمپېرا-

تورى ۋالىنتىن IV پاپالىئو I نى ئاتتىلا ئالدىغا ئەۋەتىپ سۈلھى قىلىشنى ئۆتۈندى. ۋە قانداق تەلەپلەر بولسا غەربىي روما ئىمپېراتورىنىڭ شەرتسىز كۆنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، ھونلار بىلەن غەربىي روما ئارىسىدا سۈلھى تۈزۈلدى. سۈلھىگە بىنائەن ۋالىنتىنىنىڭ ھۇرىتان ئاتلىق قىزى ئاتتىلاغا ياتلىق قىلىنىدىغان ۋە ھەر يىلى ھونلارغا تۆلەيدىغان ئالتۇننىڭ مىقدارى مەلۇم چەكتە بۇرۇنقىدىن كۆپەيتىلىپ 2100 لىرا ئالتۇنغا يەتكۈزۈلىدىغان بولغان. مۇشۇ سۈلھىدىن كېيىن غەربىي روما ھونلارغا پۈتۈنلەي دېگۈدەك قارام بولۇپ قالغان.

4) ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى

ھونلار ۋەھىمىسىدىن ياپراقتەك تىترىگەن ياۋروپا دىكى پادىشاھلار ئاتتىلاغا ئىلاجسىزلىقتىن خۇشامەت قىلىشىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەر بىلەن سوۋغا-سالام يوللىغان. بەزى پادىشاھلار ئاتتىلاغا ئۆز قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشقىچە بېرىپ يەتكەن. ئاتتىلا مىلادىنىڭ 453 - يىلى ××× پادىشاھسىنىڭ ئىلدىكو ئاتلىق قىزىغا ئۆيلەنگەن. ئىلدىكو توي كېچىسى ئاتتىلاغا ئالتۇن قەدەھتە زەھەر سېلىنغان شاراپنى ئىچكۈزگەن، تاڭ ئېتىش ئالدا ئاز قالغاندا ئاتتىلانىڭ ئېغىز ۋە بۇرنىدىن ئوقەتقان ئېتىلىپ چىقىشقا باشلىغان، ئىلدىكو قورقۇپ، ئەس-ھوشىنى يوقاتقان. ئاتتىلا شۇ يوسۇندا قانغا بويۇلۇپ ئۆلگەن.

هونلار بۇرۇنلا تەييارلاپ قويۇلغان ئالتۇن ساندۇق-
نىڭ ئىچىگە ئاتتىلانى ياتقۇزۇپ، ئاندىن كېيىن ئالتۇن
ساندۇقنى كۈمۈش ساندۇققا، كۈمۈش ساندۇقنى پولات
ساندۇققا سېلىپ، ساندۇقلارنىڭ ئېغزىنى مەھكەم بېكىت-
كەن. هونلار بۇ ئىشنى ئورۇنلىغاندىن كېيىن، دونـاي
دەريانىڭ سۇيىنى توسۇپ باشقا تەرەپكە ئاققۇزۇپ،
دەريانىڭ ئەسلى تەكتىنى چوڭقۇر كولاپ، ئاتتىلانىڭ
جەسىدى سېلىنغان ئۇچ قات ساندۇقنى شۇ يەرگە كۆ-
مۈپ دەريانىڭ سۇيىنى ئەسلى قىنى بويىچە ئاققۇزغان.
دېمەك، ئاتتىلا دوناي دەرياسىنىڭ ئاستىغا دەپنە قىلىن-
غان. ئۇ هازىرغىچە ئۇچ خىل مىتالدىن ياسالغان ئۇچ
قەۋەت ساندۇقنىڭ ئىچىدە ياتسا كېرەك.

ئاتتىلا بوۋىسى ئوغۇزخانغا ئوخشاش ئۇلۇغ ئىستـ
لاچى (بويسۇندۇرغۇچى) بولۇپ، ئۇ دۇنياۋى هۆكۈم-
ران بولۇشنى ئالدىغا مەقسەت قىلىپ قويغانىدى.

4. هونلارنىڭ ياۋروپادا ئويىنغان رولى

ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى ئاتتىلانىڭ دەۋرىدە
(434 - يىلىدىن 453 - يىلىغىچە) ناهايىتى
كۈچەيدى. شۇ چاغدا ياۋرۇپا هون ئىمپېرىيىسىنىڭ تېر-
ريتورىيىسى ئىچىگە شەرقتە ئارال دېڭىزىدىن تارتىپ،
غەربتە ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا بالتىق
دېڭىزىدىن تارتىپ، جەنۇبتا دوناي دەرياسىغىچە بولغان
جايلار كىرگەن.

ئاتتىلا شەرقىي ۋە غەربىي روما ئىمپېرىيىسىگە
بىر نەچچە قېتىم هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئېغىر مەغلۇبە-
يەتكە ئۇچراتتى.

ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى رويانىڭ
ۋاقتىدىلا (422 — 434) غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىم-
پېرىيىلىرى هونلارغا قارام بولۇپ قالغانىدى. بۇنداق
قاراملىق ئاتتىلانىڭ ۋاقتىدا تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. شەرقىي
رومانىڭ هونلارغا هەر يىلى تۆلەيدىغان سېلىقى 360
لىترا ئالتۇن بولغان بولسا، 435 - يىلىدىن باشلاپ
700 لىراغا، 443 - يىلىدىن باشلاپ 2100 لىراغا كۆ-
پەيگەن. غەربىي روما ئىمپېرىيىسىمۇ هونلارغا هەر يىلى
كۆپ مىقداردا سېلىق تۆلەپ تۇراتتى.

ئاتتىلا مىلادىنىڭ 450 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي
روما ئىمپېرىيىسىگە ناهايىتى ئېغىر تەھدىت سېلىپ، ئۇ-
نىڭ پايتەختى رىمنى ۋەيران قىلىۋېتىشكە تاسلا قالغان.
غەربىي روما ئىمپېرىيىسى هاقارەتلىك، تولىمۇ يولسز
شەرتلەرگە ماقۇل بولۇش ئارقىلىلا رىمنى ۋەيرانچىلىقتا
ئۇچراشتىن ساقلاپ قالدى.

ئاتتىلا ياۋروپانىڭ خېلى نۇرغۇن شەھەرلىرىنى
ۋەيران قىلىپ دۇنيا تارىخىدا كىشى ئاڭلىسا قورقىدەك
يامان تەسىر قالدۇرغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياۋروپادا
«ئاتتىلانىڭ ئېتى ئايىغ باسقان يەرگە ئوت ئۇنمەيدۇ»
دېگەن سۆزلەر تارقالغان.

هونلارنىڭ ياۋروپادا بىر ئەسىر (374 — 467)
ئېلىپ بارغان پائالىيىتى ياۋروپا خەلقىنىڭ هاياتىدا خىلـ

ھۇ خىل روللارنى ئويىنغان. لېكىن ھونلارنىڭ ياۋرو-
پادا ئويىنغان سەلبى رولىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئويىنغان
ئىجابىي رولى ناھايىتى چوڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە
ئىگە.

ھونلارغا قارام بولۇپ ئىناۋەتسى تۆكۈلۈپ، ھەيۋە-
سى يەر بىلەن يەكسان بولغان غەربىي روما ئىمپېرىيە-
سى ئۆلۈم گىرداۋىغا كېلىپ قالغاندى. بۇنداق ياخشى
پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن قۇللار، قارام خەلقلەر غەر-
بىي روما ئىمپېرىيىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئاتـ
تىلا قۇللار، قارام خەلقلەرنىڭ قوزغىلىڭىنى قوللىدى.
قوزغىلاڭچىلار ھونلارنى ئۆزلىرىنى قۇللۇقتىن، قارامـلىق-
تىن قۇتقازغۇچى، دەپ تونۇشتى. شۇ سەۋەبتىن غەربىي
روما ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى قۇللار، قارام خەلقلەر
ھونلارنىڭ غەربىي روما ئىمپېرىيىسىگە قىلغان ھۇجۇملە-
رىغا يار-دەم بەردى.

بولۇپمۇ ئاتتىلانىڭ قىلغان ھۇجۇملىرى غەربىي
روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىنى تېزلىتىپلا قالماي،
بەلكى ياۋروپادىكى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ يېمىرىلىپ، فېئو-
دالىق تۈزۈمنىڭ تۇرنىتىلىشىغا تۈرتكە بولغاندى. بۇ
جەھەتتىن ئالغاندا، ھونلار ياۋروپا تارىخىدا ناھايىتى
چوڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىجابىي رول ئويناندى.

ھونلار بۇندىن باشقا، ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ چوڭ
كۆچۈشىگىمۇ سەۋەب بولغان. روما ئىمپېرىيىسى ھونلار-
نىڭ قاتتىق زەربىسى ئاستىدا قالغانلىقتىن، گوتلار ۋە
باشقا مىللەتلەرنىڭ رىم ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە

كۆچۈپ كىرىشىنى توسىيالمىدى. روما ئىمپېرىيىسى تېررى-
تورىيىسى ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان گوتلار ۋە باشقا مىللەت-
لەرمۇ ياۋروپادا قۇللۇقتىن يېمىرىلىپ، فېئودالىق تۈزۈ-
مىنىڭ ئورنىتىلىشىغا شەرت ـ شارائىت ھازىرلىدى.

5. ھونلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى

ئاتتىلانىڭ ئۆلىمى بارلىدى. ئۇنىڭ ئارقان
ئاتلىق بىكەسىدىن ئىلىك، دىڭگىزىك، ئېرنىك ئاتلىق
ئۇچ ئوغۇل تۇغۇلغان. بۇنىدىن باشقا يەنە ھەرناق،
چىسابا، ئارتىك ئاتلىق ئوغۇللىرىمۇ بار ئىدى.

ئاتتىلانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى
ئىلىك ئىمپېراتور بولدى. شۇ چاغدا گوتلار، گىئىدلار
ئىسيان كۆتۈردى. مىلادىنىڭ 454 ـ يىلى ھونلار بىلەن
ئىسيانچىلار ئارنىسىدا بولغان ئۇرۇشتا ئىلىك ئۆلتۈرۈلدى.
ئۇنىڭ ئوكسى دىڭگىزىك ئىمپېراتور بولدى. ئۇ مىلادى-
نىڭ 454 ـ يىلىدىن 469 ـ يىلىغىچە ھونلارغا باشچى-
لىق قىلدى. دىڭگىزىك مىلادىنىڭ 469 ـ يىلى شەرقىي
روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا،
دونايى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا بولغان ئۇرۇشتا
ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ بېشى كونىستانتىنوپولغا كەلتۈرۈلۈپ
سازايى قىلىندى.

دىڭگىزىك ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ياۋروپا ھون
ئىمپېرىيىسى تۈگىدى. شۇندىن باشلاپ ھونلار بىر نەچە
چىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا، تارىۋ

دېڭىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ھونلارنىڭ قۇتۇرغۇر قەبىلىسى، دون دەريياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا ئۇتۇرغۇر قەبىلىسى ماكانلاشتى. بۇ ئىككى ھون قەبىلىسى شەرقىي رومانىڭ كۈشكۈرتىشى نەتىجىسىدە بىر - بىرى بىلەن ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇردى. مىلادىنىڭ 545 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى يوستىنىان (527 — 565 - يىللاردا ئىمپېراتور بولغان) ئۇتۇرغۇرخانى ساندىكلىنى قۇتۇرغۇرلارغا قارشى ئاتلاندۇردى. ساندىكلى قۇتۇرغۇرلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلاردىن كۆپىنى قىرىپ تاشلىدى. ئەمما قۇتۇرغۇرلارنىڭ خانى زابېرگان قىسقا مۇددەت ئىچىدە كۈچ توپلىۋالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 558 - يىللىرى قىش پەسلىدە ھون قوشۇنلىرىنى باشلاپ مۇزلىغان دونايدەريياسىدىن ئۆتۈپ، كونستانتىنوپولغا يېقىنلاپ كەلدى. لېكىن، رومالىقلار پايتەختتىنى ھونلاردىن ساقلاپ قالدى. زابېرگان دون دالىسىغا قايتىپ كېلىپ ساندىكلىغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. شۇ چاغدا تۈركلەردىن بېكىلىپ، ئاسىيانىڭ شەرقىدىن (ھازىرقى موڭغۇلىيەدىن) ياۋروپاغا كەلگەن ئاۋارلار ئىككى ھون قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى.

ھونلار ئاتتىلانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، بۆلۈنۈش، ئۆز ئارا ئۇرۇشۇش، باشقىلارنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قىلغان ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە ئاجىزلاپ، بۇرۇنقى قۇدرەتلىك ھالىتىنى يوقىتىپ كېچىك خانلىقلارغا ئايلىنىپ كەتتى.

ياۋروپا ھونلىرىنىڭ مەدەنىيىتى توغرىسىدا فرانسوز تارىخچىسى ۋە جۇغراپىيە ئالىمى فېرناند گىرنارد مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇ زامانىچە ياۋروپالىقلارغا نامەلۇم بولغان ئىچ كىيىملەر، ئات جابدۇقلىرى، ھونلارنىڭ ئاتلارنى ئىگەرلەش ئۇسۇللىرى، ھەربىي ۋە ئاتلىق قوشۇنغا دائىر نۇرغۇنلىغان ئىشلار، كۆپلىگەن جۇغراپىيە ئىسىملىرى ۋە مەزمۇنلار ... يونانلىقلار، رىملىقلار، گاللىلار ۋە گېرمانلارغا نامەلۇم بولغان ۋە ھون ئاتلىقلىرىغا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇستۇنلۇكلەرنى بەرگەن، ئاتلارنى بېزەشكە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى ھونلاردىن ئۆگىنىپ قوبۇل قىلىنغانىدى. غەربىي روما ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىمپېراتورى رومۇلۇس (475 - يىلىدىن 476 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) نامىدىن غەربىي روما ئىمپېرىيەسىنى ئىدارە قىلغان ئورىستى ئاتتىلانىڭ سابىق ئوفىتسىرلىرىدىن ئىدى. ئۇ ھەربىي تەلىمنى ھونلاردىن ئۆگەنگەنىدى. ئىتالىيەگە ھاكىم بولغان ئودوئاكرامۇ ئاتتىلانىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرسىنىڭ ئوغلى ئىدى».①

ياۋروپا ھون ئىمپېراتورلىرى

ئىمپېراتورلار	مىلادى يىللىرى
1. بالامىر	374 — 400
2. يولدۇز	410 — 490

① يىلماز ئوزتونا: «ئۇمۇمىي ئوركىيە تارىخى» ئوركىچە 1 - توم 183 - بەتكە قارالسۇن.

3. قاراتون	410 — 415	
4. بونچوك	415 — 422	
5. رويا	422 — 434	
6. ئاتتىلا	434 — 453	
7. بىلىدا (بۇ ئورتاق ئىمپېراتور)	434 — 445	
8. ئىلىك	453 — 454	
9. دىنگىزىك	454 — 469	

ياۋروپا هون ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى تىسا (ۋېنگىرىيەدە) دەرياسىنىڭ بويىدا ئىدى.

II باب ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى

(565 — 835)

1. ئاۋارلارنىڭ ياۋروپاغا كېلىشى

مىلادى 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ھازىرقى مۇڭغۇلىيەدە ئاۋارلار (جۇجانلار) باش كۆتۈردى. ئۇلار ئۆزىنىڭ مەشھۇر خاقانى تولۇنخان I نىڭ پېتەكچىلىكىدە ئاۋار خاقانلىقىنى قۇردى. ئاۋار خاقانلىقى (394 — 551) مىلادىنىڭ 400 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرغان بولسا، مىلادىنىڭ 430 - يىللىرى ئالتايدىكى كۆك تۈركلەرنى بويسۇندۇرغان.

ئاۋارلار شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن كۆك تۈرك ئەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، كۈچىيىشكە باشلىغان.

ئاۋار خاقانلىرى جەڭگاۋار ئۇيغۇرلارنىڭ قورامىغا يەتكەن ياشلىرىدىن پايدىلىنىپ، كۈچلۈك قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئۇرۇش قوراللىرىنى ياساشقا ئۇستا بولغان كۆك تۈركلەردىن پايدىلىنىپ، ئاۋار قوشۇنلىرىنى ئۆز دەۋرىگە يارىشا ياخشى قوراللار بىلەن قوراللاندۇردى. ئاۋار خاقانلىقى قۇدرەتلىنىك باسقۇچقا يەتكەن چاغدا، ئۇنىڭ شەرقىي چېگرىسى ھازىرقى چاۋشيەننىڭ غەربىي چېگرىسىغىچە، شەرقىي جەنۇبىي چېگرىسى قارا شەھەر-گۈچە سوزۇلغانىدى. ئاۋار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيېنىك شىمالىدا ئىدى.

مىلادىنىڭ 487 - يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. مانا شۇ ئىسيان كۆتۈرگەن شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن 600 مىڭ كىشى ئاي ئوجرو ۋە چونچى (بۇلار تاكا - ئۇكا) ئاتلىق خانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە غەربكە قاراپ يۈرۈپ، ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي (تۇرپان، قارا شەھەر ئەتراپلىرى) غا كۆچۈپ كەلدى. ئۇلار شۇ جايدىكى ئۇيغۇر قەبىلىداشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر خانلىقى (487 - يىلىدىن 546 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نى قۇردى. 60 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى مانا-س ئەتراپىغا توغراكەلسە كېرەك. بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېر-

رىتورىيىسى شىمالدا ئالتاي، غەربته ئىلى ۋادىسىنىڭ شەر قىغىچە، شەرقته جايۇگۇەن، جەنۇبتا قارا شەھەرنىڭ غەربىي، شەرقىي جەنۇبتا لولان، چەرچەنگىچە سوزۇلغانىدى.

مانا مۇشۇ ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى 487-يىلى جەنۇبىي ئالتايدا بولغان ئۇرۇشتا ئاۋار خانى تولۇنخان II نى تارمار قىلغان. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئالتايدىن قاچقان تولۇنخان II نى (485 - يىلىدىن 487 - يىلىغىچە خاقان بولغان) ئاۋار ھۆكۈمرانلىرى ئۆلتۈرگەن. ئاۋارلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شەرقىي ئۇيغۇرلار مىلادىدىن 498 - يىلغا كەلگەندە، شۇقا ئاتلىق خانىنى ئۆزنگە باش قىلىپ، توبالار (شىمالىي ۋېي خانلىقى) خانلىقىنىڭ بويۇنتۇرۇقىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇندىن ئېتىبارەن شەرقىي ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

«ئېگىز ھارۇللىقلارخانلىقى»(国王高车) دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر خانلىقى ئاۋارلار بىلەن ئۈزۈنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلارنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇنداق ئۇرۇشلار كۆپىنچە باری كۆلنىڭ شىمالىدا بولۇپ، گاھىدا ئۇيغۇرلار، گاھىدا ئاۋارلار مەغلۇپ بولغان. لېكىن ئاۋارلار بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش بۇياقتا تۇرسۇن، ئۈزۈنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە قانسىراپ ھالسىرىغا كېتىشكە باشلىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋارلار بىلەن توختىمايى ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى 430 - يىللىرى ئاۋارلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان كۆك تۈركلەرنىڭ قەدىمۇ قەدىم قۇدرەتلىنىپ، ئاۋارلار

ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىنى ھۇجۇتقا كەلتۈرۈشكە ئاساس يارىتىپ بەردى.

مىلادى 546 - يىلى ئالتايدىكى كۆك تۈركلەرنىڭ خانىنى تۇمەنخان ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. ئارقىدىنلا ئالتايدىكى سۇرتار دوشلارنى بويسۇندۇردى. شۇندىن باشلاپ كۆك تۈركلەر ناھايىتى كۈچلۈك قوشۇن تەشكىل قىلىشقا كىرىشتى. ئاۋارلار تەرىپىدىن «تۆمۈرچى قۇللىرىم» دەپ ھاقارەتلەنگەن كۆك تۈركلەر قەددىنى رۇسلاپ، ئاۋار خاقانلىقىنى ئاغدۇرۇشقا بەل باغلىدى. تۈرك خانى تۇمەنخان مىلادى 550 - يىلى ئاۋار خاقانى ئاينا غاي (522—551) غا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئاۋار بىكلىرىدىن بىرگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۈرك ئەلچىلىرىدىن بۇنداق تەلەپنىڭ قويۇلۇشىنى چۈشىنىمۇ خىيالىغا كەلتۈرمىگەن ئاينا غاي ناھايىتى غەزەپلىنىپ، «ھە! تۆمۈرچى قۇللىرىنىڭ بۇنداق تەلەپنى قويۇشقا نېمە ھەددى بار ئىكەن» دەپ، تۈرك ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

كۆك تۈرك خانى تۇمەنخان ئاينا غاينىڭ تۈرك ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، 551 - يىلى تۈرك قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئاينا غاي ئۈستىگە ئاتلاندى. ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاينا غاي نۇرغۇن سانلىق ئاۋار قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ، ھازىرقى ئىپكى موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا (سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدا) تۇمەنخان بىلەن بولىسىغان شىددەتلىك ئۇرۇشقا

يېتىپ كەلگەن. تۇمەنخان بىلەن ئىستىمىخان (بۇلار ئاكا ـ ئۇكا) يېتەكچىلىكىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى خۇددى ئالەمنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىدىغان ناھايىتى ھەيۋەتلىك قارا بوراندەك تېزلىكتە بېسىپ كېلىپ، ئاينالغاي قوشۇنلىرىنى تىرە ـ پىرەن قىلىپ تاشلىغان. ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئاينالغاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋۈۋالغان، بىر قىسىم ئاۋارلار ھازىرقى شەرقىي شىمالىدىكى (جىلىندىكى) موكرىدلار ئارىسىغا قاچقان بولسا، بەزى بىر ئاۋار بەگزادىلىرى بىر نەچچە مىڭ كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ (335—357) پايتەختى شىئەنگە قېچىپ كەتكەن. تۇمەنخان ئاۋارلار ئۈستىدىن قازانغان ئۇلۇغ غەلىبىسىدىن كېيىن، شەرقتە ئۇلۇغ بۇۋاق يان قىرغاقلىرىغىچە، غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە سوزۇلغان ئۇلۇغ، قودرەتلىك كۆك تۈرك خاقانلىقىغا ئاساس سالغان.

ئاۋار خاقانلىقى ھالاك بولغاندا، ئاۋار بەگزادىسى بايانخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە بىر قىسىم ئاۋارلار غەربكە قاراپ قاچقان. بۇلار مىلادىي 558 ـ يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا يېتىپ كەلگەن. ياۋروپالىقلار بېشىغا كۆك شايى قىيىقچە باغلىغان ئاۋارلارنىڭ قارا دېڭىز بويىدا پەيدا بولغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان.

بايانخان باشچىلىقىدا ئاسىيادىن ياۋروپاغا كەلگەن ئاۋارلار مىلادىنىڭ 565 ـ يىلى قارا دېڭىزنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمى بىلەن غەربىي قىرغىقىدىن ۋېنىتسىيەنىڭ سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆچلۈك

ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقىنى قۇردى. بۇ خاقانلىق 270 يىل (565 ـ يىلىدىن 835 ـ يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن.

2. بايانخان

(602—565)

بايانخان ئاۋار خاقانلىرىدىن بىرىنىڭ ئوغلى ياكى يېقىن تۇغقىنى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ ناھايىتى ئۈستىخانلىق، قاۋۇل، سۈرلۇك، تولىمۇ غەيرەتلىك، چارچاشنى بىلەيدىغان، باتۇر، ئەقىللىق ئادەم ئىدى.

بايانخان ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقىنىڭ تەختىدە 37 يىل (565—602) ئولتۇردى. ئۇنىڭغا ئاسىيادىن ياۋروپاغا كەلگىچە ئۆتكەن سەككىز يىللىق قوشقاندا، بايانخانىنىڭ 45 يىللىق ئۆمرى ئاساسەن ناھايىتى ئۇزۇن مۇساپىلەردە، جەڭگىۋار قانلىق يۈرۈشلەردە ئۆتكەن.

بايانخاننىڭ مىلادىنىڭ 558 ـ يىلى ياۋروپاغا كەلگەن چېغىدىكى ئەھۋالى مۇنداق ئىدى.

مىلادىنىڭ 469 ـ يىلى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ھونلار بۆلۈنۈپ كىچىك ـ كىچىك خانلىقلارغا ئايلىنىپ كەتكەنىدى. مىلادىنىڭ 478 ـ يىلى غەربىي روما ئىمپېرىيىسى (395—478) ھالاك بولغاندىن كېيىن، غەربىي ياۋروپادا ئۇلۇغ فرانكلار ئىمپېرىيىسى (481—814) قۇرۇلغانىدى. بۇندىن باشقا شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى (395—1451) گە ئوخشاش

كۆچلۇك دۆلەتلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى.

بايانخان ياۋروپادىكى ئەنە شۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ، ميلادىنئاك 560 - يىلى رېيىن دەريا سى بىلەن دون دەريا سىنىڭ ئارىلىقىغا ماكانلاشقان ھونلارنىڭ قۇتۇرغۇر قەبىلىسى بىلەن ئۇتۇرغۇر قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. ئۇندىن باشلاپ ياۋروپا ئاۋارلىرى كۆچلىنىپ قالدى. بايانخان كۆچلۈك قوشۇن تەشكىللىۋالغاندىن كېيىن ميلادىنىڭ 565- يىلى ئۆزۈنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ خاقانلىق پايتەختىنى ھازىرقى ۋېنگىرىيەدىكى سىيگىدىن شەھىرىنىڭ يېنىدا بەرپا قىلدى. ميلادىنىڭ 569-يىلىغا كەلگەندە، ئاسىيا ئاۋار خانلىقىنى (396—551) ھالاكەتكە ئۇچراتقان كۆك تۈرك خانلىقى (551—744) دون دەريا سىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئۇتۇرغۇر قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى بىلەن كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ چېگرىسىنى دون دەريا سى ئايرىپ تۇراتتى.

بايانخان خاقان بولغاندىن باشلاپ ياۋروپادىكى فرانكلار ئىمپېرىيىسى ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى قاتارلىق كۆچلۈك دۆلەتلەر بىلەن توقۇنۇشۇشقا باشلىدى. بايانخان ميلادىنىڭ 566- يىلى ۋېنگىرىيەدىن يولغا چىقىپ، ئاۋستىرىيەدىن ئۆتۈپ گېرمانىيەنىڭ تور يېنگن رايونىغا بېسىپ كىردى. بۇ چاغدا، ئۇلۇغ فرانكلار ئىمپېراتورى سىگىبېرت بايانخانغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۇرۇشتا فرانكلار مەغلۇپ بولدى، ئىمپېراتور سىگىبېرت ئەسىرگە چۈشتى. بۇ غەلىبىدىن كېيىن ياۋروپا

ئاۋار خاقانلىقى ياۋروپادىكى كۆچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. بايانخان ميلادىنىڭ 568 - يىلى شىمالىي ئىتالىيەگە بېسىپ كىرىپ، پانۇنىيا شەھىرىنى ئالدى. ئۇ ميلادىنىڭ 578-يىلى شەرقىي روماغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۇرۇشتا شەرقىي روما ئىمپېراتورى تېبىرىئوس قوماندانلىقىدىكى رىم قوشۇنلىرى تارمار قىلىندى. شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بايانخان تەرىپىدىن قويۇلغان ئېغىر شەرتلەرنى ئورۇنلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇ غەلىبىدىن كېيىن ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى ئۆزىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك باسقۇچىغا يەتتى.

بايانخان بىلگىراتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ميلادىنىڭ 589 - يىلى شەرقىي روماغا يەنە ھۇجۇم باشلىدى.

ئاۋارلار يونانىستان ۋە مۇراۋىيەگە بېسىپ كىردى. سىلانىڭ شەھىرى (يونانىستاندا) بىلەن كونىستانتىنوپولنى مۇھاسىرىگە ئالدى. لېكىن شەھەرنى ئالالمىدى.

ئۆز ئۆمرىدە قانلىق مەغلۇبىيەتكە يولۇققان بايانخان ميلادىنىڭ 601 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى ماۋرىچىۇس I (ميلاددىن 582 - يىلىدىن 602- يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ناھايىتى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شۇ ئۇرۇشتا بايانخانىڭ بەش ئوغلىدىن تۆتى رومالىقلار قولىدا ئۆلدى، ئۇنىڭ كىچىك 5 - ئوغلىلا ھايات قالدى.

3. بايانخاننىڭ ۋارىسلىرى

بايانخان مىلادىنىڭ 602 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ياۋروپا ئاۋار خانلىقىغا بايانخان II، تودونخان I، زودانخان، تىئودوروس، ئابراھام، تودۇنخان II قاتارلىق كىشىلەر خاقان بولدى.

بايانخان II (مىلادىنىڭ 602 - يىلىدىن 626 - يىلىغىچە خاقان بولغان) خېلى ئۇزۇن تەييارلىقلارنى قىلىپ ئاندىن كېيىن، تۆت ئاكسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن (ئۇ، بايانخاننىڭ 5 - ئوغلى) مىلادىنىڭ 616 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى. ئاۋارلار كونستانتىن پول ئەتراپىغىچە بېسىپ كەلدى. بايانخان II مىلادىنىڭ 625 - يىلى ئىران ساسانلار سۇلالىسى شاھىنشاھى خىسراۋ پەرۋىز II (589 — 628) نىڭ ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئىتتىپاق تۈزدى. ئىران ساسانلار سۇلالىسى (224 — 651) نىڭ پارىدىمگە ئىگە بولغان بايانخان II مىلادىنىڭ 626- يىلى كونستانتىنپول (ئىستانبول) نى مۇھاسىرىگە ئالدى. لېكىن شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى ھازار خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 468 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ بەرگەن ھەربىي ياردىمى ئارقىلىقا كونستانتىنپول (ئىستانبول) نى ساقلاپ قالدى.

مىلادىنىڭ 736 - يىلى ئاۋارلار باۋارىيىگە بېسىپ كىردى. بۇ ئۇرۇش 20 يىل داۋام قىلدى. ئۇرۇشنىڭ

ئاخىرىدا ئاۋستىرىيىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى (ۋېنا بۇ- لۇڭ ئېچىدە) ئاۋارلارنىڭ قولىدا قالدى.

مىلادىنىڭ 791 - يىلى ئۇلۇغ فرانكلار ئىمپېرىيە- سىنىڭ ئىمپېراتورى كارلوماگنى (768 — 814) ئا- ۋارلارنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئاۋار خاقانى تودونخان I (مىلادىنىڭ 791 - يىلىدىن 803 - يىلىغىچە خاقان بولغان) 796- يىلى ئۇلۇغ فرانكلار ئىم- پېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئاچىن (رېيىن دەرياسىنىڭ غەر- بىدە) غا بېرىپ كارلوماگنىنى زىيارەت قىلدى. شۇندىن كېيىن ئاۋارلار قامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، خرىستىيان دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر بولدى. گەرچە ئاۋارلار خرىستىيان دىنىغا كىرگەن بولسىمۇ، ئۇلۇغ فرانكلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئاۋارلارغا بولغان دۇشمەنلىكىدىن ۋاز كەچمىگەن. بۇنداق ئەھۋالغا چىدىمىغان ئاۋارلار 799 - يىلى خرىستىيان دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى دىنىغا قايتىدىن ئېتىقاد قىلغان. تودۇنخان I باراۋىيىگە بېسىپ كىرىپ، كارلوماگنىنىڭ قېيىن ئوكىسى گېرالدنى مەغلۇپ قىلغان ۋە ئۇنى ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، تودونخاننىڭ ۋارىسلىرى زودان (803 — 805) تى- ئودوروس (— 805) لار مىلادىنىڭ 805 - يىلى خرىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. تودۇنخان II (826 — 835) دىن باشلاپ ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى ئاجىزلىدى. مىلادىنىڭ 835 - يىلى فرانكلار تە- رىپىدىن يوقىتىلغان.

ئاۋارلار خەرىستيان دىنىغا كىرگەندىن كېيىنمۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي باشقا قەۋمىلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

هازىرقى داغستاندىكى (شىمالىي كاۋكازدىكى) ئاۋارلار ئاشۇ ئاۋارلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولماي ياشاپ كېلىۋاتقان ئەۋلادىدۇر. كاۋكاز خەلقلىرىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىكى مىللىي ئازادلىق هەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان شامىل داغستان ئاۋارلاردىن ئىدى.

ياۋروپا ئاۋار خاقانلىرى ①

خاقانلار	مىلادى يىللىرى
1. بايان خاقان	562 — 602
2. بايان خاقان II	602 — 626
3. تودون خاقان I	791 — 803
4. زودان خاقان	805 — 805
5. تىئودوروس	805 — ؟
6. ئابراهام	————
7. تودون خاقان II	826 — 835

① يىلماز ئۆزتونا: دۇمۇمىي تۈركىيە تارىخى، تۈركچە 1 - توم 453-بەتكە قارالسۇن.

III باب هازار خاقانلىقى

1. هازار خاقانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى (468 — 965)

هازارلار مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇدەريا بويلىرىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ داغستان، شىمالىي كاۋكاز، ئاستراخان، قىرىم يېرىم ئارىلى، قارا دېڭىزنىڭ شىمالى قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. ئۇلار مىلادىنىڭ 468 - يىلى شەرقىي ياۋروپادا 497 يىل (468 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە) هۆكۈم سۈرگەن هازار خاقانلىقىنى قۇرغان.

هازار خاقانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىغىچە، شىمالى يايىق ۋە ئىدىل دەريالىرىنىڭ باش ئېقىملىرىغىچە، غەربى دىنىستر دەريالىرىغىچە، شەرقىي جەنۇبى ئاراس دەريالىرى (ئۇرانىڭ غەربىي شىمالىدا) نىڭ جەنۇبىغىچە، جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغىچە سوزۇلغان. هازار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى بەلەنجەر (هازىرقى ئاندىرۇۋ شەهىرى) شەهىرى ئىدى.

هازار خاقانلىقىنى قۇرغان تۇنجى خاقانىنىڭ كىملىكى تارىخىي خاتىرىلەردە مەلۇم ئەمەس. بىزگە پەقەت

هازار خاقانلىقى مىلادىنىڭ 620 - يىلىغا كەلگەندە، ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر باسقۇچقا كىرگەنلىكىنى، شۇ چاغدىكى خاقانىڭ بولانخان ئىكەنلىكىنىلا بىلىمىز. بولانخاندىن تارتىپ ئەڭ ئاخىرقى هازار خاقانى يۈسۈپخان (931 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە خاقان بولغان) غىچە بولغان 14 خاقانىنىڭ نامىلىرى مەلۇم بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان يىللىرى مەلۇم ئەمەس.

هازارلار باشقا تۈرك خەلقلىرىگە ئوخشاش قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇلار شەرقىي ياۋروپادا دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەرگە كۆرە، ئىسلام، يەھۇدىي، خرىستىيان قاتارلىق دىنلارغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى ئۆز نۆۋىتى كەلگەندە بايان قىلىمىز.

هازار خاقانلىقى بىر مەزگىل (552 - يىلىدىن 630 - يىلىغىچە) ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىغا بېقىنغان. مىلادىنىڭ 628 - يىلى غەربىي تۈرك خاقانى تونيابغۇ خاقان (619 - يىلىدىن 630 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئىرانغا هۇجۇم قىلغاندا، هازار قوشۇنلىرى ئىرانغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان.

2. هازارلار ۋە شەرقىي روما

هازار خاقانلىقى شەرقىي روما بىلەن دوستانە مۇ-

ناسىۋەت ئورناتقان. بۇنداق مۇناسىۋەت ئۇزاق داۋام قىلغان. شەرقىي روما قارا دېڭىزنىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي قىرغاقلىرىغا، هازارلار بولسا شىمالىي قىرغاقلىرىغا هاكىم ئىدى. قارا دېڭىز ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق دېڭىز ئىدى.

هازارلار شەرقىي روما بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرىدە خرىستىيان دىنىغا كىرگەن بولسا كېرەك. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت قۇدىلىشىش ۋە هازارلارنىڭ شەرقىي روماغا بىر نەچچە قېتىم بەرگەن هەربىي ياردەملىرى ئارقىلىق تولۇق گەۋدىلىنىدۇ. شەرقىي رومالىقلار «تېئودورا» دەپ ئات قويغان هازار بىكەسى (مەلىكىسى) مىلادىنىڭ 655 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى يوستىنىان III (685 - يىلىدىن 741 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) غا ياتلىق بولغان. يەنە بىر هازار بىكەسى مىلادىنىڭ 732 - يىلى ئىمپېراتور كونستانتىن V غا (741 - يىلىدىن 775 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ياتلىق بولغان. شەرقىي رومالىقلار «ئىرىنا» دەپ ئات قويغان. بۇ بىكەدىن ئىمپېراتور IV (775 - يىلىدىن 780 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) تۇغۇلغان.

ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 627 - يىلى شەرقىي رىمنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپول (ئىستانبول)نى مۇھاسىرىگە ئالغاندا، هازار خاقانلىقى قوشۇن ئەۋەتىپ، ئىرانلىقلارنى چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. ئەرەب ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكى (661 - يىلى-

دىن 750 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خەلىپىسى ئۆمەر
II (717 - 720) نىڭ ۋاقتىدا ئەرەبلەر كونستانتىن
ىوپلنى ئۇھاسىرىگە ئالغان. بۇ مۇھاسىرە مىلادىنىڭ 718-
يىلى ھازارلارنىڭ شەرقىي روماغا بەرگەن ھەربىي يار-
دەمى ئارقىلىقلا بىكار قىلىنغان.

3. ھازارلار ۋە ئەرەبلەر

ئەرەب ئۇمەۋىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى يەزىد
II (720 - 724) مىلادىنىڭ 721 - يىلى ۋە مىلادى-
نىڭ 723 - يىللىرى ھازار خاقانلىقىنىڭ جەنۇبىدىن
ھۇجۇم باشلىدى. ئەرەبلەر كاۋكاز تاغلىرىدىن ئۆتۈپ دا-
غستاننى ۋە بىلەنجەرنى بېسىۋالىدى. ھازار خاقانلىقىغا
255 يىل (468 - يىلىدىن 723 = يىلىغچە)
پايتەخت بولغان بىلەنجەرنىڭ ئەرەبلەر تەرىپىدىن بە-
سىۋېلىنىشى ھازارلارنى ئۇچۇن ناھايىتى ئېغىر تۇيۇلدى.
ھازارلارنى ئىدىل دەريالىق بويىدىكى ساراي شەھرىنى
(ھازىرقى ئاستىراخان يېنىدا) پايتەخت قىلدى. شۇندىن
باشلاپ سارايى 242 يىل (مىلادىنىڭ 723 - يىلىدىن
965 - يىلىغچە) پايتەخت بولدى.
مىلادىنىڭ 732 - يىلى ئەرەب ئۇمەۋىلەر خەلىپە-
لىكىنىڭ خەلىپىسى ھىشام (724 - 743) 40 مىڭ
كىشىلىك قوشۇنغا ئۆزى باش بولۇپ، ھازار خاقانلىقىغا
ھۇجۇم باشلىدى. بۇ قېتىمقى ھۇجۇمدا ئەرەبلەر داغىس-
تاننى تولۇق بېسىۋالدى. خەلىپە ھىشام مىلادىنىڭ 737 -

يىلى 150 مىڭ قوشۇننى باشلاپ شىمالغا قاراپ يۈرۈش
قىلدى. خەلىپە ھىشام ھازار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ئىل
راي شەھرىگە بېسىپ كەلدى. ۋە شەھەرنى مۇھاسىرىگە
ئالدى. ھازار خاقانى ھازار تارخان ئاتلىق قوماندانىنىڭ
يېتەكچىلىكىدە ئەرەبلەرگە قارشى 40 مىڭ كىشىلىك قو-
شۇن ماڭدۇردى. سارايى شەھرىنىڭ يېنىدا بولغان ئۇ
رۇشتا ئەرەبلەر غالىپ كەلدى. ئۇرۇشتا ھازار تارخان
ئۆلدى، ھازار قوشۇنلىرىدىن 10 مىڭى ئۆلدى، 7 مىڭى
ئەسىرگە چۈشتى. ئون مىڭدىن ئارتۇقراقى يارىدار بول-
دى. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراغان ھازار خاقانى خەلىپە
ھىشام ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇسۇلمان بولىدىغان-
لىقىنى بىلدۈردى. شۇنىدىن باشلاپ ھازارلار مۇسۇلمان
بولدى. خەلىپە ھىشام ھازارلار ئىچىدە ئىسلام دىنىنى
تارقىتىش ئۈچۈن نۇھ ئىبنى ئەسەت بىلەن ئابدۇراخمان
كولانى قاتارلىق كىشىلەرنى تەيىن قىلغان. ھازارلار
737 - يىلىدىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان
بولسىمۇ، كاۋكازدىكى يەھۇدىلارنىڭ تەشۋىقاتىغا ئاساسەن
مىلادىنىڭ 800 - يىلى ئىسلام دىنىدىن چىقىپ، يەھۇدىي
دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.
مىلادىنىڭ 787 - يىلى يۇز مىڭ ئەچىدىن تەرە-
كىب تاپقان ھازار قوشۇنى شىمالىي كاۋكازدىن يۇرۇش
قىلىپ، جەنۇبىي كاۋكازغىچە بېسىپ بارىدى. ھازارلار
ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ (750 - يىلىدىن 258 -
يىلىغچە ھۆكۈم سۈرگەن) تەۋەلىكىدىكى ئەزەربەيجان
ۋە ئەرمىنىيە ئۆلكىلىرىنى بۇلاپ - تالىدى. ھازارلار شۇ

قېتىمقى يۇرۇشلىرىدە كاۋكازدىن نۇرغۇن بايلىق ۋە يۈز مىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ ئارقىغا قايتتى.

هازارلار يەھۇدىي دىنىغا بەكمۇ بېرىلىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ تۈركچە تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان تەۋراتلىرى بار ئىدى. يەھۇدىي دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «تەۋرات» هازارلار ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ تارقالغانلىقى ئۈچۈن بىر يەھۇدىي ئىبادەتخانىسىنىڭ ئەۋرىشىدىن ۋەيران قىلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان هازار خانى سارايى شەھرىدىكى بىر مۇسۇلمان مەسچىتىنىڭ مۇنارىسىنى ئۆرۈپ تاشلاشقا بۇيرۇق بەرگەن. شۇ ۋاقە مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى مۇقتەدىر (908 - يىلىدىن 932 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) مىلادىنىڭ 920 - يىلى باغدادتىن هازار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى سارايى شەھرىگە ئەلچىلەر ئۆۋىكى ئەۋەتكەن، ئەرەب ئەلچىلىرى هازارلار ۋە كاسپىي كۆلى بىلەن ئارال كۆلى ئوتتۇرىسىدىكى ئوغۇزلار ئىلىدە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلىقى مەلۇم. ئەرەب ئەلچىلىرى ئوغۇز خانلىرىغا باغدات خەلىپىسىنىڭ ئەۋەتكەن سوۋغا - سالاملىرى ۋە بىر پارچە مەكتۇپىنى ئېلىپ كەلگەن. «هازار ئوغۇزلىرى» دەپ ئاتالغان ئوغۇزلار بىر مەزگىل (850 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە) هازارلار خاقانلىقىغا بويسۇنۇپ كەلگەنىدى. ئوغۇزخانى سەلجۇق بەگ مىلادىنىڭ 915 - يىلى مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن، ئوغۇزلار هازارلارنىڭ تەسىرىدە قامان دىنىدىن يېنىپ، يەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد

قىلغانىدى. ئىسلام دىنى مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن باشلاپ ئوغۇزلار ئارىسىدا ئومۇمىي هالدا تارقالغان.

هازارلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خاقانى يۈسۈپ (931-965) سلاۋيان (كىيۇكسەنزلىكى) لارنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا مۇسۇلمان ئەللىرىدىن يارەدەم ئېلىپ، هازار خانلىقىنى هالاك بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش نىيتىگە كېلىپ، يەھۇدىي دىنىدىن چىقىپ مۇسۇلمان بولغان. شۇنداق بولسىمۇ، هازار خانلىقى مىلادىنىڭ 965 - يىلى كىيۇروس كىنەزى سىۋياتوسلاۋ (× × × - يىلىدىن 973 - يىلىغىچە كىنەز بولغان) تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

سىۋياتوسلاۋ ناھايىتى باتۇر، ئۇرۇشقاق كىنەز بولۇپ، هۇجۇم قىلماقچى بولغان دۈشمىنىگە ئادەم ئەۋەتىپ، «ئۈستىڭىزگە باستۇرۇپ كېتىپ بارىمەن» دەپ خەۋەر قىلاتتى. دونايى بۇلغارلىرى سىۋياتوسلاۋدىن ئەنسىرەپ شەرقىي روما بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، سىۋياتوسلاۋغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. سىۋياتوسلاۋ 973 - يىلى دونايى بۇلغارلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، كىيۇغا قايتىپ كېلىۋاتقان چېغىدا دنىپر دەرياسىنىڭ شارقىراتمىلىرى يېنىدا پايلاپ تۇرغان فېچىنە كالەرنىڭ هۇجۇمىغا يولۇقتى. ئۇرۇشتا سىۋياتوسلاۋ ئۆلدى. فېچىنە كالەرنىڭ خانى ئوغۇزلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇنىڭ باش سۆڭىكىدىن تاۋاق (ئالتۇندىن قاپلىتىپ) ياسىتىپ، زىيافەتلەردە ئىچىملىك ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالدى.

هازارلار ناھايىتى چەگىگۈار خەلق ئىدى. بىز يۇقىرىدا، شەرقىي روما هازارلارنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ پايتەختى كونستانتىنوپولنى ئىرانلىقلار (627 - يىلى) ۋە ئەرەبلەر (786 - يىلى) نىڭ بېسىۋېلىشىدىن ساقلاپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق.

هازارلار مەدەنىيەت جەھەتتە، رۇسلارغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر قىلغان بولسا، شەرقىي روما ۋە مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ئۇرۇش تاكتىكىسى ۋە ئىستېھكام قۇرۇش سەنئىتىنى هازارلاردىن ئۆگەنگەنىدى. هازارلار مىلادىنىڭ 790 - يىللىرى هازىرقى كىيۇ (هازارچە مىڭ كىرمان) شەھىرىنى بىنا قىلغانىدى.

ئەرەب تارىخچىلىرى كاسپى دېڭىزىنى «هازار دېڭىزى» دەپ يازغان بولسا، ئارال كۆلىنى «هازار كۆلى» دەپ يېزىشقان. شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپولدا هازارلارنىڭ ئابرويى يۇقىرى ئىدى. بەزى مۇراسىملاردا شەرقىي روما ئىمپېراتورلىرى هازارلارنىڭ مىللىي كىيىمىنى كىيىپ ئىشتىراك قىلاتتى.

شەرقىي ياۋروپادا توپ - توغرا 5 ئەسىر (468 — 965) هۆكۈم سۈرۈپ، تارىختا ئۇلۇغلۇق روللارنى ئويناپ ئۆتكەن هازار خاقانلىقى نېمە ئۈچۈن مىلادىنىڭ 965 - يىلى رۇسلارنىڭ هۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي هالاك بولدى؟

تارىختا بىرەر دۆلەتنىڭ هالاك بولۇشىدا، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن بىر قانچە سەۋەبلەر رول ئويناپدۇ. بۇنداق ۋەقەدە ئىچكى سەۋەبنىڭ ئاساسىي رول ئويناپ دېغانلىقى توغرىسىدا مسالالار ناھايىتى كۆپ. بىزنىڭچە هازار خاقانلىقىنىڭ هالاك بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب — ئىچكى بىرلىكنىڭ يوقلۇقى، بولۇپمۇ مەنسۇپ بىرلىكنىڭ يوقلۇقى بولسا كېرەك.

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، هازار خاقانلىقىدىكى خەلقلەر ئۆز تارىخىدا قامان، ئىسلام، خىرىستىيان، يەھۇدىي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان. بەزى تارىخىي شارائىتتا، دىنىي روھ مىللىي روھنى بېسىپ چۈشىدىغان، گاھىدا، دىنىي روھ مىللىي روھقا بويسۇنۇپ، ئۇنىڭ كۈچەيتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. هازارلارنىڭ تۈركلۈك دىنلارغا بىرلا ۋاقىتتا ئېتىقاد قىلىشى، ئۇلاردا ئەزەلدىن تارتىپ ئەنئەنگە ئايلانغان مىللىي روھنى ئاجىزلاشتۇرغان بولۇشى مۇمكىن. مانا شۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، هازار خاقانلىقىنىڭ رۇسلارنىڭ هۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي هالاك بولۇشىدا مەنسۇپ بىرلىكنىڭ يوقلۇقى ئاساسىي رولنى ئويناپتۇ.

هازار خاقانلىرى

1. پولان (ملادىنىڭ 620 - يىلىدىن × يىلىغچە)
2. ئۇباچا
3. نىزكىيا
4. مىناشى II
5. خانۇكا
6. ئىسھاق
7. سابولون
8. مىناشى II

9. يەمسى
10. هارۇن I
11. مناهم II
12. بەنيامىن
13. هارۇن II (931 —)
14. يۇسۇپ (965 — 931)

IV باب بۇلغارلار

1. دونای بۇلغار دۆلتی
(1018 — 584)

پروفېسسور ئا. زەكی ۋەلىدی توغان «بۇلغار» دەگەن ئىسىمنىڭ كېلىپ چىقىشی توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قەدىمكی بۇلغار تىلىدا، بەشنی بىل، سەككزنی سىكىر، ئوتتۇزنی ئوتىر، قىرنی قىر ياكی ھىر دەپ ئاتايتتی. بۇنىڭغا كۆرە، بۇلغار دېگەن ئىسىم، بىل - گور ياكی بەش ئوغۇر ياكی بەش ئوغوز دېمەكتۇر.»① مانا شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «بۇلغار» دېگەن ئىسىم بىل - گور (بەش ئوغور) سۆزىدىن كېلىپ چىققان.

ئاتىلا ۋاپاتىدىن كېيىن ئون ئوغور دەپ ئاتالىدىغان ھون قەبىلىلىرى ئۇ تۇرغۇر ۋە قۇ تۇرغۇردىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىگە بۆلىنىپ كەتكەن. بۇ ھون قەبىلىلىرى مىلادىنىڭ 560 - يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن

① يىلماز ئوز تونا، «ئۇيغۇرلار تۇركىيە تارىخى» تۇركچە 1 - توم 200 - بەتكە قارالسۇن.

ھويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئۇلاردىن ئايرىلىپ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەتكەن. مىلادىنىڭ 584 - يىلى ئاتىتىلانىڭ ئوغلى ئىرنىكنىڭ ئەۋرىسى كوپرات، ئۇ تۇرغۇر ۋە قۇ تۇرغۇر قەبىلىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇلارغا بۇلغار نامىنى بەرگەن. شۇ كۈندىن باشلاپ دونای بۇلغار دۆلتی شەكىللىنىشكە باشلىغان.

كوپراتخان (مىلادىنىڭ 584 - يىلىدىن 642 - يىلىغىچە خان بولغان) نىڭ ئۈچ ئوغلى بارىدى. ئۇلار ئۈچ بۇلغار قەبىلىسىگە ئىگىلىك قىلاتتى. تۇنجى ئوغۇل باتبايانخان (642 — 679) ھازار خاقانلىقىغا بويسۇناتتى. ئوتتۇرانچى ئوغۇل قوتراتخان بولسا، ئۆزى ئىگىلىك قىلىدىغان بۇلغار قەبىلىسىنى باشلاپ، شىمالغا قاراپ كۆچۈپ ۋولگا بۇلغار خاقانلىقىغا ئاساس سالغان. كەنجى ئوغۇل ئاسپاروخ بولسا، دونای بۇلغار دۆلىتىنىڭ مەشھۇر ئىمپېراتورى سۈپىتىدە تونۇلغان. ئاسپاروخ باشچىلىقىدىكی بۇلغارلار ھازارلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ دونای دەريا سىنىڭ شىمالىغا كېلىپ جايلاشقان. دونای بۇلغار دۆلتی مىلادىنىڭ 659 - يىلىدىن باشلاپ كۈچەيىشكە باشلىغان. ئەرەبلەرنىڭ تەھدىتىگە يولۇققان شەرقىي روما ئىمپېرىيىسی دونای بۇلغارلىرىنىڭ كۈچەيىپ كېتىشىگە چەك قويالمىدی. ئاسپاروخخان (679 — 691) مىلادىنىڭ 679 - يىلی ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردی. شۇ غەلىبىدىن كېيىن دونای بۇلغارلىرى بالقان يېرىم ئارىلىغا بېلەن دونای دەريا سىنىڭ ئارىسىدىكی جايلارنى

ئۆز هاكىمىيتى ئاستىغا ئالدى.

شەرقىي روما ئىمپېراتورى تىئو دوروس III - مىلادىنىك 716 - يىلى تۈزۈلگەن ئەھدىنامىغا ئاساسەن دونای بۇلغار دۆلىتىنى رەسمىي تونۇشقا مەجبۇر بولدى. مىلادىنىك 811 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى نىقفۇروس I (802 — 811) كۆپ سانلىق رىم قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ بۇلغارلار ئۈستىگە ماڭدى. قۇرۇمخان (803 — 814) باشچىلىقىدىكى بۇلغار قوشۇنلىرى شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئىمپېراتور نىكفۇروس I بۇلغارلار قولىدا ئۆلدى. قۇرۇمخان كونستانتىنوپولنى مۇھاسىرىگە ئالدى. 814 - يىلى قۇرۇمخان ۋاپات تېپىپ كونستانتىنوپول مۇھاسىرىسىنى ئەمەلدىن قالدى. ئۇمۇر تاغخانىنىڭ ۋاقتىدا (814 — 831) شەرقىي روما بىلەن ئەھدىنامە تۈزۈلدى. ئەھدىنامىگە كۆرە، بۇلغارلار شەرقىي رومادىن ئۇرغۇن جايلارنى تارتىۋالدى. ئۇمۇر تاغ ۋاقتىدا دونای بۇلغار دۆلىتى يادروپادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىغا ئۆتتى.

ئۇمۇر تاغخان ۋاپات تېپىپ كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى بالامىرخاننىڭ ۋاقتىدا (831 — 836) بۇلغارلار سلاۋىيانلىشىشقا باشلىدى. سلاۋىيانلىشىش بۇلغارلار ئارىسىدا خرىستىيان دىنىنىڭ تارقىلىشى ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. خرىستىيان خانىنىڭ ۋاقتىدا (836 — 852) خرىستىيانلىقنى تەشۋىق قىلىش كۈچەيدى. خرىستىيانلىنىڭ ئوغلى بوگورىسخان (52 — 889) مىلادىنىك 864 - يىلى قاتتىق دىنىدىن يېنىپ، خرىستىيان دىنىغا كىردى.

دونای بۇلغارلىرى مىلادىنىك 865 - يىلىدىن باشلاپ سلاۋىيانلىشىشقا باشلىدى. بۇ جەريان بىر ئەسىر ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىنىك 965 يىلغا كەلگەندە بۇلغارلار تۈركچىنى تامامەن ئۇنتۇدى. ئۇلارغا سلاۋىيان قېنى ئارىلىشىپ، سلاۋىيان تىلىدا سۆزلىشىدىغان بۇگۈنكى بۇلغارلار پەيدا بولدى.

بوگورىس (سلاۋىيانچە ئىسمى بورىس) مىلادىنىك 907 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋىلادىمىر I (889 — 893)، سىمئون I (893 — 927) لارخان بولدى. سىمئون I مىلادىنىك 923 - يىلى تۈركچە «خان» ئۇنۋانىنى ئەمەلدىن قالدۇردى ۋە سلاۋيانچە «تسار» (چار) ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى. سىمئون I مىلادىنىك 919 - يىلى شەرقىي رومانى تارمار قىلدى. شۇندىن باشلاپ دونای بۇلغارلىرى تېخىمۇ كۈچەيدى.

سىمئون I بۇلغارلار، يۇنانلىقلار ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. بۇلغارلارنىڭ خرىستىيان دىنىغا كىرىپ سلاۋىيانلىشىپ كېتىشى دونای بۇلغار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدە ياشىغان خەلقلەردىن سلاۋىيانلار، يۇنانلىقلارنىڭ سان جەھەتتىن بۇلغارلارغا قارىغاندا كۆپ بولغانلىقىدا بولسا ھۆ، خرىستىيان دىنىمۇ جىددىي رول ئوينىدى.

مىلادىنىك 971 - يىلىدىن باشلاپ دونای بۇلغارلىرى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە قارام بولۇپ قالدى. ئۇندىن كېيىن دونای بۇلغارلىرى قارامىلىقتىن قۇتۇلۇپ بىر مەزگىل ياشىغان بولسىمۇ، شەرقىي روما ئىمپېراتو-

ری ۋاسىلئوس (976 — 1025) تەرىپىدىن يەنە قا-
رام ھالغا چۈشۈرۈلدى. ئاخىرى 434 يىل (584 — 1018)
ھۆكۈم سۈرگەن دوناي بۇلغار دۆلىتى 101 - يىلى
شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

بۇلغارلارنىڭ تىلى (سلاۋىيانلىشىشتىن بۇرۇن)
ھازىرقى چۇۋاش تىلىغا يېقىن ئىدى. ئۇلار باشقا تۈر-
كىي خەلقلەرگە ئوخشاش 12 مۆچەل (ئون ئىك-
كى ھايۋان) كالىندارىنى قوللىناتتى. بۇلغارلار باشقا
تۈرك خەلقلىرىگە ئوخشاش ئاتنىڭ قۇيرۇقىنى تۇغۇپ
قويۇاتتى. نەيزە ئۇچىغا شايەدىن چۇچىلار باغلايتتى. دو-
لاي بۇلغارلىرىنىڭ پايتەختى فىلىسكادا ئىدى. ئارخېئو-
لوگىيىلىك قېزىشلار نەتىجىسىدە بۇلغارلارنىڭ قۇرۇلۇشلى-
رى، ئىستېھكاملىرى ۋە قورغانلىرى تېپىلغان. قورغان تام-
لىرىنىڭ ئېگىزلىكى توققۇز مېتر بولۇپ، سىلىق تاش، خىشلار-
دىن قوپۇرۇلغان. قورغان دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە ھەي-
كەللەر ئورنىتىلغان. ئوردىدا چوڭلۇقى 372 كۋادرات
مېتر كېلىدىغان زال، چوڭلۇقى 444 كۋادرات مېتر كېلى-
دىغان ھويلا بارلىكەن، ئوردا تاملىرىنىڭ ھازىر ساق-
لىنىپ قالغان ئېگىزلىكى ئىككى مېتر 60 سانتىمېتر، قېلىن-
لىقى ئىككى مېتر 20 سانتىمېتر كېلىدىكەن. ئوردىنىڭ پۈ-
تۈن يەر مەيدانى 1428 كۋادرات مېتر يەرنى ئىگىلەي-
دىكەن.①

① يىلماز ئوزتونا: «ئۇمۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم، 207 - بەتكە قارالسۇن.

دوناي بۇلغار دۆلىتىنىڭ خانلىرى①

خانلار	مىلادى يىللىرى
1. كوبرات	584 — 642
2. باتبايانغان	642 — 679
3. ئاسپاروخ	679 — 691
4. تىرۇيىلىخان	691 — 719
5. تاۋرىمخان	719 — 721
6. سۇبرخان	724 — 739
7. قورۇمۇشخان	739 — 756
8. ۋىنكىخان	756 — 761
9. تىلىتىزخان	761 — 764
10. سابىنخان	764 — 766
11. توقتۇخان	764 — 767
12. پاگانخان	767 — 768
13. تىلىرىكخان	768 — 777
14. قارادامخان	777 — 803
15. قۇرۇمخان	813 — 814
16. ئۇمۇر تاغخان	814 — 831
17. بالامىرخان	831 — 836
18. خىرىستىيانخان	836 — 852
19. بوگوروس I	852 — 889
20. ۋىلادىمىرخان	889 — 893

① يىلماز ئوزتونا: «ئۇمۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم، 207 - ۋە 208 - بەتلەرگە قارالسۇن.

21. سىمۇن I 893 — 927

22. چارفىتىر 927 — 969

23. چاربورىس II 969 — 972

24. چارسامۇئىل 972 — 1014

25. چارچەبرائىل رودومىر رومانوس 1014 — 1016

26. چارئىۋان ۋلادىسلاۋ 1016 — 1018

2. ئىددىل بۇلغار خانلىقى (770 — 1400)

1) ئىددىل بۇلغارلىرى

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ھونلارنىڭ غەربىي سىبىرىيىدە ياشىغان ئون ئوغۇر قەبىلىسىدىن ئايرىلىپ چىققان قۇتۇرغۇر ۋە ئۇتۇرغۇر قەبىلىلىرى بۇلغارلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ئىدى. دەسلەپ بۇ ئىككى قەبىلىدىن قۇتۇرغۇرلار ئازۇو دېڭىزىنىڭ غەربىدە، ئۇتۇرغۇرلار شەرقتېكى كۇبان دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغانىدى. ئۇتۇرغۇرلار 6 - ئەسىردە قاما ۋە ئىددىل دەرياسىنىڭ بويلىرىغا كېلىپ يەرلەشتى. قۇتۇرغۇرلار بولسا دونىي ۋادىسىغا كېلىپ يەرلەشتى. ئۇتۇرغۇرلار ئىددىل بۇلغارخانلىقىنى قۇرغان بولسا، قۇتۇرغۇرلار دونىي بۇلغار دۆلىتىنى قۇرغانىدى.

ئىددىل بۇلغارلىرى مىلادىنىڭ 770 - يىلىغا كەلگەندە توقىخان پېتەكچىلىكىدە 630 يىل (770 — 1400) ھۆكۈم سۈرگەن ئىددىل بۇلغار خانلىقىنى قۇردى. ئىددىل بۇلغار خانلىقىنىڭ شىمالىي ئارخانگىلسكىغىچە، غەربىي مۇسكۇانىڭ شەرقىغىچە، شەرقى ئوپانىڭ شەرقىيغىچە، جەنۇبى ئىددىل (ۋولگا) بويىدىكى ھازىرقى ساراتوشەھىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە يايىق (ئورال) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىغىچە سوزۇلغانىدى. ئىددىل بۇلغار خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىددىل بويىدىكى بۇلغار شەھىرى ئىدى.

ئىددىل بۇلغارلىرى قامان دىندا ئىدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 900 - يىللىرى مۇسۇلمان بولدى. لېكىن بۇلغار خانلىرى يەنىمۇ مۇسۇلمان بولماي قامان دىنىدا قالدى. ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ قامان دىنىغا قارىغاندا ياخشىلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىددىل بۇلغارلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمان بولغانىدى. دەسلەپ بۇلغار خانىسى سالكايخان (900 - يىلى) ئىسلام ئوغلى ئالماسخان (مىلادىنىڭ 900 - يىلىدىن 925 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 920 - يىلى ھازار مۇسۇلمانلىرىدىن ئابدۇللا باشچىلىقىدا ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ (750 — 1258) خەلىپىسى مۇقتەدىر (908 — 932) نىڭ ھوزۇرىغا — باغدادقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولدىغانلىقىنى ۋە ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بۇلغارلارغا ئۆگىتىش ئۈچۈن ئالمىلارنى ئەۋەتىپ بېرىشىنى ئۆتۈندى. خەلىپە مۇقتەدىر ئالماسخانىڭ ئەلچىلىرىنى ناھايىتى قىزغىن ۋە خۇشال ھالدا قارشى ئالدى. خەلىپە مۇقتەدىر سۇسون ئارراسى باشچىلىقىدا

دا ئىددىل بۇلغارخانلىقىغا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. باغدات ئەل-
چىلىرى خۇراسان، بۇخارا، خارەزمى قاتارلىق جايلار-
دىن ئۆتۈپ، ئىددىل بۇلغار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇلغار
شەھرىگە كەلدى. ئەرەب ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ ئەلچىلە-
رى بۇلغار شەھرىگە كىرىشىگە بىر كۈنلۈك يول قالغاندا،
ئالماسخاننىڭ ۋەزىرلىرى، ئوغۇللىرى ھەم قېرىنداشلە-
رى ئەلچىلەرنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۈلارنىڭ ئالدى-
غا كېلىشتى. ئەلچىلەرنى بىمەك - ئىچمەك، تۇز ۋە تا-
رى بىلەن مېھمان قىلدى. بۇلغار شەھرىگە 15 چاقىرىم
يول قالغاندا، ئالماسخان ئۆزى ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا
چىقتى. ئاتا - بۇۋىلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئالماسخان
ئاتتىن چۈشۈپ، ھۆرمەتلىك مېھمانلارغا قاراپ سەجدە
قىلدى. ئۇ يېڭىنى تۇرۇپ، ئۆزى ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن،
كۈمۈش پۇللارنى چاچتى ۋە مېھمانلار بىلەن كۆرۈشتى.
ئەلچىلەر ناھايىتى چوڭ شۆھرەت ۋە دەبدەبە بىلەن
بۇلغار شەھرىگە كىردى. ئالماسخان ئۈلار ئۈچۈن كە-
گىز ئۆيى قۇرغۇزۇپ، شۇ ئۆيدە مېھمانلارغا زىياپەت
بەردى. تۆت كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئالماسخان بۇلغار
خانلىقىنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىكى مۆتىۋەر كىشىلەر،
ئاتاقلىق خانلىرىنى يىغىپ ناھايىتى چوڭ دەبدەبە بىلەن
دىنىي ئىسلامنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. نا-
ھايىتى چوڭ ۋە مۇقەددەس بولغان بۇ توي ئاجايىپ
مۇھەببەت ۋە تەنتەنە بىلەن ئۆتتى. ئالماسخان پۈتۈن
مۆتىۋەر كىشىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلچىلەر ئالدىدا ئە-
مان ئېيتتى. ئىسمى ئالماسنى جەپەرگە ئۆزگەرتتى ۋە

ھەسچىتلەر سالدۇرۇپ، قۇتىپدا ئىسمىنى ئوقۇشقا ئەمر
قىلدى. بۇ ۋەقە ھىجرىيىنىڭ 310 - يىلى 16 - مۇ-
ھەررەمدە، مىلادىنىڭ 922 - يىلى 15 - مايدا
بولدى.①

مىلادىنىڭ 922 - يىلى ئەرەب ئەلچىلىرىنىڭ كا-
تىبى ئەھمەت ئىبنى پازلان ئىددىل بۇلغار خانلىقىدىن
باغداتقا قايتتى. ئۇ ئىددىل بۇلغارلىرى ھەققىدە ياخشى
مەلۇمات بېرىدىغان ساياھەتنامە يازدى. بۇ قىممەتلىك
ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بۇلغار، ھازار
تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال سۈپىتىدە رول
ئوينايدۇ.

ئىددىل بۇلغار خانلىرىدىن ئالماس (جەپەر) خا-
نىڭ ئوغلى ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 944 - يىلى نۇرغۇن
ئېسىل ھەدىيىلىرىنى ئېلىپ ئەرەب خەلىپىسى مۇتتىقى
(940 — 944) نى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن باغداتقا
بارغان.

ئىددىل بۇلغارلىرى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن،
ئىسلام دىنىنى رۇسلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈنمۇ ھە-
ركەت قىلدى. ئىددىل بۇلغار خانى مۇھەممەتخان مىلا-
دىنىڭ 986 - يىلى رۇس كىيۇ دۆلىتىنىڭ مەشھۇر كې-
نىزى (خانى) ۋىلادىمىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىى مۇ-
سۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. شۇنىڭغىچە رۇس
لاردا تېخى مەجۇسى دىنى داۋام قىلماقتا ئىدى. ئۇلار

① ئەھمەت زەكى ۋەلىدى: «تۈرك - تاتار تارىخى» تاتارچە 17 -
بەتكە قارالسۇن.

ئەبئەت ھادىسلىرىنى چۈشەنمەيتتى. بوران، چاقماق، شامال، گۈلدۈرماملارنى خۇدا دەپ بىلەتتى. ئۇلار تاش ۋە ياغاچتىن شۇ خۇدالارنىڭ بۇتلىرىنى ياساپ، ئۇلارغا چوقۇناتتى.

ئىدىل بۇلغار خانى مۇھەممەتخانىنىڭ رۇس كىۋ دۆلىتىنىڭ كېنىزى ۋىلادىمىرنى (980 — 1015) مۇسۇلمان بولۇشقا قىلغان دەۋىنى ئەملگە ئاشىمدى. ۋىلادىمىرنىڭ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن ئىدى. ئۇ شەرقىي روما ئىمپېراتورى ۋاسىلئوس II (976 — 1925) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەنگەنىدى. ۋىلادىمىر خرىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە شەرقىي روما ئىمپېراتورىغا قېرىنداش بولۇش — كىنەز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدۇ، دەپ ئويلايتتى. ۋىلادىمىر شەرقىي رومانىڭ تەسىرى بىلەن 988 - يىلى خرىستىيان دىنىغا كىردى. ئۇ كىيۇدىكى مەجۇسى دىنىنىڭ بۇتلىرىنى چېقىپ تاشلىدى. كىيۇ ئاھالىسىنى دىنىپىر دەرياسىغا چۆمۈلدۈرۈپ يۇيۇندۇردى.

2) ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ دۇنيا سودىسىدا تۇتقان ئورنى

ئىدىل بۇلغارلىرى ئولتۇراقلاشقان ھايات‌تا كۆچ كەندىن كېيىن ئۇلاردا چارۋىچىلىقتىن تاشقىرى، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ سودا ئىشلىرى ئالاھىدە جانلانغان. بۇلغارلار ئىران، ئەرەب، يۇنان، رۇس، فىن خەلقلىرىنىڭ شەرق بىلەن

ئالاقە قىلىشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان قاتناش يوللىرى ئۆتىدىغان ئىدىل بىلەن دون دەريالىرىنىڭ ئارىسىدا ياشىغانىدى. مانا شۇنداق جۇغراپىيىلىك شارائىت ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ دۇنيا سودىسىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىشىگە سەۋەب بولغان.

بۇلغارلار سودا ئىشلىرىغا ئۇستا ئىدى. ئۇلار شىمالدا ئاق دېڭىزدىن تارتىپ، جەنۇبتا ھازار، ئارال ۋە خارازمگىچە، ئىران، ئىراق، سۇرىيە، مىسىرغىچە بولغان مەملىكەتلەرگە بېرىپ سودا قىلاتتى. بۇلغارلارنىڭ مۇسۇلمان شەرقىگە ساتىدىغان مالىرى سلاۋىيانلارنىڭ ئېسىل موينالىرى، تېرىك ھايۋاناتلىرى، قەھرىۋا، ھەسەل، بۇلغار خۇرۇملىرى، قىلىچ، نەيزىدىن ئىبارەت ئىدى.

بۇلغارلار دۇنيا سودىسىدا مۇھىم رول ئوينىغان چوڭ شەھەرلەرنى بىنا قىلدى. بۇلغارلارنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرى غەربىي ۋە ئوتتۇرا ياۋروپانىڭ ئەڭ ئۇلۇغ شەھەرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. بۇلغار شەھىرىدىن قالسا، ئەڭ مۇھىم شەھەر سۋار شەھىرى ئىدى. بۇ شەھەر بۇلغار شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 40 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا ئىدى. بۇلغار بىلەن سۋار شەھەرلىرىنىڭ نوپۇسى 200 مىڭغا يەتكەنىدى. شۇ چاغدىكى كونستانتىنوپولنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا خرىستىيان شەھەرلىرىدە مۇنداق كۆپ ئاھالە يوق ئىدى. بۇلغار شەھىرىنىڭ شەرقىدىن 50 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بىلمەر شەھىرى بار ئىدى. بۇلغار شەھەرلىرىدە سانائەت، مەسچىتلەر، سودا بازارلىرى كۆپ ئىدى.

ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرى، ھازىرقى قازان شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 115 كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئىدىل بويىدا ئىدى. رۇس تارىخشۇناسلىرى بۇلغار خارابىسىدىن خان ئوردىسى، ئىككى چوڭ مەسچىت، مۇنچا قاتارلىق مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تاپقان. خان ئوردىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىنالىرى ئاق ئوردا ۋە قارا ئوردىدىن ئىبارەت بولۇپ، جۇلالاپ تۇرىدىغان مەر - مەر تاشتىن ياسالغان.

ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ يۇكسەك مەدەنىيىتىنىڭ گۈۋاھچىسى بولغان گۈزەل بۇلغار شەھىرى مىلادىنىڭ 1236 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى باتۇخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان.

رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قىرالچىسى (ئىمپېراتور تەسا) يېكاتېرىنا II نىڭ ۋاقتىدا رۇسلار بۇلغار شەھىرىدىكى بىنالارنى يەقتىپ، ئۇنىڭ تاشلىرىدىن خرىستىيان ئىبادەتخانىلىرى بىنا قىلغان.

3) ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ يوقىلىشى

ئىدىل بۇلغار خانلىقى 630 يىل (770 — 1400) ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ خانلىقتا بۇلغارلاردىن تاشقىرى، باشقا قەبىلىلەرمۇ ياشىغانىدى. ئۇلار ئىدىل بۇلغار خانلىقىغا تەۋە ئىدى.

ئىدىل بۇلغار خانلىقى 195 يىل (565 — 770) ھازار خاقانلىقى (468 — 965) غا قارام

بولغان بولسىمۇ، ئاساسەن مۇستەقىل ئىدى. بۇلغارلار 272 يىل (965 — 1236) تولۇق مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرگەن بولسا، 63 يىل (1236 — 1300) ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا بېقىندى بولۇپ ياشىغان.

مىلادىنىڭ 1236 - يىلى باتوخان بۇلغار شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ بۇلاپ - تالاپ ۋەيران قىلدى، لېكىن ئىدىل بۇلغار خانلىقىنى يوقاتمىدى. شۇنداق بولسىمۇ بۇلغار شەھىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھمىيىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئالتۇن ئوردا خانلىقى (1223 — 1506) نىڭ پايتەختى ساراي شەھىرى ئالدى.

ئىدىل بۇلغار خانلىقىغا مىلادىنىڭ 1400 - يىلىغا كەلگەندە، توقتامىشخاندىن تارتىپ ئابدۇللاخان II غىچە جەمئىي 23 كىشى خان بولدى. بۇ خانلارنىڭ ئىچىدە ئالماسخان، مىكائىلخان، ئەخمەتخان، تالىپ خان، مۆمىنخان، ھەسەنخان ۋە مەھەممەتخانلار مەشھۇر خانلار ئىدى. ئالماسخان مىلادىنىڭ 922 - يىلى مۇسۇلمان بولۇپ، ئىدىل بۇلغارلىرىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشتە تارىختا داستان بولغۇدەك ئىشلارنى قىلغان. ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 944 - يىلى باغدات‌قا بېرىپ، خەلىپە مۇتتىقىنى زىيارەت قىلغان. مانا شۇ يۇقىرىدىكى خانلارنىڭ غەيرىتى - شىجائىتى نەتىجىسىدە ئىدىل بۇلغارلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. شۇ سەۋەبتىن ئىدىل بۇلغارلىرى خرىستىيان دىنىغا كىرىپ رۇسلىشىپ كەتكەن دوناي بۇلغارلىرىدەك تەقدىرگە يولۇق

مايي، قىياپتىنى، ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالغان. ئەگەر ئۇ
دىل بۇلغارلىرى ئىسلام دىنىغا كىرمەي خرىستىيان دىنىغا
كىرگەن بولسا، ئاللقاچان رۇسلىشىپ كەتكەن بولاتتى.
بىر مىللەتنىڭ باشقا بىر مىللەتكە ئاسسىملياتسىيە بولۇپ
كېتىشى، ئاساسەن ئۇ مىللەتنىڭ مىللىي روھىنىڭ يوقىلىشى
غا باغلىق ئىكەنلىكى تارىختىن بېرى مەلۇم. مىللىي
روھنىڭ يوقىلىشى تۈرلۈك تارىخىي شارائىتلاردا تۈرلۈك
كونكرېت سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىرەر مىللەتنىڭ ئۆز
تارىخىنى ئۇنتۇشى، ئانا تىلىنى يوقىتىپ باشقا تىلنى
ئانا تىل ئورنىغا دەسستىشى، ئېسىل مىللىي ئۆرپ
ئادەتلىرىدىن ۋاز كېچىشى ئارقىلىق بولىدۇ. ئىدىل
بۇلغار خانلىقى مىلادىنىڭ 1400 - يىلى ئۇلۇغ ئىستېب
لاچى (ئۇلۇغ بويسۇندۇرغۇچى) ئاقساق تۆمۈر تەرىپ
دىن يوقىتىلغان بولسىمۇ، ئىدىل بۇلغارلىرى ھېلىمۇچە
«تاتار» نامى بىلەن ياشاپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ باشقا
مىللەتكە ئاسسىملياتسىيە بولماي ياشاپ كېلىشىدىكى ئاساسىي
سەۋەب — ئۇلارنىڭ مىللىي روھىغا سىڭىپ كەتكەن ئىسلام
ئېتىقادىنىڭ خاسىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.
ئەگەر ئۇلارنىڭ مىللىي روھى سۇسلىشىپ، ئاخىرىدا مىل
لىي روھى يوقىلىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ باشقا مىللەتكە
ئاسسىملياتسىيە بولۇپ كېتىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى
يېقىن.

ئىدىل بۇلغار خانلىرى①

خانلار	مىلادى يىللار
1 . توقسۇخان	(؟ — 770)
2 . ئايدارخان	
3 . زوبىرخان	
4 . شىلقاسخان	(900 — ؟)
5 . ئالماسخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى جەپەر)	(925 — 900)
6 . مىكائىلخان	(930 — 925)
7 . كەھمەتخان	(948 — 930)
8 . تالىپخان	(958 — 948)
9 . مۆمىنخان	(980 — 958)
10 . ھەسەنخان	(؟ — 980)
11 . مۇھەممەتخان	
12 . سەئىتخان	
13 . ئەبۇ ئىسھاقخان	(؟ — 1050)
14 . ئىسھاقخان	(1050 — ؟)
15 . باراجىخان	
16 . ئىبراھىمخان	
17 . سۇلىمانخان	
18 . ئىلىخان	(؟ — 1230)
19 . ھۆلات - تۆمۈرخان	(1230 — ؟)
20 . ئابدۇللاخانI	
21 . ھەسەنخان	(؟ — 1380)
22 . مۇھەممەتخان	(1380 — ؟)
23 . ئابدۇللاخانII	(؟ — 1400)

① يىلماز ئوز - تونا: «ئۇيغۇرلىرى تۈركىيە تارىخى» تۈركچە نۇسخا - توم، 237 - بەتكە قارالسۇن.

ئابدۇللاخانىنى 1400 - يىلى ئاقساق تۆمۈر ئۆلتۈرگەن.

V باب ۋېنگرىيە دۆلىتى

1. ۋېنگرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى

ۋېنگرلەر ياۋروپا هونلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋېنگر ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق:

مىلادىنىڭ 469 - يىلى ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى يەمىلغاندىن كېيىن، ۋولگا (ئىدىل) بويلىرىدا ياشايدىغان هون قەبىلىلىرى دون دەرياسىنىڭ بويىغا كۆچۈپ كەلگەن. هونلارغا ئاتىلانغان ئوغلى ئىرنىك يېتەكچىلىك قىلغان. مانا شۇ هونلار باشتا كۆك تۈرك خاقانلىقىغا، كېيىن هازار خاقانلىقىغا بېقىنىپ ياشىغان. هونلارنى فرانسوزلار هونگرى، نېمىسلار هونگار، لاتىنلار هونگارى، رۇسلار ۋېنگر دەپ ئاتاشقان. ياۋروپالىقلار هونلارنى ئەنە شۇنداق ئاتىدى. ۋېنگر ئاتالغۇسى هون قەبىلىلىرىنىڭ نامى بولغان ئون ئوغۇر سۆزىدىن كېلىپ چىققان. ياۋروپالىقلار ۋېنگرلەرنى ماجارلار دەپمۇ ئاتىشىدۇ. «ماجار» ئاتالغۇسى «مىڭكار» ئاتالغۇسىدىن كېلىپ چىقان بولۇپ، ئەسلى بەش ئوغۇر دېگەن سۆزدىن كەلگەنلىكى مەلۇم.

ۋېنگرلار دون دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كەلگەندىن باشلاپ ئۇرۇخۇن يەنسەي يېزىقىنى قوللانغان. ئېھتىمال، ئۇلار بۇ يېزىقنى هازارلار ئارقىلىق بىلگەن بولسا كېرەك. ۋېنگرلار ئىدىل بويلىرىدىن دون دەريا-سىنىڭ بويىغا كۆچۈپ كەلگەندە، ئۇلارغا هازارلارنىڭ كابار ئاتلىق قەبىلىسى قوشۇلغان. ۋېنگرلار مىلادىنىڭ 830 - يىلى ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن فىچىنەكلەرنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، دون بويلىرىدىن كۆچۈپ دونتىس، دنىپىر، ئاقسۇ (بۇگ)، دېنىستر دەريالىرىدىن ئۆتۈپ بىسارابىيىگە، بىر ئازدىن كېيىن مولداۋىيىگە كەلگەن.

2. ۋېنگر دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى

ۋېنگرلار مىلادىنىڭ 889 - يىلى ئىككىنچى قېتىم فىچىنەكلەرنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، يۇقىرىدىكى جايلاردىن كۆچۈپ دونای دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا (هازىرقى ۋېنگرىيىگە) كېلىپ ماكانلاشتى. ئۇلار شۇيىلى ئاتىلانىڭ پەي نەۋرىسى، ئالماسنىڭ ئوغلى ئاربادنىڭ هون ئەنئەنىسى بويىچە خان قىلىپ كۆتۈرۈپ، ۋېنگرىيە دۆلىتىنى قۇردى.

ۋېنگرىيە دۆلىتى (885 — 907 - يىللاردا هۆكۈم سۈرگەن) ئارپاد (889 — 907 - يىللاردا خان بولغان)، زولتان (907 — 945)، پالىجىس (945)، تاقسۇنۇ (950 — 970)، گىنرا (970 — 997)، ئىشتىۋانI (997 — 1038)، ئاندىراسII (1205 — 1235)، يانۇش خۇنيادى (1446 — 1458)، ماتىئاس كورۋىن

(1458 — 1490) قاتارلىق خانلار ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە كۈچمىنىپ سەلتەنەتلىك بىر دەۋرگە كىر گەنىدى.

زولتان مىلادىنىڭ 924 - يىلى گېرمان ساكسون ئىمپېرىيىسى (914 — 1024 - يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئىمپېراتورى ھېنرىخ I (919 — 936 - يىللاردا ئىمپېراتور بولغان) نى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ئۇنى ھەر يىلى سېلىق تۆلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان. ھېنرىخ I 933 - يىلى سېلىق تۆلەشتىن باش تارتقانلىقى ئۈچۈن، ۋېنگرلار ساكسونىيەگە بېسىپ كىردى. شۇ يىلى مېيرىبۇرگ يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا گېرمانلار ۋېنگرلارنى تارمار كەلتۈردى. زولتاننىڭ ۋاقتىدا ۋېنگرلار بىلەن گېرمانلار ئارىسىدا يەنە بىر قېتىم قاتتىق ئۇرۇش بولىدى. 955 - يىلى باۋارىيەگە بېسىپ كىرگەن ۋېنگر قوشۇنلىرىنى ھېنرىخ I نىڭ ئوغلى ئوتتو I (936 — 973) قوماندانلىقىدىكى گېرمان قوشۇنلىرى تارمار كەلتۈردى. بۇ ئۇرۇش ئاۋگوسبورگ دېگەن شەھەر نىڭ يېنىدا بولغان.

ۋېنگرلار (ھونلار) ئەزەلدىن تارتىپ قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەنىدى. گېزا (970 — 997) ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، رىمدىكى پاپا ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ خىرىستىيان پوپلىرىنى تەكلىپ قىلىدى. ۋە ۋېنگرلار ئارىسىدا خىرىستىيان دىنىنى تارقىتىشقا پەلباغلىدى. شۇندىن باشلاپ ۋېنگرلار قامان دىنىدىن چىقىپ خىرىستىيان بولۇشقا باشلىدى. بۇنداق قىلىش

ۋال ئىشتۋان I نىڭ ۋاقتىدا (997 — 1038) كۆچەيدى. ئىشتۋان مىلادىنىڭ 1000 - يىلى گېرمان ئىمپېراتورى ھېنرىخ II (973 — 1024 - يىللار غىچە ئىمپېراتور بولغان) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەنگەن. ئۇ شۇ يىلىق خىرىستىيان دىنىغا كىرىدىغان ۋەقە خىرىستىيان ئىبادەتخانىسى سالدۇرىدى. ۋېنگرلار بارا - بارا خىرىستىيانلىشىپ، قەسلى مىللىتىدىن ئۈزگىرىپ كەتتى. ئىشتۋان I ۋېنگرلار تېررىتورىيىسىدە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. بۇنداق ئىش چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ۋېنگرلار ھايات تىدا ناھايىتى چوڭ ئىلگىرىلەشنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئىشتۋان I قېيىن ئاكىسى ھېنرىخ II نىڭ يۈز خاتىرىسىنى قىلمايدىغان گېرمانلارغا قارشى ناھايىتى شىددەتلىك ھەربىي يۈرۈشنى باشلىدى. ئۇ بۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە گېرمانلارنى تارمار قىلىپ، سىلوۋاكىيىنى بېسىۋالدى. ئىشتۋان كېيىن رۇس دۆلىتىنىڭ كىنىزى باروسلاۋ مودىرى (1019 — 1054 - يىللار غىچە كىنەز بولغان) نىڭ ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى.

ۋېنگرلار ئاندىراس II نىڭ ۋاقتىدا (1205 — 1235) 5 - قېتىملىق ئەھلى سەلىپ يۈرۈشى (1221 — 1227) گە قاتنىشىپ مىسىرغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولغان. ئاندىراس II زاھىدتىپەرەست بولۇپ، تولا چالارنى ئەيىبلى - ئىشرەت، كەيپى - ساپا بىلەن ئۆتكۈزگەن.

ۋېنگرلار 10 - ئەسىردىن باشلاپ 13 - ئەسىرنىڭ

باشلىرىغچە ياۋروپا خەلقلىرىگە ناھايىتى قورقۇنچلۇق بىر دۈشمەن سۈپىتىدە دەھشەت سېلىپ تۇردى. ۋېنگر-لار شۇ مەزگىلدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، گېرمانىيىگە 20 قېتىم، ئىتالىيىگە يەتتە قېتىم، گوللاندىيىگە بىر قېتىم، فرانسىيىگە تۆت قېتىم، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە بىر قېتىم قاخشاتقۇچ ھۇجۇملارنى قىلدى، نۇرغۇن ئولجىلار-نى ئالدى. قۇل قىلىپ سېتىش ئۈچۈن مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئەسىرلەرنى ئېلىپ كەتتى.

ۋېنگرىيە دۆلتى تازا كۈچەيگەن مەزگىلدە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھازىرقى ۋېنگرىيەدىن باشقا، رومىنىيىنىڭ ئىردىل ۋە تامشۋار ۋىلايەتلىرى، يۇگوسلاۋىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ۋويۋودىنا، بېلگىراد، خورۋاتىيە، سولوۋېنىيە كىرگەن بولسا، شىمالدا سلوۋاكىيە، كارپات، ئوكرا-ئىنا سىمۇ كىرگەن.

3. ۋېنگرىيە دۆلىتىنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى

ۋېنگرخانى يانۇش خۇنيادى (1444 — 1450) مىلادىنىڭ 1444 - ۋە 1443 - يىللىرى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى (1290 — 1922) تەرىپىدىن مەغ-لۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ 1456 - يىلى بېلگىراد يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ئوسمان تۈرك قوشۇنلىرى ئۈس-تىدىن چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. شۇ غەلىبىدىن كېيىن، ۋېنگرلار تۈركلەرنىڭ ياۋروپاغا كېڭىيىشىنى بىر مۇد-دەت توختاتتى. خۇنيادى ۋاپات تىدىن كېيىن، ئۇنىڭ

ئوغلى ماتىئاس كورۋىينىڭ ۋاقتىدا (1458 — 1490) ۋېنگرلار يەنە كۈچىيىشكە باشلىدى. ماتىئاس كورۋىين ناھايىتى كۈچلۈك مۇنتىزم قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈنمۇ مۇكاپات-لاش تەدبىرىنى قوللاندى. ئۇ 1468 - يىلىدىن 1478 - يىلىغىچە چېخلار بىلەن ئۇرۇشۇپ مولداۋىيىنى بېسىۋالدى. 1485 - يىلى گېرمان ئىمپېراتورىنى تارمار قىلىپ، ئاۋىس-تىرىيىنىڭ پايتەختىنى ۋىناغا يۆتكىدى.

13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى (1290 — 1922) ۋۇجۇتقا كەلدى. تۈرك سۇلتانى مۇرات (1362 — 1389) - يىلىغىچە سۇلتان بولغان) 1389 - يىلى 6 - ئايدا سىرۋىيىنىڭ جەنۇبىدىكى كوسوۋو تۈزلەڭلىكىدە سىرۋىيە، بوسنىيە، بۇلغارىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. بىرلەشمە قوشۇننىڭ قوماندانى سىرۋىيە خانىي ئەسىرگە چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. تۈركلەر كوسوۋو ۋۇغەلىبىسىدىن كېيىن سىرۋىيە ۋە ئالبانىيىنىڭ كۆپ جايلىرىنى ئىگىلىۋالدى.

كوسوۋو تۈرۈشمىدىن 59 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ۋېنگرلارنىڭ خانىي يانۇش (يۇنۇش) خۇنيادىي گېرما-نىيە، پولشا قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئۇرۇش ئېلىپ بارىدى. يانۇش خۇنيادىنىڭ ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئىتتىپاقىغا سىرىبىيە، رومىنىيە، مولداۋىيە، سىيىجىم-لىيە، ئالبانىيىلەر قاتناشتى.

خرىستيان دۇنياسىدىكى بىر قانچە دۆلەتلەر-
نىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان يانۇش خۇنيادى مىلادىي
نىڭ 1448 - يىلى يۇز مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان
بىرلەشمە قوشۇنغا باش قوماندان بولۇپ، كوسوۋۇ تۇز-
لەڭلىكىگە قاراپ ماڭدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان
تۇرك سۇلتانى مۇرات II (1421 — 1451) تۇرك
قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش قوماندان بولۇپ، دەرھال
يولغا چىقتى.

سۇلتان مۇرات II يانۇش خۇنيادىنىڭ ھوزۇرىغا
ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇلھ تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى.
خۇنيادى سۇلھ تەلىپىنى رەت قىلدى.

1448 - يىلى 17 - ئىيۇن كۈنى تاڭ سەھەردە
ئىككى بۇيۇك قوشۇن كوسوۋۇ تۇزلەڭلىكىدە بىر - بىرىگە
قارشى سەپ تارتتى. ئوتتۇرا ئەسىردە يۇز بەرگەن ئەڭ
مەشھۇر، قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ بىرى بولغان ئىككىنچى
كوسوۋۇ ئۇرۇشى باشلاندى. ئۇرۇش ئۇچ كېچە -
كۈندۈز داۋام قىلدى. يانۇش خۇنيادىي باش قوماندان-
لىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن مەغلۇپ بولدى. يانۇش خۇن-
يادي ئۇرۇشنىڭ 3 - كۈنى كېچىسى قېچىپ كەتتى. بىر-
لەشمە قوشۇندىن قالغانلىرى تەسلىم بولدى.

يانۇش خۇنيادى ۋاپاتىدىن كېيىن، ماتىئاس كور-
ۋىننىڭ ۋاقتىدا (1458 — 1490) ۋېنگرلارنىڭ يەنە
بىر مۇددەت كۈچەيگەنلىكىنى باشتا ئېيتقان ئىدۇق.
لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، سۇلتان مۇھەممەت II (1451 —
1481 - يىلىغىچە سۇلتان بولغان) مىلادىنىڭ 1451 -

يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونىستان-
تىنوپولنى ئىشغال قىلىپ، 1056 يىل ھۆكۈم سۈرگەن
شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تۈركلەر
ناھايىتى كۈچىيىپ كەتكەن.

بولۇپمۇ سۇلتان سۇلايمان I نىڭ ۋاقتىدا (1520 —
1556) ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى مىسلى كۆرۈلمىگەن
ھالدا قۇدرەت تاپتى. تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتور-
يىسى ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا قاتارلىق ئۈچ قىتئەنىڭ
خېلى كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

سۇلايمان I مىلادىنىڭ 1521 - يىلى ۋېنگرلار-
دىن بەلگىرادنى تارتىۋالدى. سۇلتان سۇلايمان I مىلا-
دىنىڭ 1526 - يىلى ناھايىتى چوڭ قوشۇننى باشلاپ
ۋېنگرلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. شۇ يىلى
8 - ئايدا ۋېنگرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى ماخاجىس شەھىر-
ىنىڭ يېنىدا تۈركلەر بىلەن ۋېنگرلار ئارىسىدا ئۇرۇش
بولدى. ئۇرۇشتا سۇلتان سۇلايمان I قوماندانلىقىدىكى
تۈرك قوشۇنلىرى ۋېنگر قوشۇنلىرىنى تامامەن قىرىپ
تاشلىدى. ۋېنگر خانى لودىۋىك I مۇ تۈركلەر قولىدا
ئۆلدى.

ماخاجىس ئۇرۇشىدىن كېيىن ياۋروپادا 630 يىل
ھۆكۈم سۈرگەن ۋېنگرىيە دۆلىتى يوقالدى. ئۇنىڭ
تېررىتورىيىسى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەلىكىدە
قالدى. 1683 - يىلى ۋېنا ئۇرۇشىدا تۈركلەر مەغلۇپ
بولدى. ئاۋستىرىيە، ۋېنتسىيە، پولشا، رۇسىيە بىلەن
بىرلىشىپ تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىپ،

ۋېنگرىيىنى ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋالدى.

ۋېنگرىيە 230 يىل (1687 — 1918 - يىللار-دا) ئاۋستىرىيىگە قارام-قارشى بولۇپ ياشىدى. شۇ مەزگىل ئىچىدە ۋېنگرلار مۇستەقىل بولۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ كەلدى. مۇنداق كۈرەشلەرنىڭ ئەڭ مەشھۇرى 1848 - يىللىدىكى ۋېنگرىيە ئىنقىلابى ئىدى. ۋېنگرلار مۇستەقىل دېموكراتىك رېسپوبلىكا قۇرۇش ئۈچۈن 1848 - يىلنىڭ 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنىنى ئاۋستىرىيىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭغا ۋېنگرىيە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ داھىسى كوشوت (1802 — 1894) يېتەكچىلىك قىلغان. 1849 - يىل 1 - ئايدا ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرى ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ئۈچۈن بودا پېشتقا ھېرىپ كىردى. كوشوت يېتەكچىلىكىدىكى ئىنقىلابىي قوشۇن ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. 4 - ئايدا ۋېنگرىيە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. كوشوت ۋېنگرىيە رېسپوبلىكىسىنىڭ رەھبىرى بولۇپ سايلاندى.

دەل شۇ پەيتە، چار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى نىكولاي I (1831 — 1855) ئاۋستىرىيە ئىمپېراتورى فرانسىس يوزىف I نىڭ تەكلىپىگە كۆرە، ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن پاسكەۋىچ قوماندانلىقىدا 160 مىڭ رۇس قوشۇنلىرىنى ۋېنگرىيىگە ماڭدۇردى. نىكولاي I پاسكەۋىچقا ئەۋەتكەن يوللۇرۇقىدا: «بەدبەختلەرگە رەھىم - شەپقەت قىلما» دېگەن. رۇسىيە ۋە ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋىدا

قالغان 23 مىڭ كىشىلىك ۋېنگرىيە قوشۇنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغان. كوشوت ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تۈركىيىگە قېچىپ كەتكەن.

1848 - يىلدىكى ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنىڭ ئاتاقلىق يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان قورقماس جەڭچى شائىر شاندور فىتىفى (1821 — 1849) پاسكەۋىچنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

شائىر شاندور فىتىفى قولىغا قورال ئېلىپ ئىنقىلاب قاتناشقاندىن تاشقىرى، ئىنقىلابىي قوشۇنغا پۈتمەس - تۈگىمەس كۈچ بېغىشلايدىغان ئاجايىپ يالقۇنلۇق شېئىرلارنى يازغانىدى.

ئۇنىڭ:

ھاياتلىق راستىنلا ئېسىلدۇر قىممەت،
مۇھەببەت ئەلادۇر بەلكى ئۇنىڭدىن،
ئازادلىق ئۈچۈندۇر دېيىلسە ئەگەر،
ئەخمىرسىز كېچىمەن ھەر ئىككىسىدىن.

دېگەن شېئىرى ئىنقىلابتا مۆلچەرلىگۈسىز ئىنقىلابىي رول ئويناغانىدى.

ۋېنگرىيە ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسى بىرلىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، 1918 - يىلى مۇستەقىل بولدى.

ۋېنگرىيە دۆلىتىنىڭ خانلىرى
(1526 — 889)

خانلار	مىلادى يىللىرى
1. ئارپاد (12)	(907 — 889)
2. زولتان	(945 — 907)
3. پالجمس	(950 — 945)
4. توقسونو I	(970 — 950)
5. گىزا I	(997 — 970)
6. ئىشتىۋان	(1038 — 997)
7. فېتىر	(1041 — 1038)
8. ئاداسا موئىل	(1044 — 1041)
9. ئاندراس I	(1060 — 1044)
10. بىلا I	(1063 — 1060)
11. سالامون	(1074 — 1063)
12. گىزا II	(1077 — 1074)
13. لاسزىلو I	(1095 — 1077)
14. كالمان	(1116 — 1095)
15. ئىشتىۋان II	(1131 — 1116)
16. بىلا II	(1141 — 1131)
17. گىزا III	(1161 — 1141)
18. ئىشتىۋان III	(1172 — 1161)
19. لاسزىلو II	(1173 — 1172)
20. ئىشتىۋان IV	(؟ — 1173)
21. بىلا III	(1196 — 1172)
22. ئىمىرى	(1204 — 1196)
23. لاسزىلو III	(1205 — 1204)
24. ئاندراس II	(1235 — 1205)

25. بىلا IV	(1270 — 1235)
26. ئىشتىۋان V	(1272 — 1270)
27. لاسزىلو IV	(1290 — 1272)
28. ئاندراس III	(1301 — 1290)

ۋېنگرىيە دۆلىتىگە ئارپاد ئەسلىدىن (28 خان)، ئىتالىيان (بىر خان)، گېرمان (ئۇچ خان)، فرانسۇز (تۆت خان)، لېتۋا (ئۇچ خان)، رومىن (ئىككى خان)، ئوسمانلىق تۈركلەردىن (ئون خان) چىققان كىشىلەرمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

شەرقىي ياۋروپادا 11 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە ئىچىنەكلەر، ئوغۇزلار، كومانلار، قىپچاقلار مەلۇم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە روللارنى ئويناشقان. ھازىرچە بۇ جەھەتتىن تەپسىلىي مەلۇمات بەرمەيمىز.

ئۇنۇمچە

ئۇلۇغ ياۋچىلار

كىرىش

تارىختا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار تارىخنىڭ ئۇزۇنلۇقى، چەكسىزلىقى بىلەنلا ئەمەس، يەلكى توخا- رىستان، كوشان ئىمپېرىيىسى، ئاق ھونلار (ئېپتالىتلار) ئىمپېرىيىسى قاتارلىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرغانلىقى، يۈكسەك، باي مەدەنىيەت يارىتقانلىقى بىلەنمۇ مەشھۇر.

تۈركىي خەلقلەر قەدىمكى چاغلاردا دۇشمەننى (بۇ سۆز ئاۋېستىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن) «ياۋ» دەپ ئاتايتتى. بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز بولغان ئۆزبېكلەر ھازىرمۇ دۇشمەننى «ياۋ» دېسە، قازاقلار «جاۋ» دەپ ئاتىشىدۇ. «ياۋچى» دېگەن ئىسىم ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئۇرۇشقاق، ئۆز قوشنىلىرى بىلەن دۇشمەنلىشىپ تۇرىدىغان ناھايىتى جەڭگىۋارلىقىغا قاراپ قويۇلغانلىكەن.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورىدا ياشاپ كەلگەن، ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ھون ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇتقا كېلىشتىن بۇرۇن (مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن) مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئاھالىسى بىر مىليونغا يېقىن بولسا كېرەك.

1. ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

ئەزەلدىن تارتىپ ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن قېرىنداش بولغان ھونلار، ئۇيغۇنلار بىر-بىرىگە يان قوشنا بولۇپ ياشايتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيغۇنلار بىلەن خېشى كارىدورىدا ياشىسا، ھونلار ئۇلارنىڭ شەرقىدە (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىدە) ياشايتتى.

مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرى ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى نانداۇمىنى ئۆلتۈرگەن، يايلاقلىرىنى بېسىۋالغان. مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇنلار شەرققە قاراپ قېچىپ، ھونلار پاناھىغا كەتكەن. بۇ چاغدا، مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن ۋۇجۇتقا كەلگەن ئۇلۇغ ھون ئىمپېرىيىسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ غەيرىتى ۋە شىجائىتى تۈرقىسىدا كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. ھونلار يېنىغا بارغان ئۇيغۇنلارنىڭ يابغۇسى (يابغۇ — مەنسەپ نامى) تۇغۇلغانغا بىر نەچچە ئاي بولغان خانزادە زاغۇمىنى (نانداۇمىنىڭ ئوغلى) ئېلىپ قاچقان. باتۇر تەڭرىقۇت خانزادە زاغۇمىنى چوڭ قىلىپ ئۆستۈرگەن. زاغۇمىنى ھونلار ئىچە

لىپ بارغان ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەن. باتۇر تەگرىقوت ئۇنى ئۇيغۇرلارغا خان قىلىپ تەينەپ، پۇتۇن ئۇيغۇر ئاھالىسىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا قايتۇردى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇيغۇر بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ قېتىم ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيغۇرلار ئىرسىن ۋادىسىدىن (نىڭشيادا)، خېبشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ يەرلىشىپ قالدى.

مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن باتۇر تەگرىقوت ئوغلى قايۇق باشچىلىقىدا هون قوشۇنلىرىنى ئۇلۇغ ياۋچىلار (ياۋچىلار ئىسيان كۆتۈرگەنىدى) ئۈستىگە ماڭدۇردى. قايۇق باشچىلىقىدىكى هون قوشۇنلىرى ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار قىلدى، ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈردى. قانلىق جازا يۈرۈشىگە ئۇچرىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار مەرھۇم خانىنىڭ ئايالى باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچۈپ، دەسلەپ كۇچارغا كەلگەن. بۇ يەردىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، يېڭىدىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇنلارنى جايلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا يەرلەشكىنىگە 25 يىل بولغاندا (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن)، هونلار يارىمىنى ئالغان ئۇيغۇنلار ئۇلۇغ ياۋچىلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدىن غەربىي جەنۇبقا سىلجىپ قەشقەرگە كەلگەن. بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا باكتېرىيىگە (هازىرقى ئافغانىستانىڭ شىمالىي قىسمى) ۋە ئامۇ دەريا سىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان.

2. توخارىستان

(50 — 150)

ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن باكتېرىيىگە بېسىپ كىرىپ، گىرىك ماكىدون هۆكۈمرانلىقىنى (ئىسكەندەر مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىرانىنى بېسىۋالغاندىن باشلاپ توخارىستاندا گىرىك ماكىدون هۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغان)نى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تارىختا «توخارىستان» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرغان. «توخار» سۆزىنىڭ قانداق كېلىپ چىقىشلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق مەنالارغا ئىگە ئىكەنلىكى هەققىدە هېلىغىچە ئېنىق بىر ئۇقۇم يوق.

مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئالدىنقى بارغان جايىدىن چىقىپ ئۇلارنىڭ هونلارغا قارشى كۈرەشتە خەن سۇلالىسىغا ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلغان. لېكىن ئۇلۇغ ياۋچىلار جايىدىن تەرىپىدىن قوزغىلىغان تەلەپلەرنى رەت قىلغان.①

تاشقى موڭغۇلىيەدىكى «نوپۇن تېغىدىكى هون قەۋرىستانلىقىدىن يۇڭدىن توقۇلغان كەشتە گۈللۈك پەردىلەر تېپىلغان. بۇ پەردىلەردە سەپ تارتىپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار تەسۋىرلەنگەن. ئادەملەرنىڭ قىياپىتىگە ۋە ئۇلار-

① خەن سۇلالىسى يىلنامىسى «پەرغانە مەققىدە قىسسە» ۋە «جاڭ چىيەن مەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

نىڭ توخارچە (ياۋچىلارچە — تا) كىيىم كىيگىنىگە قاراپ، شۇنىڭدەك بۇ پەرزەنتلەرنى زىننەتلىگەن ... يوللارغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇلار پەقەت توخارىستان تېررىتورىيىسىدىلا مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ياكى بىر ئەسىر بۇرۇن ئىشلەپچىقىلغان بولۇشى مۇمكىن»①

بۇ پەرزەنتلەرگە قارىغاندا، توخارىستان دۆلىتىنى قۇرۇپ بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ياۋچىلار خېلى يۇكسەك مەدەنىيەت ياراتقان.

3. كوشان ئىمپېرىيىسى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى 50 - يىلدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە)

ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان توخارىستان دۆلىتى بەش يابغۇ (مەنسەپ نامى) تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بەش خانلىققا بۆلۈنەتتى. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ۋاخان يابغۇسى (ئافغانىستانىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)
2. ماستوج يابغۇسى (شىمالىي پاكىستاندىكى ماستوج)
3. كوشان يابغۇسى (ۋاخانىنىڭ غەربىدە)
4. فەرۋان يابغۇسى (كابولنىڭ شىمالىدا)
5. كابول يابغۇسى

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 — توم، 105 - بەتكە قارالسۇن.

يۇز يىل ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 150 — 50 - يىللار) توخارىستان دۆلىتى مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ بىرلەشكەن كۈچلۈك كوشان ئىمپېرىيىسى بولۇپ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇن كوشان يابغۇسى قەشقا باشقا يابغۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، كوشان نامى بىلەن تاتالغان ئىمپېرىيىگە ئاساس سالدى. ئۇ، پارىيە بىلەن ئۇرۇش باشلاپ پارىيە قوشۇنلىرىنى ھىندو قۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا، كابول ۋايونى ئەتراپىدا تارمار قىلدى. شۇ ئۇرۇشتىن كېيىن قەشقا پارىيە تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى كوشان ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋالدى.①

مىلادىدىن بۇرۇنقى 50 - يىلدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە تەخمىنەن 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كوشان ئىمپېرىيىسىنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش مۇمكىن. قاد فىس I (40 — 75) ۋە قاد فىس II (75 — 95) قاتارلىق كوشان ئىمپېراتورلىرى ۋاقتىدا، كوشانلارنىڭ پائالىيىتى ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە بولدى. شۇنداقتىمۇ قۇجۇلا قاد فىس I (40 — 75) كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىنى خارەزمى، سوغدىيانا دىن ھىندىستانغىچە، پامىر دىن پارىيىگىچە كېڭەيتتى. قاد فىس II (75 — 95) ھىندىستانىنى بانارىسقىچە بېسىۋالدى. كوشانلار ئۆزىنىڭ سىياسىي مەركىزىنى ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى پىشاۋۇرغا كۆچۈرگەن. كوشان

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 107 - بەتكە قارالسۇن.

لار قەنشقا II (110 — 123 - يىللاردا ئىمپېراتور بول-
غان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئىمپېراتور بولغان دەۋردە-
تازا كۆچەيگەن.

كوشان ئىمپېرىيىسى «شاھلار شاھى» قەنشقا II
(بەزى تارىخچىلار ئۇنى 78 — 123 - يىللاردا ئىمپې-
راتور بولغان دېيىشىدۇ) ئىمپېراتورلۇق قىلغان مەزگىلدە-
ناھايىتى كۈچەيىپ، ئاجايىپ گۈللىنىش باسقۇچىغا
كىرگەن.

قەنشقا II دەۋرىدە شەرققە سىلجىش كۈچەيىپ،
كوشانلارنىڭ ھىندىستانداكى ھۆكۈمرانلىقى كېڭەيتىلگەن
ۋە مۇستەھكەملەنگەن. كوشان ئىمپېرىيىسى دۇنياۋى
ئەھمىيەتكە ئىگە دۆلەتكە ئايلانغان.

كوشان ئىمپېراتورى قەنشقا II 89 - يىلى خەن سۇ-
لالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى
بىلدۈرگەن. لېكىن پادىشاھ خەن خىدى قەنشقا II نىڭ
تەلىپىنى رەت قىلىپ، كوشان ئەلچىلىرىنى قاماققا ئالغان.
بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان قەنشقا II پامىر ئارقىلىق
خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تەسىرى كۈچلۈك بولغان
غەرب ئەللىرىگە (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) 60 مىڭ
كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇجۇم باشلىغان. بۇچاغدا، خەن
سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە تۇرغان ئەلچىسى بەلچاۋ خوتەن-
ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنىڭ بىرلەشمە
قوشۇنلىرىغا يول كۆرسىتىپ، كوشان قوشۇنلىرىنى مەغ-
لۇبىيەتكە ئۇچراتقان. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 90 - يىلى
يۈز بەرگەن. خەن سۇلالىسى 103 - يىللىرى ھونلار-

نىڭ بېسىم كۈرسىتىشى نەتىجىسىدە بەنچاۋنى قەشقەردىن
چاقىرىۋېلىشقا مەجبۇر بولغان. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا خەن
سۇلالىسى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت
ئۈزۈلگەن. قەنشقا II غەرب ئەللىرىدىكى دۆلەتلەر بىلەن
مەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغان.① ئۇ ئىمپېراتورلۇققا
قىلغان مەزگىلىنىڭ ئاخىرىدا خوتەن، ياركەنت، قەشقەر
خانلىقلىرىنى ئۆز ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشۇۋالغان.

قەنشقا II ئۆز ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى تۇرلۇك
خەلقلەرنىڭ ھەر خىل دىنىي ئېتىقادىنى بىرلىكە كەل-
تۈرۈش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 100 - يىلى كەشمىرده
بۇددىستلارنىڭ خەلقئارا قۇرۇلتىيىنى چاقىردى. قۇرۇلتايدا
كېيىنچە جۇڭگو، تىبەت، موڭغۇلىيە، ياپونىيىگە تارقالغان
بۇددىزمنىڭ ماھايانا مەزھىپىنىڭ ئەقىدىلىرى مۇھاكىمە
قىلىنىپ، ئۇنى كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈن تېررىتورى-
يىسىدە ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن تەدبىر قوللىنىلدى.
قەنشقا II بۇنداق قىلىشتا كوشان ئىمپېرىيىسىدىكى
تۇرلۇك خەلقلەرنىڭ تۇرلۇك دىنىي ئېتىقادى بىرلىكە
كەلگەندە (پەقەت بىرلا دىنغا — بۇددىزمغا ئېتىقاد
قىلغاندا) مەنىۋى جەھەتتە كوشان دۆلىتىنىڭ بىرلىك-
نىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە پايدىلىق بولىدۇ، دېگەن مەقسەت-
نى كۆزدە تۇتقان. بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا
تارقىلىشىدا قەنشقا II نىڭ تەشەببۇسى خېلى چوڭ رول
ئوينىغان. قەنشقا II 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەشھۇر

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 108 - بەتكە
قارالسۇن.

ھۇددىستلارنى ئېلىپ، ئۆزى خوتەنگە كېلىپ، بۇددا دىنىنى تارقىتىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان.

ت. ق. نەشقا III ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدە، ئۇ شەرق ئەللىرى بىلەنلا ئەمەس، غەرب ئەللىرى بىلەنمۇ ئالاقە ئورناتقان. مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى كوشان ئەلچىلىرىنىڭ رىمنىڭ بارغانلىقى مەلۇم. 3 - 4 - ئەسىرلەردە ياشىغان رىما يازغۇچىلىرى، 2 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا رىما ئىمپېراتورلىرى تاجىكان، ئانتونىن پىيى دەۋرىدە رىمدا پەيدا بولغان كوشان ئەلچىلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىدە ناھايىتى كۆپ مىقداردا رىما ئىمپېراتورى نېرۇن (مىلادى 54 — 68 - يىللارغىچە ئىمپېراتور بولغان) تەڭگىلىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ. كوشانلار رىم بىلەنلا ئەمەس، شەرقىي ياۋروپادىكى ئەللەر بىلەنمۇ ئالاقىدا بولغان.①

كوشانلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ھەققىدە يېتەرلىك، ئېنىق مەلۇمات يوق. بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كوشان ئىمپېرىيىسى مىلادى 3 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاق ھونلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 50 - يىلدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلغىچە) شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغان. كوشانلار غەرب مەدەنىيىتى

① «ئۇزبېكستان س س ر تارىخى» ئۇزبېكچە 1 - توم، 109 - بەتكە قارالسۇن.

(ئاساسەن يونان مەدەنىيىتى) ئاساسىدا مەزمۇنى مول يۇكسەك مەدەنىيەتنىڭ يارىلىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. كوشانلار دەۋرىدە مۇزىكا، ھەيكەلتاراشلىق، رەسساملىق، بىناكارلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ھازىرقى ئۆزبېكستاننىڭ تېرمىز شەھىرىگە يېقىن بولغان «ئايرى تام» دىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان چالغۇچىلارنىڭ تاشتىن ياسالغان ھەيكەل شەكلىدىكى تەسۋىرى شۇنى ئىسپاتلايدۇ.①

كوشان سەنئىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىدە (ھىندىستاندىكى تاكسىلا ۋە ماتۇرا شەھەرلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرى)، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە (كۇچار ۋە قەشقەردىن تېپىلغان ھەيكەللەر) ۋە شەرقىي ياۋروپا مەدەنىيىتىدە (ئالانلار مۇھىتى ئارقىلىق) چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.②

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ھەر خىل تىللار (تۈركىي، پارىس، ھىندى)دا سۆزلەشكەن بولسا، ئۇلار شۇ ۋاقىتتا خارەزمى يېزىقى، قاروشتى يېزىقى، كوشان يېزىقى (بۇ يېزىق يونان يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن) قاتارلىق يېزىقلارنى قوللانغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ئاتەشپەرەست، قامانىزم، مانىخەي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغاندىن تاشقىرى، بۇددا دىنىغمۇ ئېتىقاد قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيا

① «ئۇزبېكستان س س ر تارىخى» ئۇزبېكچە 1 - توم، 114 - بەتكە قارالسۇن.

② «ئۇزبېكستان س س ر تارىخى» ئۇزبېكچە 1 - توم، 116 - بەتكە قارالسۇن.

يەتتە سۇدىن تېپىلغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى شۇنىڭ دىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

كوشانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا - بارا سۇسلىشىپ (كوشان دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا خارەزمى، سوغدىيانە مۇستەقىل بولۇۋالغان)، ھىندىستان مۇھىتىدا ياشىغانلىقتىن، كوشان ئىمپېراتورلىرى ھىندى شاھلىرىغا، كوشان تۇركلىرى ھىندىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەپنامىسى

خاقانلار — مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. قەدفىز I (50 — 30) تەخمىنەن 20 نەچچە يىل ئىمپېراتور بولغان.
2. خۇۋىشقا (50 — 10) 40 يىل ئىمپېراتور بولغان.
3. ۋاسۇدىۋا (40 — 10) 30 يىل ئىمپېراتور بولغان.
4. قۇجۇلا قادفىس I (40 — 75) 35 يىل ئىمپېراتور بولغان. (قۇجۇلا I نى بەزى تارىخچىلار مىلادىنىڭ 5 - يىلىدىن 50 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان، ئۇ 70 ياشتىن ئارتۇقراق ئۆمۈركۆرگەن دېيىشىدۇ.)
5. ۋىما قادفىس II (75 — 98) 20 يىلدىن ئارتۇقراق ئىمپېراتور بولغان.

بەزى تارىخچىلار ۋىما قادفىس II نى مىلادىنىڭ 51 - يىلىدىن 78 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان دېيىشىدۇ.

6. ۋېمشقا (95 — 110) 15 يىل ئىمپېراتور بولغان.
7. قەنىشقا II (110 — 129) 10 يىلدىن ئارتۇقراق

ئىمپېراتور بولغان.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا «شاھىلار شاھى» نامىنى ئالغان ئىمپېراتور قەنىشقا II مىلادىنىڭ 78 - يىلىدىن 123 - يىلىغىچە 45 يىل ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان. مۇشۇ قاراش پاكىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

8. ۋاسۇدىۋا II مىلادىنىڭ 250 - يىللىرى تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن.
9. كىتارا

بۇ مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇغۇلغان.

ھېلىغىچە كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەپنامىسىنى تولۇق ئېنىقلاشقا ئاساس بولىدىغان ماتېرىياللار بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ھازىرچە شۇنچىلىك چۈشەندۈرۈلدى.

4. ئاق ھون ئىمپېرىيىسى

(420 — 565)

1

قەنىشقا II ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كوشان ئىمپېرىيىسى ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. كوشانلار مىلادىنىڭ 3 - ئەسىرگە كەلگەندە، باكتېرىيە (شىمالىي ئافغانستان) بولكا ۋادىسى، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىنىلا

ئۆز قولىدا ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ناھايىتى تېزلا بىر قانچە ئۇششاق خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (226 — 651) كۈچەيىشكە باشلاپ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھازىرقى ئافغانىستانىنى بېسىۋالدى. 4 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ھىندىستاندىكى گۇپتا پادىشاھلىقى كۈچەيىپ، ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. كوشانلارنىڭ كىچىك خانلىقىنىڭ قالدۇقى ھىندوقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىلا ساقلىنىپ قالدى.

مىلادى 5 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا (420 ـ يىلى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىدىن كەلگەن ئاق ھۇنلار باكتېرىيىنى بېسىۋېلىپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ كوشانلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى.

ئاق ھونلار ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چىرايى ئاق سۇزۇك بولغانلىقى ئۈچۈن، روما تارىخچىسى فروكوفىيس ئۇلارنى «ئاق ھونلار» دەپ يازغان. 5 ـ ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىلىرى كوشانلار بىلەن ئېپتالىتلارنى (ئاق ھونلار) «بىر-بىرىدىن پەرق قىلمايدۇ» دېگەن.① چۈنكى كوشانلار بىلەن ئېپتالىتلار (ئاق ھونلار) ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن ئىدى. بۇنى «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېپتالىتلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتمۇ ئىسپاتلايدۇ. يىلنامىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئېپتالىتلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى

① «ئۇزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۇزبېكچە 1- توم، 118 - بەتكە قارالسۇن.

كى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن كېلىپ چىققان.»

دەمەك، ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى (ئېپتالىتلار ئىمپېرىيىسى) ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان ئۇچىنچى دۆلەت ھېسابلىنىدۇ.

ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ماراكەنت (ھازىرقى سەمەرقەنت) بولۇپ، ئۇنىڭ ئاق تۆت ھۈرجەكلىك بايرىقىنىڭ غەربىي چېتىگە بەش قىرلىقتىن ئۇچ يۇلتۇز چۈشۈرۈلگەن.

II

ئاق ھونلار دۆلتى ۋۇجۇتقا كېلىش بىلەنلا ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (226 — 651) بىلەن دۇشمەنلىشىپ قالدى. ئاق ھونلارنىڭ تۇنجى پادىشاھسى ئاق سۇيارخان ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدە (420 — 450) ئىران ساسانىلار شاھى بەھرام گۇر (418 — 438) ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. مەزكى شاھى جاھان يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ساسانىلار غەلبە قىلدى. ئاق ھونلار بىلەن ساسانىلار ئارىسىدىكى چېگرا تالقان شەھىرى (مەزكى شاھى جاھان بىلەن بەلخ ئارىسىدىكى شەھەر) يېنىدا بەگلەشتى. ساسانىلار شاھى يەزدىگىرد II پادىشاھلىق قىلغان مەزگىلدە (438 — 457) ئاق ھونلار بىلەن ساسانىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش بالخان تېغى يېنىدىكى چال شەھىرىدە (ھازىرقى كىزىلسۇۋدىسكى يېنىدا) بولۇپ، ئاق ھونلار

لار ئىمپېراتورى (بۇ ئېھتىمال ئاق سۈيارخان بولۇشى مۇمكىن) ئۆلتۈرۈلدى.

ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى تورامان خان ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدىن باشلاپ (450 — 502) ناھايىتى كۈچىيىپ كەتتى.

ئىران ساسانلار شاھى يەزدىگىر II مىلادىنىڭ 453 - 454 - يىللىرى ئاق ھونلارغا قارشى ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى. بۇ يۈرۈش تورامانخان تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ئىران ساسانلار شاھى پىروز ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (457 — 485) ئىران بىلەن ئاق ھونلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ ئۇرۇشتا ئاق ھونلار غەلبە قىلدى. پىروز ئاق ھونلارغا ئەسىر چۈشتى. لېكىن پىروز ئىرانىنىڭ ئىنتىپاقدىشى شەرقىي روما (روما ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 390 - يىلى غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن) ئىمپېرىيىسىنىڭ زېيون تەرىپىدىن ئاق ھونلارغا ئەۋەتىلگەن ئولپان ھېسابىغا ئەسىرلىكتىن قۇتۇلدى. مىلادىنىڭ 457 - يىلدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئىران ساسانلار سۇلالىسى ئاق ھونلارغا چېگرادىكى تالقان شەھىرىنى بېرىش ۋە بەھرامگور ۋاقتىدا بىلكى گىلەنگەن چېگرادىن ئۆتمەسلىك مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، بۇ شەرتلەرنى ئورۇنلاشتىن باش تارتقان. پىروز شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىران ساسانلار پايتەختىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئۈستىمۇ ھەمراللىقىدا (روما ئىمپېرىيىسى ئىرانغا ئالتۇن يارىدەم قىلىپ

ئىرانىنى ئاق ھونلارغا قارشى كۈشكۈرتىكەن) ئاق ھونلارغا قارشى ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى. بۇ قېتىمقى تورامانخان باشچىلىقىدىكى ئاق ھون قوشۇنلىرى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، پىروزنى ئەسىر ئالدى. ئەسىرگە چۈشكەن پىروز كۈمۈش دىنار (ئىران پۇلى) بىلەن تولدۇرۇلغان قاپلار يۈكلەنگەن ئوتتۇز خېچىر بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 25 خېچىر كۈمۈش دىنارنى ئاران بېرەلىگەن. شۇڭا، قوباد ئاتلىق ئوغلىنى ئاق ھونلارغا گۆرەگە قويۇپ، ئىككى يىل خىراج تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. پىروز بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن، ئۆز سىگىللىرىدىن بىرىنى تورامانخانغا ياتلىق قىلىپ، ئاق ھونلار بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە ئۇرۇنغان. ئەمما پىروز ئالدامچىلىق قىلىپ، تورامانخانغا ئۆز سىگىلىسى ئەمەس، بەلكى باشقا بىر يالغان مەلىكىنى ياتلىق قىلغان. بۇنداق ئالدامچىلىقنى سېزىپ قالغان تورامان خان ئىراندىن كەلگەن ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرۈشكە ۋە بىر قىسمىنى ئۇرۇپ ناكا قىلىۋېتىشكە بۇيرۇق بەرگەن.①

تورامانخان ئىران ساسانلار سۇلالىسى ئۈستىدىن قازانغان ئىككى قېتىملىق غەلىبىدىن كېيىن، ئىرانىنى ئاساسەن قارام ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان.

پىروز مىلادىنىڭ 484 - يىلى شەرقىي روما ئىمپ-

① «ئۆزبېكستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 121 - بەتكە قارالسۇن.

پەرىيسىنىڭ ياردىمىنى ئېلىپ، ئاق ھونلارغا قارشى ئۇچمنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى.

ئىران قوشۇنلىرى چېگىردىن ئۆتۈپ ئاق ھونلار تەررىتورىيىسىگە قەدەم قويغان ھامان تەييارلاپ قويۇلغان ئۇستى نىقاپلانغان چوڭقۇر ئورەكلەرگە چۈشۈپ ھالاك بولدى. ئاق ھونلار پىروز باشچىلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرىنى (پىروزمۇ ئۆلگەن) پاجىئەلىك يوسۇندا ھالاكەتكە ئۇچراتقاندىن كېيىن، ئىرانغا ناھايىتى ئېغىر خىراج سالغان. مەڑى شاھى جاھانىمۇ بېسىۋالغان.

يۇقىرىدىكى غەلىبىدىن كېيىن، ئاق ھونلار كابۇل ۋە ھىندىستاننىڭ پەنجاب ۋادىسىنى ئىگىلىدى. ئارقىدىنلا تورامان خان قارا قۇرۇمدىن ئۆتۈپ خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، كۇچار قاتارلىق خانلىقلارنى جۈجانلار قولىدىن تارتىۋالدى.① تورامان خان ئىمپېراتور بولغان چاغدا (450 — 502) ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمى، تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى كىرگەن.

ئىران ساسانلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى قۇباد (484 — 530)، نوشىرىۋان (530 — 580) ۋاقتىدا ئىران ئاق ھونلارغا سېلىق تۆلەپ تۇردى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، مىلادىنىڭ 457 - يىلىدىن باشلاپ (پىروز پادىشاھ بولغاندىن تارتىپ) 554-

① لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى «ئېپتالىتلار ھەققىدە قىسقىچە قارالسۇن.

يىلغىچە ئىران ساسانلار سۇلالىسى ئاق ھون ئىمپېرىيىسىگە قارام بولۇپ ياشىدى. 6 - ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى لازار پاربىسكى «پىروزنىڭ ئۇرۇشىنى ئېپتالىتلەرگە (ئاق ھونلارغا دېمەكچى) ساتقان لىقى ۋە قوللۇقتىن ئۇنىڭ ھېچقاچان خالاس بولالمىغانلىقىنى غەمكىنلىك بىلەن قەيت قىلىدۇ».①

ئاق ھونلار مېھرىگۈزا ئىمپېراتور بولغان مەزگىللەردە (502 — 540) قارا شەھەرنىڭ غەربىدە ئۇيغۇر خانلىقى (487 — 546) بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇشقان. مېھرىگۈزا جۇجان خاقانى ئاي ناغاي (521 — 551) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلىنىپ، جۇجانلار بىلەن بولغان دۇشمەنلىك ھالىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىغا تولاراق جۇجانلار مەنپەئەتدار ئىدى.

بۇنىدىن تاشقىرى، مېھرىگۈزا مىلادىنىڭ 516 يىلى چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى لياڭ سۇلالىسى (502—557) غا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورناتقان.②

ئىران پەقەت مىلادىنىڭ 554 - يىلىدىن باشلاپ ئاق ھونلارغا بولغان قارامللىقتىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل ياشاشقا ئېگە بولغان. بۇنىڭغا مىلادىنىڭ 551 - يىلى قۇرۇلغان كۆك تۈرك خاقانلىقى (551—744)

① ۋۇزىبېكىستان س س ر تارىخى» ئۇزىبېكچە 1 - توم، 220 - بەتكە قارالسۇن.

② يۇتەنچىلىك «غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى تارىخى» خەنزۇچە 24 - بەتكە قارالسۇن.

سەۋەب بولغان. چۈنكى كۆك تۈركلەر مىلادىنىڭ 554 - يىلى ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ناھايىتى ئېغىر ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان. ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئۆزى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاق ھونلارغا بۇلغان قارامىلىقتىن قۇتۇلۇپ چەتئەل بىلەن بىرگە، توخارىستاننى ئاق ھونلار قولىدىن تارتىۋالغان. كۆك تۈركلەر ئەنە شۇ يىللاردىن مىلادىنىڭ 560 - يىللىرى 140 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى تارمار قىلىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى كۆك تۈرك خاقانلىقىغا قوشۇۋالغان.

III

ئاق ھونلار تولاراق شەھەرلەردە ياشىغان. ئۇلار ئۇمۇمەن بىلەن قورالىلانغان باتۇر ۋە شەپقەتسىز قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئاق ھونلاردا ئاساسەن غەربىي ھون قەبىلىسىدىن چىققان سۆيۈنۈشلەر رول ئوينىغان.① ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى تەركىبىدە تۈرلۈك خەلقلەر (تۈركىي، ھىندى، پارىس) ياشىغانلىقتىن ئۇلار تۈرلۈك دىنلارغا (بۇددا، ئاتەشپەرەست، مانى) ئېشەنگەن.

ئاق ھونلار ناھايىتى يۇقىرى مەدەنىيەت يا-

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە، 1 - توم، 127 - بەتكە قارالسۇن.

راتقان. بۇنىڭغا تۆۋەندە بىرلا پاكىتنى كەلتۈرۈش كۇپايە.

ئاق ھونلاردا رەڭلىك شېشە ئىشلەش ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى، غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» بابىنىڭ «ئۇلۇغ ياۋچىلار» تارمىقىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ياۋچىلارنىڭ پايتەختىدە (توبالار خانلىقىنىڭ پايتەختى داتۇڭ شەھرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) سودىگەرچىلىك قىلىدىغان سودىگەرلىرى بىز تاشنى ئېرىتىپ، ئۇنىڭدىن ھەرخىل رەڭدىكى شېشىلەرنى ئىشلەشنى بىلىمىز، دەپ جاكالىغان. ئۇلار تاغلاردىن رودا كەلتۈرۈپ پايتەختە (داتۇڭ شەھرى — ئا) رەڭلىك شېشە قۇيۇش ئۇسۇلىنى تەجرىبە قىلغانىدا، نەتىجىلىك چىققان. ئۇلار ياسىغان شېشىلەر شۇنچىلىك پارقىراق چىققانكى، غەربىي مەملىكەتلەردىن كەلتۈرۈلگەن شېشىلەردىنمۇ چىرايلىق چىققان. شۇڭا، پادىشاھ (توباخانى توباتاۋ — ئا) ئۇلار قۇيغان شېشىلەردىن ئوردىدىكى تەختلەرنى ياساشتا پايدىلىنىش توغرىلىق بۇيرۇق بەرگەن. يۇزدىن ئارتۇق ئادەم شېشە قۇيۇشنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. شېشىلەر ناھايىتى پارقىراق بولياقلارغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى سۇزۇك ئىكەن. بۇنداق شېشىلەرنى كۆرگەن كىشى

هونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

ئاپتورى: ئۇرغۇن ئالماس
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىسلامجان شېرىپ
مەسئۇل كوررېكتورى: باقى ھاجى

قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەدەبىي قىلدى
شىنجاڭ خەلق كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 11، قىستۇرما ۋاراقى 2
1986 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى
1986 - يىل 10 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: قاتتىق مۇقاۋىلىقى 2100 — 1
ئاددىي مۇقاۋىلىقى 7900 — 1

كىتاب نومۇرى: 9 — 11264
باھاسى: قاتتىق مۇقاۋىلىقى 1.75 يۈەن
ئاددىي مۇقاۋىلىقى 1.05 يۈەن

لەر، ھەيران قېلىشىپ، بۇلارنى ئىلاھى شېشىلەر دەپ ھېسابلىغان».① بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 424 - يىلى بولغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان غەربىي مەملىكەتلەرنىڭ شېشىلىرى روما ياكى سۇرىيە شېشىسى بولسا كېرەك. چۈنكى شۇنىدىن بۇرۇن جۇڭگو رەسىملىك شېشىلەرنى روما ياكى سۇرىيەدىن ئالاتتى.②

ئاق ھونلار ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەپنامىسى

خاقانلار	مىلادىي يىللىرى
1. ئاق سۇئارخاقان	420 — 450
2. تورامان خاقان	450 — 502
3. مېھرىگۈراخاقان	502 — 540

① ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى «ئۇلۇغ ياۋچىلار دۆلىتى» خەنزۇچە، 275 - بەتكە قارالسۇن.

② «ئۆزبېكىستان س. س. ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 129 - بەتكە قارالسۇن.

这是第一次用维吾尔文扼要叙述匈奴人兴起强盛，衰落的简史，作者运用历史唯物主义的科学观点，对匈奴人的政治演变，社会结构，政权组织，文化俗习以及其他民族和国家的关系作了比较客观的介绍，解决了一些疑难。

匈奴简史 （维吾尔文）
作者：吐尔洪·阿理玛斯
责任编辑：斯拉木江·西日甫
责任校对：巴克阿吉
喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店发行
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米1/32开本11印张2插页
1986年5月第1版1986年10月第1次印刷
印数：精装本 1—2100
平装本 1—7900
统一书号：M11264—9
定价：精装本1·75元
平装本1·05元